

REGIONLARIN İNKİŞAFI İCTİMAİ BİRLİYİNİN
XÜSUSİ LAYİHƏSİ

ƏLƏKBƏR MƏMMƏDOV
İLQAR SEYFULLAYEV

V E R G İ
və
İNVESTİSİYA

Bakı - 2013

Məsləhətçi:

Fazil Məmmədov

Azərbaycan Respublikasının vergilər naziri

Elmi redaktor:

Yaşar Kəlbəyev

iqtişad elmləri doktoru

ƏLƏKBƏR MƏMMƏDOV

İLQAR SEYFULLAYEV

Vergi və investisiya

Bakı. 2013. -376 s.

Oxucular kitabdan investisiya mühiti ilə vergitutma arasında qarşılıqlı əlaqələrin tədqiqi üçün əhəmiyyətli olan nəzəri və praktiki bilikləri əldə edə bilərlər. Kitabda klassik və müasir investisiya nəzəriyyələrinin kritik yanaşma ilə ümumi icmalı, investisiya mühitinin formalaşması prosesinə sistemli yanaşmanın tətbiqi nümunələri və investisiya fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi prinsiplərinin özünütəşkil nəzəriyyəsi baxımından əsaslandırılması verilmişdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, kitabda Azərbaycanda mövcud olan investisiya mühitinin xarakteristikası, dövlətin investisiya və vergi siyasətinin investisiya mühitinə təsirinin nəticələri təqdim edilmiş, ayrı-ayrı vergi növlərinin sahibkarların investisiya motivasiyasına təsirinin qiymətləndirilməsinə cəhd edilmişdir.

Mövcud vergi sisteminin müəssisələrin innovasiya yönümlü investisiya fəaliyyətinə təsirinin tədqiqi, inkişaf etmiş ölkələrin bu istiqamətdə topladıqları təcrübənin ümumiləşdirilməsi və Azərbaycanın vergi sisteminin modernizasiya imkanlarının təhlili kitabı digər oxşar tədqiqatlardan fərqləndirən əsas cəhətlərdir. Ümid edirik ki, kitab vergi mütəxəssisləri, tədqiqatçılar, müəllimlər, tələbələr və vergitutma məsələləri ilə maraqlanan hər bir şəxs üçün faydalı olacaqdır.

ISBN: 978-9952-8189-0-1

Son 20 ildə Azərbaycan Respublikasında böyük uğurlarla aparılmaqda olan köklü islahatlar nəticəsində əhəmiyyətli sosial-iqtisadi və siyasi dəyişikliklər baş vermiş, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün tamamilə yeni iqtisadi mühit formalaşmışdır. Bu illər ərzində həyata keçirilən iqtisadi islahatların və neft strategiyasının uğurlu nəticələri göz qabağındadır: makroiqtisadi sabitlik və yüksək iqtisadi artım templəri təmin olunmuş, müasir infrastruktur sahələri yaradılmış, işsizlik və yoxsulluq problemləri uğurla həll olunmaqdadır.

Azərbaycan iqtisadiyyatında baş verən sürətli inkişaf, iqtisadi artım templərinin yüksək göstəricilərə çatdırılması, sahibkarlığın, kiçik və orta biznesin təşəkkül tapması, regionların sosial-iqtisadi inkişafında əldə edilən nailiyyətlər də ölkəmizdə həyata keçirilən uğurlu iqtisadi islahatların nəticələrindəndir. Əsas ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş iqtisadi inkişaf strategiyası qısa zaman ərzində böyük nailiyyətlərin əldə edilməsinə, Azərbaycanın regionda lider dövlətə çevrilməsinə imkan vermişdir.

Ölkənin təbii və əmək potensialından səmərəli istifadə etməklə qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafının təmin olunması, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı

məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi və sahibkarlığın inkişafının daha da sürətləndirilməsi, iqtisadiyyatın inkişafına investisiyaların cəlb olunması işinin davam etdirilməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, müasir tipli infrastruktur obyektlərinin yaradılması, mövcud obyektlərin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, əhalinin kommunal xidmətlərlə təminatının yaxşılaşdırılması və məşğulluq səviyyəsinin artırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, yoxsulluğun səviyyəsinin daha da azaldılması kimi strateji məsələlər milli iqtisadiyyatın qarşısında duran əsas məqsədlər kimi qəbul olunmuşdur.

Bu məqsədlərə nail olunması, eləcə də qeyd edilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün ölkədə makroiqtisadi sabitliyin davam etdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Uğurlu iqtisadi siyasət Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi sistemə integrasiyasına gətirmiş, neft və qaz gəlirlərinin səmərəli istifadəsi makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanmasına səbəb olmuş və bu sahədə tədbirlərin davamlı olaraq həyata keçirilməsinə əlverişli şərait yaratmışdır.

Qeyri-neft sektorunun dayanıqlı inkişafının təmin edilməsini, ölkənin makroiqtisadi vəziyyətinin sabit saxlanılmasını, iqtisadiyyatın səmərəli tənzimlənməsini və onun dinamik inkişafının stimullaşdırılmasını aparılmaqda olan büdcə-vergi siyasətinin əsas məqsədlərinə aid etmək olar. Bu baxımdan qarşıdakı illərdə ölkədə istehsalın genişləndirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın, infrastrukturun, əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına və iqtisadiyyata cəlb olunacaq sərmayələrdə yerli özəl sektorun daxili resurslarının payının artırılmasına nail olunması zəruridir. Eyni zamanda, kənd təsərrüfatına dövlət qayğısının və bu sahəyə birbaşa subsidiyaların artırılması,

emal müəssisələrinin yaradılmasına investisiyaların cəlb edilməsi, qeyri-neft, qeyri-xammal sənaye sahələrinin, turizmin inkişafının təmin edilməsi qarşıda duran prioritet istiqamətlər hesab olunur.

Vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi məqsədilə qarşıdakı illərdə aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- vergi dərəcələrinin optimallaşdırılması;
- investisiyaların təşviqinə yönəlmiş vergi-gömrük siyasətinin həyata keçirilməsi;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılara tətbiq edilən vergi güzəştlərinin müddətinin uzadılması;
- sahibkarlara göstərilən vergi xidmətinin yaxşılaşdırılması və əhatə dairəsinin genişləndirilməsi üçün kompüter terminallarının və özəl vergi məsləhəti xidmətinin yaradılması və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə vergi sisteminin modernləşdirilməsi prosesinə təxminən 12-13 il bundan əvvəl başlanmışdır. O vaxtdan bəri ölkəmizdə iqtisadiyyatın strukturu müntəzəm olaraq dəyişmiş, şaxələnmiş, genişlənmiş və özəl biznes ölkənin iqtisadi həyatında əsas amilə çevrilmişdir. Bu dövrdə vergi xidmətinin modernləşdirilməsi mühüm bir vəzifə kimi qarşıda dururdu. Bu prosesə başlayarkən qarşıya bir neçə əsas məqsədlər qoyulmuşdu ki, bunlar da vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, vergi menecmentinin müasir standartlar əsasında qurulması və geniş spektrli vergi xidmətlərinin formalaşdırılması idi.

Bu illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatında müşahidə olunan müsbət dəyişikliklər son nəticədə investisiya mühitinin genişlənməsinə, aktivləşməsinə, sahibkarlıq subyektlərinin sayının gündən-günə artmasına şərait yaradır. Hər

il minlərlə yeni müəssisə, hüquqi və fiziki şəxs sahibkarlıq fəaliyyətinə başlayır. Yüz minlərlə vergi ödəyicisinin fəaliyyətinə vergi nəzarətini həyata keçirmək, onlara keyfiyyətli xidmət etmək mürəkkəb bir vəzifəyə çevrilməkdədir. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, ölkədə işgüzar fəallıq artdıqca, vergidən yayınma halları və vergi hüquq pozuntuları da çoxalır. Bu da ölkədə həyata keçirilən vergi siyasətinin daim təkmilləşdirilməsini və vergi sisteminin modernləşdirilməsini tələb edir.

Azərbaycan dövlətinin apardığı daxili və xarici siyasət milli mənafehin qorunmasına, müstəqil iqtisadi və siyasi fəaliyyəti təmin etməyə, ölkənin hərtərəfli inkişafına istiqamətlənmişdir. Aparılan siyasət dünyada gedən geosiyasi və iqtisadi proseslərin təhlili, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, milli maraqların təmini kimi əsaslar üzərində formalaşır. Azərbaycanın davamlı iqtisadi uğurları, daim möhkəmlənən beynəlxalq mövqeyi aparılmaqda olan iqtisadi siyasətin səmərəli olduğunu sübut edir.

Azərbaycanın məqsədyönlü və ardıcıl iqtisadi siyasəti ölkənin sabit və yüksək tempi inkişafına səbəb olub. Bu tərəqqinin də əsasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilərkən dünya iqtisadiyyatında gedən iqtisadi proseslərin inkişaf istiqamətləri, mahiyyəti və xalqımızın ümummilli məqsəd və mənafeələrinin nəzərə alınması dayanır. Bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatının çoxşaxəli inkişafı və əldə olunan müsbət nəticələr, pozitiv perspektiv deyilənləri bir daha təsdiq edir. Ölkə müstəqilliyini bərpa etdiyi 20 ildən bir qədər artıq müddətdə öz iqtisadiyyatını və sənayesini həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, milli iqtisadiyyat son 10 ildə 3 dəfə artmışdır. Bu istiqamətdə əldə olunan nailiyyətləri dünyanın nüfuzlu

beynəlxalq təşkilatları və mütəxəssisləri də təsdiq edirlər.

Bütün bunlar aparılan mütərəqqi iqtisadi və siyasi islahatların nəticəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2012-ci ilin birinci yarısının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasında bu barədə demişdir: *“Baxmayaraq ki, Azərbaycanda aparılan köklü iqtisadi islahatlar bugünkü reallıqları mümkün etmişdir, biz iqtisadi islahatları daha da sürətləndirməliyik. Biz 20 il ərzində həm siyasi, həm də iqtisadi sahədə köklü islahatlar aparmaqla ölkəmizi yeni müstəviyə gətirib çıxarmışıq. Azərbaycan artıq orta gəlirli ölkələr sırasındadır, qarşıya vəzifə qoyulubdur ki, yüksək gəlirli ölkələr sırasında olsun, inkişaf etmiş ölkəyə çevrilsin. Bunun üçün iqtisadi islahatlar davam etdirilməlidir”*.

Azərbaycanın iqtisadi uğurları beynəlxalq qurumların, ekspertlərin və mütəxəssislərin də diqqət mərkəzindədir. Dünyanın üç aparıcı nüfuzlu reyting agentliyi – “Standart Poors”, “Fitch” və “Moody’s” Azərbaycanın Kredit reytingini artırmışlar. Bu o deməkdir ki, ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar özünü doğruldur, investorun vəsaiti iqtisadi baxımdan səmərəli sahəyə yönəldilir və investisiya fəaliyyətinin hüquqi təminatı qənaətbəxşdir. Bundan başqa, icra olunan layihələr müasir səviyyəli, rəqabətə davamlıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyata investisiya yönəltmədən onun inkişafına və rəqabətə davamlılığına nail olmaq mümkün deyildir. Sərmayə qoyuluşu iqtisadiyyatın müasir səviyyədə saxlanmasına, yeni sahələrin yaranmasına həlledici dərəcədə kömək edir. Buna görə də 2012-ci ildə ölkənin iqtisadi və digər sahələrinin inkişafı üçün

bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla 15,3 milyard manat vəsait yönəldilmişdir. Bu proses yeni obyektlərin açılması, mövcud olanların genişləndirilməsi deməkdir. 2011-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə əsas kapitalla yönəldilən məbləğ 18 faiz artmışdır. Dövlət mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlar əsas kapitalla 9,1 milyard manat, qeyri-dövlət təşkilatları isə 6,2 milyard manat vəsait sərf etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-dövlət sektorunun investisiya layihələrinin artması və bu prosesin getdikcə güclənməsi çox müsbət haldır.

2012-ci ildə investisiyaların 43%-i istehsal təyinatlı, 57%-i isə qeyri-istehsal təyinatlı obyektlərin inşasına yönəldilib. Azərbaycanın günü-gündən artan iqtisadi qüdrəti daxili sərmayə qoyuluşunun da daim artmasına şərait yaradıb. Belə ki, 2012-ci ildə əsas kapitalla yönəldilən vəsaitin 79 faizi (təxminən 12,1 milyard manat) daxili mənbələr hesabına maliyyələşdirilmişdir.

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı prioritet kimi qəbul olunmuşdur. 2012-ci ildə qoyulmuş investisiyaların 11,7 milyard manatı, yəni bütün investisiyaların 76 faizi məhz bu istiqamətdə istifadə edilmişdir. Azərbaycan dövlətinin investisiya siyasəti ölkədə bütün təsərrüfat subyektlərinə əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində məqsədyönlü kompleks tədbirlərdən ibarətdir. Bu tədbirlər iqtisadiyyatın çoxşaxəli və hərtərəfli inkişafına, investisiya aktivliyinin və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına, eləcə də sosial məsələlərin həllinə yönəlmişdir. Belə siyasi kursun əsas məqsədi Azərbaycanın rəqabətədavamlı iqtisadiyyatının inkişafını, müvafiq strateji planının həyata keçirilməsini, ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etmiş ölkələr səviyyəsinə çıxarılmasını və dayanıqlılığını təmin etməkdən ibarətdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında qeyri-neft

sektorunun hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, emal sənayesinin dominantlığına nail olunması, yeni emal və istehsal müəssisələrinin işə salınması həm respublikanın daxili tələbatlarını maksimum ödəməyə, həm də ixrac potensialını yaratmağa xidmət edir. Bu səviyyə isə öz növbəsində qeyri-neft sektorunda hərtərəfli inkişafa və mövcud potensialın dövrüyyəyə cəlb edilməsi üçün, o cümlədən texniki və texnoloji biliklərə yüksək tələbi yaratmaqla elm və təhsilin inkişafı üçün geniş imkanlar açır.

Azərbaycanın iqtisadi və maliyyə göstəriciləri sübut edir ki, ölkənin iqtisadi siyasəti çox uğurlu, iqtisadi modeli isə kifayət qədər səmərəlidir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan bu gün də MDB məkanında xarici sərmayə qoyuluşlarının həcminə görə seçilənlərdəndir. Belə ki, 2012-ci ildə xarici mənbələrdən əsas kapitalla yönəldilmiş vəsaitin həcmi 3,2 milyard manat təşkil etmişdir. Həmin sərmayənin 90%-dən çoxu ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Norveç, Türkiyə, Çexiya və Fransa kimi inkişaf etmiş dövlətlərə məxsusdur.

Azərbaycanın beynəlxalq iqtisadi və siyasi əməkdaşlığı getdikcə güclənir və daha yüksək inkişaf mərhələsi üçün geniş perspektivlər açır. Dövlətin strateji inkişaf kursu, iqtisadi modeli, düzgün siyasi mövqeyi milli iqtisadiyyatın davamlı tərəqqisinə, rəqabətə davamlılığına əlverişli zəmin yaratmışdır.

İqtisadi nəzəriyyədən məlumdur ki, dövlət iqtisadi subyektlərin xüsusi vəsaitlərinin bir qismini vergilər şəklində alaraq onların fəaliyyətlərinin gəlirlilik səviyyəsinə və beləliklə investisiya fəaliyyətinə birbaşa təsir göstərmək imkanına malikdir. Ölkəmizin mövcud inkişaf səviyyəsi, vergi sistemində aparılmaqda olan əsaslı modernləşmə, vergi prosedurlarının yerinə yetirilməsində müasir informasiya texnologiyalarından istifadənin genişləndirilməsi

və digər belə amillər vergilərin iqtisadi tənzimləmə imkanlarını artırmış, vergi siyasətinin iqtisadi proseslərə təsirini xeyli gücləndirmişdir. Belə şəraitdə investisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması üçün vergi sisteminin mövcud imkanlarının, onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi həm elmi, həm də praktiki baxımdan mühüm aktuallığı ilə seçilir.

I FƏSİL

**Müasir şəraitdə
investisiya fəaliyyətinin
iqtisadi məzmunu**

1.1. İnvestisiya haqqında təlimlərin əsas anlayışları

İnvestisiya və kapital qoyuluşları dedikdə, ümumi halda iqtisadi subyektin sərəncamında olan resursların istehlakından müvəqqəti imtina etməsi və həmin resursların gələcəkdə daha yüksək rifahın təmin edilməsi üçün istifadəsi nəzərdə tutulur.

İnvestisiya fəaliyyətinin əsas əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- kapitalın istehlak dəyərinin (likvidliyinin və s.) müvəqqəti itirilməsi ilə bağlı olan bərpaolunmazlıq;
- rifahın ilkin səviyyəsinin yüksəlməsi ilə bağlı olan gözləntilər;
- uzunmüddətli dövrlər üçün gözlənilən nəticələrin qeyri-müəyyənliyi;

Mənfəətin əldə edilməsi, müsbət iqtisadi və sosial efektə nail olunması məqsədilə sahibkarlıq fəaliyyətinə qoyulan pul vəsaitləri, məqsədli bank əmanətləri, paylar, səhm və digər qiymətli kağızlar, texnologiyalar, maşın və avadanlıqlar, əmtəə nişanları, lisenziyalar, kreditlər, istənilən əmlak və mülkiyyət hüquqları, intellektual mülkiyyət investisiya kimi qəbul olunur.

Belə yanaşma ilə investisiyaları üç qrupa ayırmaq olar:

- ✓ maliyyə investisiyaları;
- ✓ real investisiyalar;
- ✓ qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar.

Maliyyə investisiyalarına mənfəət əldə edilməsi məqsədilə fərdi və korporativ şirkətlərin, həmçinin dövlətin buraxdığı qiymətli kağızların alınmasını aid etmək olar.

Real investisiyalara əsas kapitalın alınmasına və material-istehsal ehtiyatların artırılmasına çəkilən xərclər aid edilir. Köhnə avadanlıqların yenisi ilə əvəzlənməsi, mövcud

istehsalatların genişləndirilməsi və ya yeni istehsal güclərinin yaradılması real investisiyaların nəticələrinə aid edilir.

Qeyri-maddi aktivlərə investisiyalar elmi-tədqiqatların inkişafına, yeni texnologiyalardan istifadə üçün lisenziyaların alınmasına, işçilərin ixtisas səviyyələrinin artırılmasına və digər belə məqsədlər üçün çəkilən xərclər aid edilir.

İnvestisiya layihəsi. Əgər investisiya olunacaq məbləğ iqtisadi subyektin cari və gələcək maliyyə vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstəirsə, onda investisiya qərarının qəbulu üçün tədqiqatların aparılması, biznesplanın və ya investisiya layihəsinin işlənməsi tələb olunur.

İnvestisiya layihəsi kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi və sonrakı dövrlərdə həmin vəsaitlərin geri qayıtılması və mənfəətin əldə edilməsi ilə bağlı olan tədbirlər üzrə plan və ya proqramdır.

İnvestisiya layihəsinin işlənməsinin əsas vəzifəsi əsaslandırılmış investisiya qərarının qəbulu üçün zəruri olan informasiyanın hazırlanmasıdır.

Büdcə yanaşması və pul axınları. İnvestisiya layihəsi modelləşdirmə məqsədləri üçün zaman çərçivəsində baxılır və layihənin təsəvvür olunan müddəti bir neçə bərabər zaman hissəsinə - planlaşdırma intervallarına bölünür.

Hər bir planlaşdırma intervalı üçün büdcə tərtib olunur. Büdcə dedikdə həmin dövr ərzində layihə üzrə pul vəsaitlərinin mədaxili və məxarici üzrə smetalar nəzərdə tutulur. Büdcənin saldosu – ümumi mədaxil və ümumi məxaricin fərqi – investisiya layihəsinin planlaşdırma intervalı üçün **pul axını** adlanır.

Əgər investisiya layihəsinin bütün təşkilədiciləri pul vahidi ilə qiymətləndirilsə, onda investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi ilə bağlı olan pul axınları üzrə məbləğləri

görə bilərik. İnvestisiya layihəsinin pul axınları ümumi halda aşağıdakı elementlərdən ibarət olur:

- investisiya məsrəfləri;
- məhsul satışından daxilolmalar;
- istehsal xərcləri;
- vergilər.

İnvestisiya layihəsinin ilkin dövrlərində (*investisiya dövrü*) pul axınları adətən mənfi qiymətli ədədlərlə ifadə olunur. Belə vəziyyət sonrakı fəaliyyətin təmin edilməsi üçün pul resurslarının başqa iqtisadi subyektlərə axınını əks etdirir.

Layihənin investisiya dövrü bitdikdən və əməliyyat dövrü (*dövriyyədənəknar aktivlərin istismara başlanması dövrü*) başladıqdan sonra isə pul axınları adətən müsbət qiymətlərlə ifadə olunmağa başlayır.

Mənfəət və amortizasiya. “Mənfəət” anlayışı iqtisadi mahiyyətinə görə “kapitalın artımı” deməkdir. Başqa sözlə desək, mənfəət resurslardan istifadə edən iqtisadi subyektin rifahının (nemətlərinin) artımıdır və iqtisadi fəaliyyətin əsas məqsədlərindən biri hesab olunur.

Mənfəət müəyyən dövr ərzində istehsalın nəticələrinin reallaşdırılmasından daxil olan gəlirlərlə həmin nəticələrin (*mal, iş, xidmət*) əldə edilməsi ilə bağlı çəkilən xərclər arasında fərq kimi müəyyən edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, investisiya nəzəriyyəsində istifadə olunan mənfəət anlayışı maliyyə elmində və mühasibatlıqda istifadə olunan mənfəət anlayışı ilə eyni mənada işlənmir.

İnvestisiya fəaliyyətində mənfəətin alınması faktından əvvəl qoyulmuş vəsaitlərin bir hissəsinin geri qaytarılması hadisəsi – **amortizasiya** (*ingilis sözü “amortization” - borcun əsas hissəsinin qaytarılması*) – baş verir. Əsas vəsaitlərə, yəni dövriyyədənəknar aktivlərə qoyulmuş

investisiyaların qaytarılması funksiyasını “amortizasiya ayırmaları” yerinə yetirir.

Beləliklə, investisiya layihəsinə tələblərin yerinə yetirilməsinin əsaslandırılması üçün müəyyən dövr üzrə qoyulan amortizasiya ayırmalarının və mənfəətin məbləği göstəricilərindən istifadə olunur.

Kapitalın dəyəri və faiz dərəcələri. “Kapitalın dəyəri” anlayışı “mənfəət” anlayışı ilə sıx bağlıdır. Kapitalın dəyəri onun əlavə dəyər yaratmaq, yəni mənfəət gətirmək qabiliyyəti ilə ölçülür. Məhz bu qabiliyyət kapitalın bazar qiymətini – dəyərini müəyyən edir.

Kapitalın dəyəri dedikdə, investisiyanın investor üçün gətirməli olduğu və ya investorun gözlədiyi gəlir nəzərdə tutulur.

Tərəflərdən biri (kapitalın sahibi, borcverən, kreditor) kapitaldan istifadə hüququnu digər tərəfə (alıcıya, borcalana) verdiyi halda “kapitalın dəyəri” faiz dərəcələri ilə ifadə olunur.

Faiz dərəcəsi bazar şərtlərindən, kapitalın alternativ istifadə imkanlarının mövcudluğundan və bu imkanların risk səviyyəsindən asılı olaraq müəyyən edilir. İnflyasiya kapitalın dəyərinin tərkib hissələrindən biri kimi qəbul olunur və kapitalın dəyəri ***Fişer düsturu*** (amerikalı iqtisadçı İrvinq Fişer (1867-1947)) ilə müəyyən olunur [38].

$$n = r + i$$

burada n – nominal faiz dərəcəsi, r - real faiz dərəcəsi, i - inflyasiya tempi.

Bu düsturdan istifadə edən zaman faiz dərəcələri və inflyasiya tempi onluq kəslər kimi göstərilməli və eyni dövrə aid olmalıdırlar. Düsturdan göründüyü kimi, nominal faiz dərəcəsinə real faiz dərəcəsi və inflyasiya tempi təsir göstərir. Kapitalın real dəyərini əks etdirən real faiz dərəcəsi

nominal faiz dərəcəsi və inflyasiya tempinin fərqi kimi müəyyən edilə bilər.

Ümumi halda faiz dərəcəsinin kəmiyyəti hesablama dövrü bitdikdən sonra ödənilməli olan əsas borca uyğun gəlir. Belə dərəcələr sadə dərəcələr adlanır.

Hesablama dövrünün müddətinə görə fərqlənən faiz dərəcələri səmərəli faiz dərəcələri və ya mürəkkəb faiz dərəcələri vasitəsilə müqayisə oluna bilər. Səmərəli faiz dərəcəsi aşağıdakı düsturla hesablanı bilər:

$$e = \left(1 + \frac{s}{N}\right)^N - 1$$

Burada, e - səmərəli dərəcə, s - sadə dərəcə, N - baxılan zaman intervalında faizlərin əlavə edilməsi dövrlərinin sayıdır.

Kapitalın dəyərinin əsas müəyyənedicilərindən biri də riskdir. Məhz kapitalın istifadə formaları, istiqamətləri və müddətləri ilə bağlı olan risklərin müxtəlifliyi nəticəsində onun bazar qiymətləri fərqli olur.

Kapitalın orta çəki dəyəri – KOÇD (*WACC – weighted average cost of capital*) – investisiya olunmuş kapitalın orta gəlirlilik norması (*kapitaldan istifadəyə görə ödənilməli olan hissə*) aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$D = \left(\frac{E}{K}\right) \times y + \left(\frac{B}{K}\right) \times b(1 - m) ,$$

burada:

D – kapitalın orta çəki dəyəri;

E – xüsusi kapitalın dəyəri;

B – borc vəsaitlərinin dəyəri;

K – qoyulmuş investisiyanın məbləği,

y – xüsusi kapitaldan gözlənilən və ya tələb olunan gəlirlilik;

b – borc vəsaitlərindən gözlənilən və ya tələb olunan gəlirlilik;

m – mənfəət vergisinin dərəcəsidir.

Bank faizi kreditin cəlb olunmasının dəyərini necə xarakterizə edirsə, KOÇD də kapitalın dəyərini eyni şəkildə ifadə edir. Bu göstəricinin bank faizindən yeganə fərqi ondan ibarətdir ki, o bərabərölçülü ödənişləri tələb etmir, əvəzində isə investisiyanın məcmu gətirilmiş gəlirinin KOÇD-yə bərabər olan bank faizi ilə təmin olunan gəlirə bərabər olmasını nəzərdə tutur. KOÇD investisiya təhlilində geniş istifadə olunur, onun qiyməti investisiyanın təmin edəcəyi gələcək gəlirlərin diskontlaşdırılması, investisiyaların ödənilməsi müddətlərinin hesablanması, biznesin qiymətləndirilməsi və digər sahələrdə tətbiq olunur.

Diskontlaşdırma. Diskontlaşdırma anlayışı ingilis dilində dəyərin azalması, dəyərsizləşmə mənasını verən "discounting" sözündən götürülüb.

Diskontlaşdırma dedikdə, gələcək dövrlərə aid edilən (*gələcəkdə əldə ediləcək*) pul vəsaitlərinin indiki zamanda dəyərinin (*ingilis sözü "present value" – "cari dəyər", "gətirilmiş dəyər" göstəriciləri*) hesablanması əməliyyatı nəzərdə tutulur.

Diskontlaşdırma əməliyyatının əksi indiki pul vəsaitinin gələcək dəyərinin (*"future value"*) hesablanması adlanır və verilmiş faiz dərəcəsinə vaxt keçdikcə borc məbləğinin artımını göstərən düsturla ifadə olunur:

$$F = P \times (1 + r)^n ,$$

burada:

F – pul vəsaitinin gələcək dəyəri;

P – cari dəyəri;

r – onluq kəsrə ifadə olunmuş faiz dərəcəsi;

n – faizlərin əlavə edilməsi dövrlərinin sayıdır.

Gələcək dövrlərin gəlirlərinin cari dəyəri isə aşağıdakı düsturla hesablanı bilər:

$$P = \frac{F}{(1+r)^n}.$$

Diskontlaşdırma metodu müxtəlif dövrlərdə daxil olan məbləğlərin müqayisə edilməsi üçün istifadə olunur. İnvestisiyaların əsas səmərəlilik meyarı olan “xalis cari dəyər” (*NPV – net present value*) layihənin bütün fəaliyyət müddətləri ərzində dövr edən pul axınlarının (*mədxil və məxaric*) dəyərcə eyni vaxta gətirilməsini əks etdirir. Bu zaman gətirilmə vaxtı adətən investisiyanın reallaşmasına başlanılan dövr – yəni layihənin investisiya dövrünün başlanğıcı seçilir:

$$NPV = -F + \sum_{i=1}^n \frac{(G_i - X_i)}{(1+\alpha)^i}$$

Burada:

F – layihənin investisiya dövründə investisiya edilmiş ümumi məbləğ;

G_i – layihənin əməliyyat dövrünün i -ci ilində ümumi mədxili;

X_i – layihənin əməliyyat dövrünün i -ci ilində əməliyyat xərcləri (*ümumi məxarici*);

α – diskontlaşdırma əmsalı;

n – layihənin illərin sayı ilə ölçülən planlaşdırılan fəaliyyət dövrüdür.

Diskontlaşdırma metodlarında istifadə olunan faiz dərəcəsi göstəricisi adətən “diskontlaşdırma dərəcəsi” (*onluq kəsr ilə ifadə olunduqda “diskontlaşdırma əmsalı”*), diskont norması, məhdudiyyət dərəcəsi, gətirilmə əmsalı və başqa formalarda adlanır.

İnvestisiya layihəsinin səmərəliliyinin keyfiyyətə

qiymətləndirilməsi diskont əmsalının seçilməsindən birbaşa asılıdır. Diskontlaşdırma dərəcəsinin seçilməsinin əsaslandırılması üçün çoxlu metodikalar var. Ümumi halda diskont dərəcəsinin aşağıdakı seçim variantları təklif olunur:

- kapitalın alternativ istifadəsinin minimal dəyəri;
- kapitalın mövcud gəlirlilik səviyyəsi (*şirkətin kapitalının orta çəki dəyəri*);
- investisiya layihəsinin həyata keçirilməsi üçün istifadə oluna bilən kapitalın dəyəri (*investisiya kreditləri üzrə dərəcə və s.*)
- layihənin bütün risklərini nəzərə almaqla investisiyanın gözlənilən gəlirlilik səviyyəsi.

Qeyd olunan dərəcələr investisiyanın risklilik dərəcəsi ilə fərqlənilir.

İnvestisiya həm ümumiqtisadi, həm də müəssisə səviyyəsində cərəyan edən fundamental iqtisadi proseslərdə əsas rol oynayır. İnvestisiyaların kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri ölkənin istehsal potensialında və bu potensialdan istifadənin səmərəliliyində, iqtisadiyyatın sadə və təkrar istehsal strukturunda təzahür olunur. İşsizlik, əmək şəraiti, əhəlinin həyat səviyyəsi və digər belə sosial-iqtisadi problemlərin həlli investisiya proseslərinin miqyası və səmərəliliyi ilə bilavasitə bağlıdır.

Makroiqtisadiyyatda milli hesablarda əks olunan investisiya xərcləri aşağıdakı qruplarda birləşdirilir:

1. Müəssisələrin əsas kapitala investisiyaları: əsas istehsal fondlarının alınması xərcləri;
2. Ehtiyatların yaradılması xərcləri: xammal, bitməmiş istehsal mərhələsində olan yarımfabrikatlar, müəssisənin öz istehsalı olan hazır məhsul ehtiyatlarının yaradılması;
3. Mənzil fonduna investisiyalar: mənzil fondunun saxlanması və yeni mənzillərin tikintisi.

Makrosəviyyədə daha iki investisiya növü fərqləndirilir: məcmu və xalis investisiyalar. Məcmu investisiyalar illik amortizasiya ayırmalarının məbləği ilə əsas kapitalın miqdarını artıran xalis kapitalın cəmi kimi müəyyən edilir. Əgər məcmu investisiyaları I_m , xalis investisiyaları I_x , illik amortizasiya ayırmaları normasını N_a , fəaliyyətdə olan əsas kapitalın miqdarını (*dəyər ifadəsində*) K kimi işarə etsək, onda məcmu və xalis investisiyalar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni aşağıdakı kimi ifadə edə bilərik:

$$I_m = I_x + N_a \times K$$

1.2. İnvestisiya fəaliyyətinin nəzəri əsasları

İnvestisiya fəaliyyəti iqtisad elmi formalaşmağa başladığı dövrdən bu günə qədər həm nəzəriyyəçi alimlərin, həm də təsərrüfatçı-praktiklərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İnvestisiya fəaliyyəti dəyişən iqtisadi mühitdə müxtəlif təsir gücünə malik olan amillərin təsiri altında baş verən dinamik və çoxcəhətli proses olaraq iqtisadi nəzəriyyənin əsas və mürəkkəb tədqiqat obyektlərindən biri hesab olunur.

İnvestisiya fəaliyyətinin mikro və makrosəviyyədə müəyyən edilməsi yanaşmalarını müqayisə etsək, onlar arasında prinsipial fərqlərin olduğunu görürük:

1. İnvestisiya obyektlərinin izahında eyniliyin olmaması. Belə ki, təsərrüfatçılıq praktikasında mənfəət gətirməsi üçün sərf olunan istənilən pul vəsaitləri investisiya kimi qəbul edilir. Makrosəviyyədə isə investisiya xərclərinə yalnız istehsal vasitələrinin alınması xərcləri aid edilir.
2. İnvestisiya fəaliyyətindən gəlirlər müxtəlif formalarda müəyyən edilir. Makrosəviyyədə bu sahibkarlıq fəaliyyətindən əldə edilən və istehsalın, o cümlədən qeyri-istehsal sahələrinin inkişafına yönəldilən mənfəət kimi qəbul edilir. Müəssisə səviyyəsində isə bu maliyyə aktivlərinin alqı-satqısından əldə olunan faiz, istehsal fəaliyyətindən mənfəət, icarə gəlirləri və digər satışdankənar gəlirlərdir.
3. İnvestisiya fəaliyyətinin məzmunu da müxtəlif formalarda müəyyən edilir. Müəssisə səviyyəsində bu fəaliyyətə gəlir gətirən istənilən fəaliyyət aid edilir. Makrosəviyyədə isə investisiya fəaliyyəti iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafı ilə əlaqələndirilir. İnvestisiyaların məbləği iqtisadi inkişafın meyarı kimi qəbul olunur. Əgər məcmu investisiyalar amortiza-

siya ayırmalarından azdırsa, onda təkrar istehsal məhdudlaşmış xarakter daşıyır; əgər bərabərdirsə, onda sadə təkrar istehsal prosesi baş verir; əgər böyükdürsə, onda geniş təkrar istehsal prosesi baş verir.

Başqa sözlə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsində tətbiq olunan makroiqtisadi modellərdə istifadə olunan investisiya anlayışının mahiyyəti ilə təsərrüfat subyektlərinin qəbul etdiyi mahiyyət arasında fərqlər mövcuddur. İnvestisiya nəzəriyyələri ilə praktiki investisiya fəaliyyəti arasında bəzi ziddiyyətlər məhz buradan qaynaqlanır.

Qeyd olunan ziddiyyətlərin yaranma səbəblərini üzə çıxarmaq üçün investisiya nəzəriyyələrinin necə inkişaf etməsi və aparıcı iqtisadi məktəblərin təmsilçilərinin investisiya ilə bağlı təsəvvürlərini nəzərdən keçirək. Tariximəntiqi tədqiqatı ən birinci elmi istiqamətdən – **merkantilizimdən** başlayaq.

Məlumdur ki, merkantilizmin təmsilçiləri milli sərvəti pul ilə, pulu isə qiymətli metallarla eyniləşdirmişlər. Ölkəyə qızıl və gümüş pulların gəlişini təmin edən xarici ticarət (*fəal ticarət balansının saxlanması ilə*) sərvətin mənbəyi hesab olunmuşdur. Bu fikir ingilis iqtisadçısı **Tomas Menin (1571-1641)** 1630-cu ildə nəşr olunmuş “İngiltərənin xarici ticarətdə sərvəti və xarici ticarət balansı sərvətin tənzimləyicisi kimi” adlı əsərində irəli sürülmüşdür. Milli sərvətin artımının pulun ictimai istehsalın təşkilinə sərf edilməsi nəticəsində mümkün olması fikri bu məktəbin təmsilçilərinə yad deyildi [59].

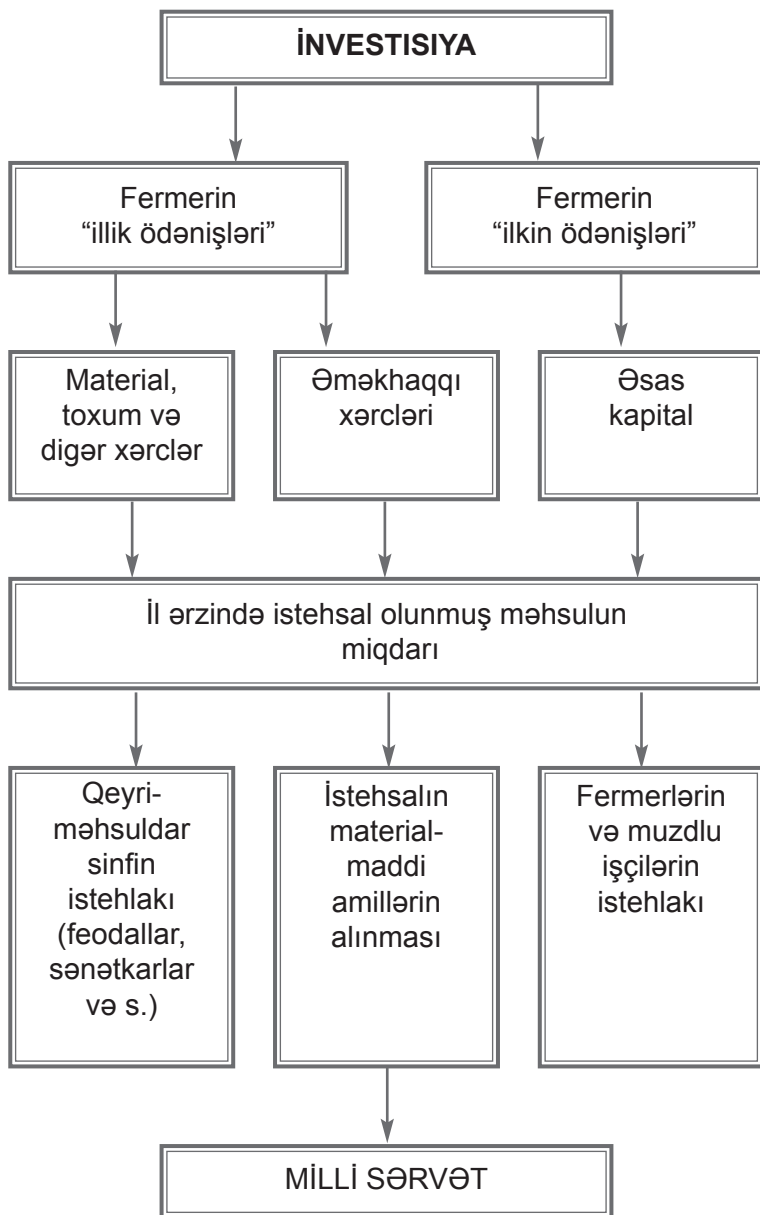
Merkantilistlər pula kapitalın pul forması kimi baxır və hesab edirdilər ki, pul əvvəlcə məhsuldar, sonra isə əmtəə formasına keçməli və beləliklə, istehsal prosesinin fasiləsizliyini və fermerlərin, sənətkarların məşğulluğunu təmin etməlidir. Əlbəttə, merkantilistlər investisiya sözündən istifadə etməsələr də, anlayırdılar ki, sərvətin (*xəzinənin*)

toplanması millətin əsas məqsədi deyil, ictimai təkrar istehsal prosesinin bir həlqəsidir. Merkantilizmin təmsilçiləri iqtisadiyyatda mənfəəti meyllərin aradan qaldırılması və sərvətin artırılması üçün pulun istehsal sahələrinə investisiya edilməsinin zəruriliyini qəbul edirdilər.

İnvestisiya prosesləri fiziokratların (*fransız sözü phys-iocratie, yəni "təbiətin hakimliyi"*) təlimində daha dəqiq təhlil olunur. "İqtisadi cədvəllər" in (1758) müəllifi, fransız alimi **Fransua Kene** (1694-1774) – investisiyaların natural-maddi strukturunu müəyyən etmiş və onları "*avances primitives*" və "*avances annuelles*" – yəni "*ilkin*" və "*illik*" ödənişlərə ayırmışdır. O, ilkin ödənişlərə kənd təsərrüfatı maşınlarının, tikililərin və iş heyvanlarının alınması xərclərini aid etmişdir. Kene bu xərcləri torpağın emalı üçün dövrüyyə müddəti 10 il olan vasitələr fondu kimi təqdim etmiş, "*illik ödənişlər*"ə isə toxumların alınması, əkinçilərin əmək haqqının ödənilməsi və digər belə xərcləri aid etmişdir. Kene hesab edirdi ki, fermerin illik xərclərinə "*ilkin ödənişlər*" in 1/10 hissəsi və "*illik ödənişlər*" in hamısı daxil edilməlidir. Hər iki ödəniş arasında fərq yalnız o zaman meydana gəlir ki, ödənilmiş pul vəsaiti məhsuldar kapitalın elementinə, yəni bilavasitə istehsal prosesinə qoyulmuş kapitala çevrilmiş olsun [79].

Merkantilistlərin ideyalarına mənfəəti münasibət bəsləyən F.Kene nə pulu, nə də bazarda təklif olunan malları "*ilkin*" və ya "*illik*" ödənişlərə aid etmirdi. Beləliklə, fiziokratlar investisiyalara yalnız əkinçilikdə istifadə olunan kapitalın məhsuldar formasını aid edirdilər.

Fermerin ödənişlərinin tərkib hissələri (*ilkin və illik*) arasındakı fərq onların hazır məhsulun dəyərinə daxil edilməsi və geri qaytarılması üsullarında təzahür olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, "ödənişlər" sonrakı fiziokratlar tərəfindən kapital adlandırılmışdır. Bundan əlavə, məhsul-

Sxem 1.1. Fiziokratların investisiya, kapital və milli sərvət arasındakı əlaqə barədə təsəvvürləri.

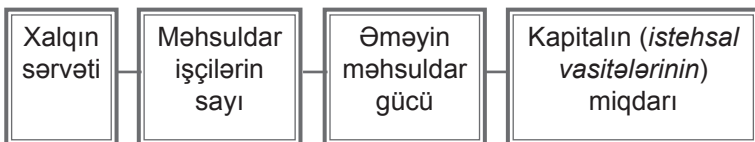
dar kapital və milli sərvətin miqdarı arasında birbaşa əlaqə də müəyyən edilmişdir.

Fiziokratlar üçün investisiyanın mahiyyəti istər ayrıca fermer təsərrüfatı üçün, istərsə də ictimai istehsal üçün eyni mənə kəsb etmişdir. Onlar investisiya xərclərinə istənilən halda istehsalın maddi-material amillərinin alınması xərclərini aid etmiş, bu xərclərin istifadəsinin isə həm fermerin gəlirlərinin, həm də milli sərvətin artmasına gətirdiyini göstərmişlər (*Sxem 1.1.*).

Məhz fiziokratlar kapital anlayışını iqtisadi nəzəriyyəyə gətirmişlər. Onların fikrincə, investisiyanın iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələri üçün fərqli xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, fermer səviyyəsində “illik ödənişlər”lə “ilkin ödənişlər” müxtəlif tərzdə xərclərə aid edilir, milli səviyyədə isə istehsalın maddi amilləri kapitalla aid edilir.

İndi isə klassik iqtisadi məktəbin banisi **Adam Smitin** (1723-1790) investisiya prosesləri barədə fikirlərinə diqqət yetirək [74].

Fiziokratlar kimi o da kapitalın formalaşması prosesinin obyektivliyini qeyd etmiş və bu prosesin öyrənilməsini **“Xalqların sərvətinin təbiəti və onun yaranma səbəblərinin tədqiqi”** (1776) adlı əsərinin əsas vəzifələrindən biri kimi qəbul etmişdir. A.Smitin fikrincə, xalqın zəhmətinin illik nəticəsi iki üsulla artırıla bilər: məhsuldar işçilərin sayının artırılması ilə və ya mövcud işçilərin məhsuldarlığının artırılması ilə. Hər iki halda – yeni iş yerlərinin yaradılması və yaxud maşın və avadanlıqların təkmilləşdirilməsi üçün əlavə kapitalla ehtiyac yaranır. Beləliklə, A.Smit aşağıdakı göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəni qeyd edirdi:

A.Smit ölkənin iqtisadi inkişafının təmin edilməsində kapitalın rolu haqqında belə deyir: “Əgər biz bir xalqın həyatının iki dövrünü müqayisə edərək görsək ki, onun torpaqlarının və əməyinin hazır məhsulu artır, torpaqlar daha yaxşı becərilir, manufakturaların sayı çoxalır və onların qazancı artır, ticarət əlaqələri genişlənir, deməli, xalqın sərvəti bu iki dövr arasında artmışdır..”. Beləliklə, A.Smit kapitalın milli səviyyədə artımını xalqın sərvətinin artımı ilə əlaqələndirir, belə artıma kapitalın aşağıdakı istifadə üsulları vasitəsilə nail olunduğunu göstərir:

1. Cəmiyyətin istehlakı və ehtiyacları üçün tələb olunan xam məhsulun hasili;
2. Xam məhsulun istehlaka hazır məhsula çevrilməsi üçün emalı;
3. Xam və hazır məhsulun daşınması;
4. Xam və hazır məhsulun alıcıların ehtiyaclarına uyğun miqdarlarla bölgüsü.

Bu üsullarla istifadə olunmuş kapital milli sərvəti artırmaqla bərabər öz sahibinə də mənfəət gətirir. A.Smit kapitalı qeyd olunan üsullardan biri və ya bir neçəsi ilə istifadə olunan iqtisadi subyektləri məhsuldar işçilər hesab etmişdir. Onların əməyi istehsal olunmuş məhsulun dəyərini və mənfəəti (*yaradılmış dəyərin bir hissəsi*) artırır.

Qeyd olunanlardan belə qənaətə gəlmək olar ki, investisiyalar həm milli sərvətin artımına gətirir, həm də öz sahibinə mənfəət əldə etmək imkanını yaradır. Eyni zamanda, A.Smit hesab edirdi ki, mənfəət əldə edilməsi məqsədi üçün istifadə olunan hər hansı istehlak predmeti öz sahibi üçün kapital hesab olunsada, ictimai mənada onu kapital kimi qəbul etmək olmaz. O, evin icarəyə verilməsi nümunəsində göstərir ki, sahibinə gəlir gətirən və beləliklə, sahibi üçün kapital funksiyasını yerinə yetirə bilən ev cəmiyyət üçün gəlir yarada bilməz və cəmiyyət üçün kap-

ital funksiyasını icra edə bilməz. Xalqın sərvəti bu üsulla arta bilməz. Deməli, A.Smitə görə kapitalın ikili xarakteri var, yəni fərd üçün kapital ola bilən predmetlər cəmiyyət üçün kapital kimi qəbul olunmaya bilər. Kapitalın prinsipial fərqi onun milli sərvətin artırılması üçün istifadə oluna bilməsindədir. Bu halda işçinin əməyi məhsuldar hesab olunur, onların əldə etdiyi gəlir və ya mənfəət isə yaradılan dəyərə görə qazanılır.

A.Smitə görə bu tələblərə cavab verən kapital aşağıdakı formalarda mövcud olur:

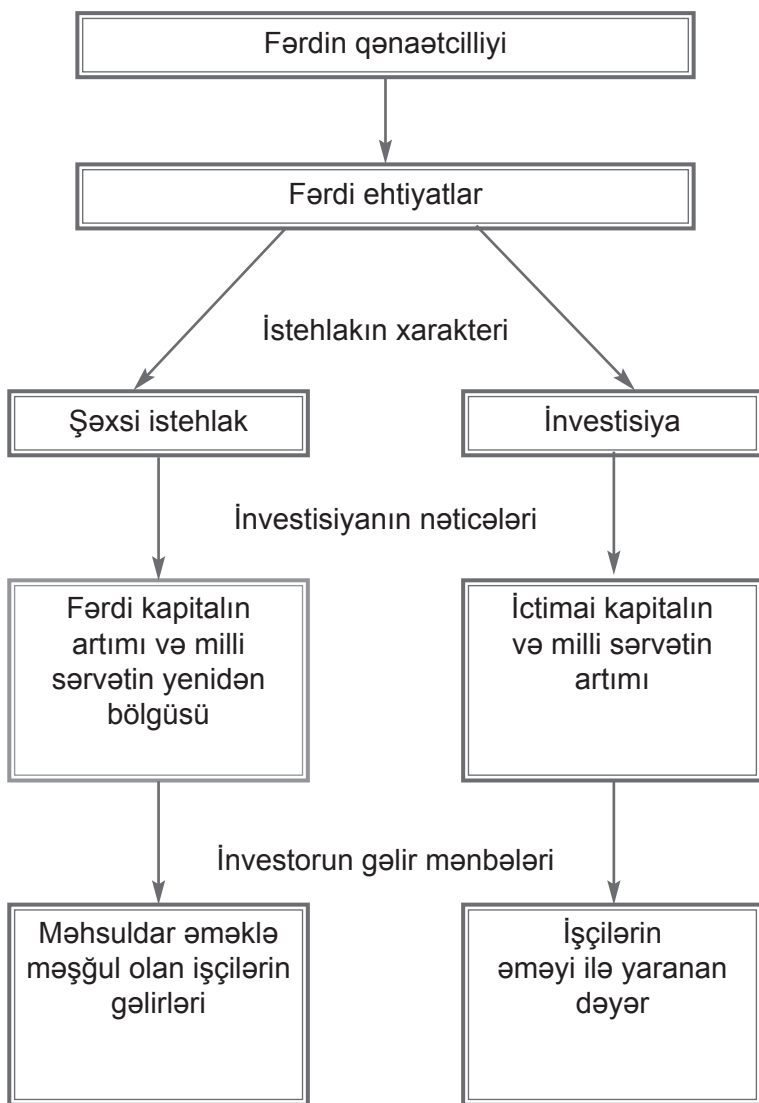
- faydalı maşın və avadanlıqlar;
- yalnız sahibinə deyil, eyni zamanda icarəyə götürənlərə də gəlir gətirən tikililər;
- torpağın münbitləşdirilməsi, suvarılması və yararlı hala gətirilməsi üçün sərf olunan hər şey;
- ölkənin bütün əhalisinin qazanılmış faydalı qabiliyyətləri;
- yuxarıda adları qeyd olunan kapitalın (*əsas kapital*) fəaliyyətinə şərait yaradan dövrüyyə kapitalı.

Deməli, həm xalqın yuxarıda göstərilən formalarda mövcud olan sərvəti, həm də sahibkara gəlir gətirən kapitalın bərpa edilməsinə və artırılmasına çəkilən məsrəflər milli səviyyədə kapitalla aid edilir.

A.Smitə görə investisiyanın başqa forması sahibinə gəlir gətirən, lakin milli sərvəti artırmayan əmlakın alınmasına çəkilən xərclərdir. Bu gəlirin mənbəyi yuxarıda göstərilən sahələrdə fəaliyyət göstərən məhsuldar işçilərin əməyi nəticəsində yaranan dəyərdir. Qeyd olunan halda milli gəlirin artımı baş vermir, sadəcə olaraq milli gəlirin yenidən bölgüsü baş verir, başqa sözlə, yeni dəyər yaradılır.

Deməli, hələ Adam Smitin təlimində investisiya prosesinə ikili yanaşma mövcud olmuşdur. Belə vəziyyət investisiya obyektinin – kapitalın mahiyyətinin dərk olunma-

Ehtiyatların formalaşması şəraiti

Sxem1.2. A.Smitin investisiyaların məqsədi və nəticələri barədə təsəvvürləri.

sında birmənalılığın olmaması ilə izah oluna bilər. Bir tərəfdən kapitala fərdin pul və əmlakı, digər tərəfdən isə milli sərvətin artımını təmin edə bilən istehsal amilləri aid edilir.

Adam Smitin investisiyaların məqsədi və nəticələri barədə fikirləri Sxem 1.2.-də təqdim olunmuşdur.

İnvestisiya nəzəriyyəsi özünün sonrakı inkişafını alman iqtisadçısı və filosofu **Karl Marksın** (1818-1883) kapital və izafi dəyər haqqında təlimlərində tapmışdır [53].

K.Marksın təliminə görə kapital izafi dəyər gətirən dəyərdir. O kapitalın öz-özünə artımı prosesini üç mərhələyə bölmüş və bu prosesi kapitalın dövrüyyəsi adlandırmışdır. Marks kapitalın hərəkətini fərqli formada üç müxtəlif mərhələdən keçən dövrüyyə prosesi kimi təqdim etmişdir [53]:

1-ci mərhələ: kapitalist zəruri istehsal amillərini – əmək alətlərini, əmək cisimlərini və işçi qüvvəsini - almaq üçün əmtəə və əmək bazarına alıcı kimi daxil olur.

2-ci mərhələ: alınmış istehsal amillərinin məhsuldar istehsalı və maddəli işçilərin əməyi nəticəsində dəyəri alınmış istehsal amillərinin dəyərindən böyük olan məhsul istehsalı baş verir.

3-cü mərhələ: istehsal olunmuş məhsulların satışı baş verir və bu zaman əldə olunan pul kapitalı ilkin mərhələdə sərf olunmuş pul kapitalından izafi dəyər qədər böyük olur.

Beləliklə, dövrüyyənin son məqsədi istehsal vasitələrinin sahibi üçün izafi dəyəri təmin etməkdən ibarətdir. Bunun üçün birinci mərhələdə pul kapitalı daimi və dəyişən kapital formasında çıxış edən istehsal vasitələrinin alınmasına sərf olunur. K.Marks izafi dəyəri maddəli işçilərin əməyinin ödənilməmiş hissəsi kimi təqdim edirdi. O istehsal prosesinin qanunauyğunluqlarını ifadə edərək, əmək və istehsal vasitələrinin həmişə istehsal amilləri kimi qaldığını, pul

kapitalının bu amillərin alınması üçün sərf olunması zamanı isə kəmiyyət və keyfiyyət mütənasibliyinin qorunmasının vacibliyini göstərirdi.

Keyfiyyət mütənasibliyi ondan ibarətdir ki, pul kapitalı iki hissəyə – işçi qüvvəsinə və istehsal vasitələrinin alınmasına bölünür. Hər iki alqı prosesi müxtəlif bazarlarda – biri əmtəə bazarında, digəri isə əmək bazarında baş verir. Kəmiyyət mütənasibliyi isə ondan ibarətdir ki, istehsal vasitələrinin miqdarı ilə canlı əməyin miqdarı eyni nisbətdə olmalıdır ki, həmin canlı əmək bu vasitələri hərəkətə gətirə bilsin. K.Marks istehsal amilləri arasındakı kəmiyyət mütənasibliyini aşağıdakı mülahizə ilə ifadə edirdi: əgər istehsal vasitələri kifayət qədər olmasaydı, onda alıcının sərəncamında olan artıq əmək istifadəsiz qalardı. Əgər istehsal vasitələri sərəncamda olan əməkdən çox olarsa, onda bu vasitələrin hazır məhsula çevrilməsi prosesi baş tutmaz.

Beləliklə, K.Marksa görə müəssisə səviyyəsində investisiya izafi dəyəri əldə etmək üçün müəyyən kəmiyyət və keyfiyyət mütənasibliyi şərti ilə istehsal amillərinin alınmasına çəkilən xərclərdir.

K.Marks fərdi kapitalın dövriliyini təhlil edərkən göstərirdi ki, həm işçi qüvvəsi, həm də istehsal vasitələri müvafiq bazarlarda mövcuddur. Buna görə də, investisiyanın miqyası mülkiyyətçinin pul kapitalının miqdarından asılıdır.

Marks təliminin nəticələrindən makrosəviyyədə baxılan investisiya proseslərinin qanunauyğunluqlarının tədqiqində istifadə etmək olar. İnvestisiya prosesinin baş tutması üçün ictimai məhsul müəyyən təbii-maddi struktura malik olmalıdır, yəni istehsal vasitələri və istehlak vasitələrinə bölünməlidir.

Marks istehsal vasitələrini istehsal edən sahələri I bölmə, istehlak vasitələrini istehsal edən sahələri isə II bölmə ad-

landırmışdır. “Biz dəyərin yaradılması prosesini və kapitalın məhsulunun dəyərini fərdi kapital baxımından öyrəndiyimiz zaman əmtəənin natural forması təhlil üçün əhəmiyyət kəsb etmir... Lakin belə formal yanaşma bütün məcmu kapitalın öyrənilməsi üçün kifayət deyil”. Marks ictimai məhsulun dəyər və təbii-maddi strukturu arasında nisbəti müəyyən etmişdir. Bu müddəanı investisiya prosesinə tətbiq etsək deyə bilərik ki, belə mütənəsiblik investisiya tələbatının istehsal vasitələrinin və istehlak vasitələrinin (*muzdlu işçilər üçün*) təklifinə bərabərlik şərtidir.

Əgər təkrar istehsal sadə xarakter daşıyarsa, onda I bölmənin məhsulunun dəyəri hər iki bölmədə istehlak edilmiş istehsal vasitələrinin dəyərinə bərabər olacaq:

$$I(C+V+M)=I_c+II_c,$$

Burada,

C – istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin dəyəri;

V – işçi qüvvəsinin dəyəri (*əmək haqqı xərcləri*);

M – izafi dəyər;

I_c – I bölmədə istehlak olunmuş əsas vəsaitlərin dəyəri;

II_c – II bölmədə istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin dəyəri.

I bölmənin dəyər strukturu istehsal olunmuş istehsal vasitələrinin pulla ifadə olunmuş dəyərindən ibarətdir. İstehsal vasitələrinin təklifi məbləğcə amortizasiya ayırmalarına bərabər olan tələbi ödəyirsə, onda sonrakı istehsal dövründə istehsal həcmi dəyişməyəcək – yəni təkrar istehsal “sadə” olacaq. Təkrar istehsal o halda “genişləndirilmiş” olur ki, istehsal vasitələrinin təklifi məbləğcə amortizasiya ayırmalarından böyük olan tələbi ödəmiş olsun. Bu halda təsərrüfat subyektləri istehsal vasitələrinin alınmasına yalnız amortizasiya ayırmalarını deyil, həm də mənfəətin bir hissəsini və ya alınmış borc vəsaitlərini sərf edir. “Məhdudlaşdırılmış” təkrar istehsal isə təklifin məbləğcə amor-

tizasiya ayırmalarından az olduğu halı nəzərdə tutur. Bu halda təsərrüfat subyektləri amortizasiya ayırmalarının bir hissəsini istehsal vasitələrinin bərpası üçün deyil, başqa məqsədlər üçün sərf edirlər.

Beləliklə, K.Marks ilk dəfə istehsal olunmuş məhsulun realizasiya şərtlərinin ictimai təkrar istehsala təsiri barədə sualı qoymuş, müəyyən şərtlər daxilində investisiya və əmtəə bazarlarında tarazlıq şərtlərini müəyyən etmişdir.

K.Marksın qaldırdığı mühüm problemlərdən biri də kapital dövryyəsinin üç formasından biri olan və faiz gəlirləri gətirən pul kapitalının meydana gəlməsidir.

İctimai istehsalın miqyasının inkişafı, kredit və bank sisteminin zəruriliyi borc kapitalı kimi adlanan belə kapitalın əmələ gəlməsinin səbəbi kimi qəbul edilir. Marks hesab edirdi ki, bu kapitalın hərəkəti sənaye kapitalının hərəkətindən əlahiddə baş verir. Buna görə də o, pul kapitalını “fiktiv” – möhtəkir kapital adlandırmışdır.

K.Marksa görə, bank kapitalının böyük hissəsi tamamilə saxtadır və borc tələbnamələrindən (*veksel*), dövlətin qiymətli kağızlarından (*keçmiş kapital*) və səhmlərdən (*gələcək gəlirin alınmasına şəhadətnamə*) ibarətdir.

Amma pul kapitalı müəyyən gəlir gətirdiyi üçün deyə bilərik ki, o pul yığımlarının bir hissəsini real investisiyalardan yayındırır. Marks belə halın kimin maraqlarına uyğun gəldiyini müəyyən edərək qeyd edirdi ki, bütün kredit sistemi bankirlər tərəfindən şəxsi kapital kimi istismar olunur. Bank sahibləri həmişə pul formasında və ya pula birbaşa tələb formasında kapitala və gəlirə malik olurlar. Bankirlərin sərvət yığını həqiqi yığımdan da fərqli istiqamətdə baş verə bilər.

K.Marksın nəzəriyyəsində fərdi və ictimai səviyyədə investisiya prosesləri fərqləndirilmiş, onların məzmunu və məqsədi müəyyən edilmiş, məcmu ictimai məhsulun satışı

nəzəriyyəsi çərçivəsində istehsal vasitələrinin istehsal həcmi ilə onlara tələbat (*pulla ifadə edilməmiş*) arasında qarşılıqlı əlaqə müəyyən edilmişdir.

İngilis iqtisadçısı Alfred Marşall (1842-1924) “İqtisad elminin prinsipləri” adlı əsərində investisiya proseslərinin tədqiqinə daha bir fərqli yanaşmanı irəli sürmüşdür.

A.Marşall investisiya prosesinə daha böyük prosesin – kapital bazarının fəaliyyət mexanizminin bir hissəsi kimi baxmışdır. Kapital bazarı onun təlimində tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri və onlara təsir göstərən amillər çərçivəsində öyrənilir. O, müxtəlif motivasiyalara malik olan şəxsləri kapitalla tələb və təklifin subyektləri kimi qəbul edirdi.

İlkin olaraq fərdi insanların əmanətləri ilə müəyyən olunan kapital təklifinin formalaşması prosesinə baxaq. A.Marşall əmanət dedikdə gəlirlərlə istehlak xərclərinin fərqi qəbul edirdi. Əmanət subyektləri isə cəmiyyətin hər bir üzvü ola bilər (*baxmayaraq ki, əmanətlərin böyük hissəsi kapital sahibləri tərəfindən təmin olunur*). A.Marşallın fikrincə renta, azad sənətkarların və müddü işçilərin qazancları mühüm yığım mənbəyi kimi qəbul oluna bilər.

Yığımın tənzimlənməsi adətlər, təmkinlilik vərdisləri və gələcəyi görmə qabiliyyəti, ailə bağlarının gücü, uşaqların təhsili üçün yığımlar, qocalığın təminatı kimi amillər vasitəsilə reallaşır. Bank faizi əmanətlərin həcmi tənzimlənməsi üçün əsas alət hesab olunur. A.Marşall bu iki kəmiyyət arasında birbaşa asılılığın olduğunu göstərirdi: təklif olunan kapitalla görə verilən faiz dərəcələrinin artımı, yəni əmanətlərə tələbin qiymətinin artımı əmanətlərin həcmi artmasına gətirir.

A.Marşall faiz dərəcəsi maddi ehtiyatların gələcək tələbatların ödənilməsi üçün verəcəyi töhvələrlə bağlı gözləntilərlə əlaqələndirmiş və əmanətlərin artımı faiz dərəcələrinin artımı ilə bağlı olduğunu göstərmişdir. “Əgər

insan sərvətini özü istehlak etmir və bu sərvəti müəyyən faiz gəliri müqabilində başqasına təqdim edirsə, onda faiz dərəcəsi nə qədər yüksək olarsa, yığma görə alınan mükafat da bir o qədər yüksək olar.”

Sahibkar öz vəsaitlərindən və ya borc vəsaitlərindən istifadə etdiyi halda faiz dərəcəsi dəyişir. A.Marşall öz təlimində “ümumi faiz” və “xalis faiz” anlayışlarından istifadə edir və onları belə fərqləndirir: kapitaldan gəliri əks etdirən faiz “xalis faizdir, lakin bizim istifadə etdiyimiz “faiz” anlayışı digər elementləri də özündə birləşdirir və belə faizi “ümumi faiz” adlandırmaq olar. O, “ümumi faiz”in “xalis faiz”dən böyük olmasını borcverənin “şəxsi riski”nin mövcudluğu ilə izah edirdi. Kapitalı sahibkarlıqda istifadə olunması üçün başqalarına borc verən şəxs borcalanın bacarıq və qabiliyyətləri ilə bağlı olan riskləri sığortalamaq üçün daha yüksək faiz dərəcələrini tələb edə bilər. A.Marşall borc alan sahibkarların xüsusiyyətlərindəki çatışmazlıqlara aşağıdakıları aid etmişdir:

1. Düzgünlüyün, enerjililiyin, borc kapitalı ilə işləməyə stimulların olmaması;
2. Biliklərin azlığı;
3. Möhtəkirlik.

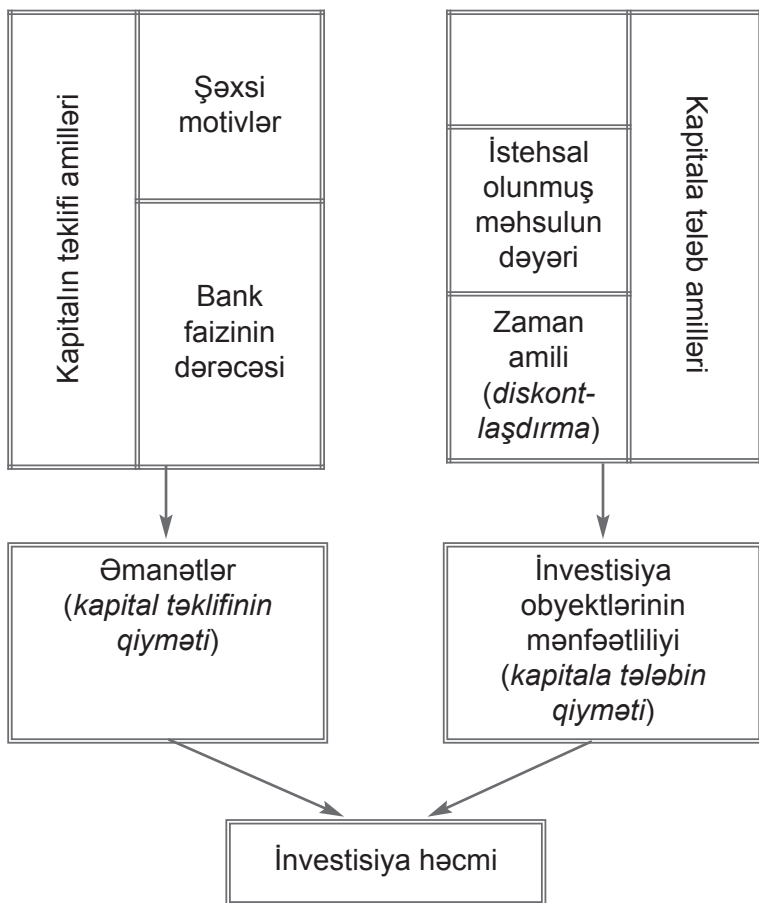
Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyədə ilk dəfə olaraq istifadə olunan əmanətlərə mülkiyyətin bank faizlərinə təsir etməsi ideyası səsləndirildi. Kapital bazarının ikinci elementi olan tələb borcalan sahibkarın istifadə etdiyi kapitaldan gözlədiyi mənfəət norması ilə tənzimlənir. A.Marşall kapitalın mənfəətlilik norması göstəricisinin tədqiqində sahibkarın məsrəflərinə və diskontlaşdırma problemlərinə (*kapital qoyuluşlarının və ondan əldə olunan faydanın zamana görə qiymətləndirilməsi*) xüsusi yer ayırmışdır. İnvestisiya o zaman baş tutur ki, sahibkar əlavə mənfəət əldə edir. Əlavə mənfəət göstəricisi subyektiv xarakterli olaraq hər bir

sahibkarın fərdi düşüncəsinə və hesablamalarına uyğun şəkildə müəyyən olunur. A.Marşallın fikrincə, ehtiyatlı sahibkar istehsal sahələrinə investisiyaları mənfəətlilik həddinə nail olanadək reallaşdırır. İnvestisiyanın mənfəətlilik həddi dedikdə, elə səviyyə nəzərdə tutulur ki, onun gətirdiyi fayda bu qoyuluşla bağlı xərclərə bərabər olur, yəni mənfəətliliyi “sıfır” səviyyəsində olur. “İnvestisiyanın mənfəətlilik həddi” anlayışının kifayət qədər mürəkkəb və mübahisəli göstərici olmasına baxmayaraq, Marşall investisiya qoyuluşlarının əsas şərtini ifadə etmişdir: məsrəf və nəticələrin müqayisəsi. O, investisiya prosesinə sahibkara gələcəkdə gəlir əldə etməsi üçün sərf etdiyi bütün xərcləri aid edirdi. Belə xərcləri o ticarət-sənaye və pul kapitalı qruplarına ayırırdı. Ticarət-sənaye kapitalı məhsuldar kapitaldan (*fabrik, maşın, xammal və s.*) və ticarət kapitalından (*yaşayış binaları, geyim, ərzaq və s.*) ibarətdir. Pul kapitalı isə girov əsasında verilən borclar və pul bazarı üzərində digər nəzarət formalarından ibarətdir (*Sxem 1.3.*).

Marşall kapitalın pul formasını ictimai kapitalla aid etmir və eyni zamanda istehsal vasitələri ilə uzunmüddətli istehlak vasitələrini fərqləndirmədən kapitalla aid edirdi.

Göründüyü kimi, A.Marşall sələflərindən fərqli olaraq, investisiya qərarlarının qəbulu mexanizmini daha dəqiq müəyyən edir. Lakin onun mülahizələrində bəzi aydın olmayan məqamlar da mövcuddur:

1. Kapitalın dəqiq tərfi verilmir. Marşall kapitalla pul yığımlarını, istehsal və istehlak vasitələri formasında hazır məhsulu, məhsuldar kapitalı aid edirdi. İstehlak vasitələrinin kapitalla aid edilməsi fikri onun təlimində tam aydınlaşdırılmır.
2. İnvestisiya mexanizmi əmtəə bazarında tələb və təklifin nisbəti ilə müəyyən olunan qiymətlərin dinamika ilə tənzimlənir. Bu mülahizə praktikada baş

Sxem 1.3. Bazar kapitalı və investisiya amilləri.

verən proseslərin ən sadələşdirilmiş formasına uyğun gəlir.

3. Borc götürülmüş kapitala görə faizlər də xüsusi vəsaitlərdən istifadə kimi sahibkarın məsrəflərinin elementidir. Buna görə də, kapitala tələbin və təklifin formalaşması proseslərinin müstəqil proseslər kimi qəbul edilməsi mübahisə doğuran məsələ hesab olunur.

İnvestisiya fəaliyyəti üzrə qanunauyğunluqların daha geniş tədqiqi ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin (1883-1946) “Məşğulluq, faiz və pul haqqında ümumi nəzəriyyə” adlı əsərində davam etdirilmişdir [50].

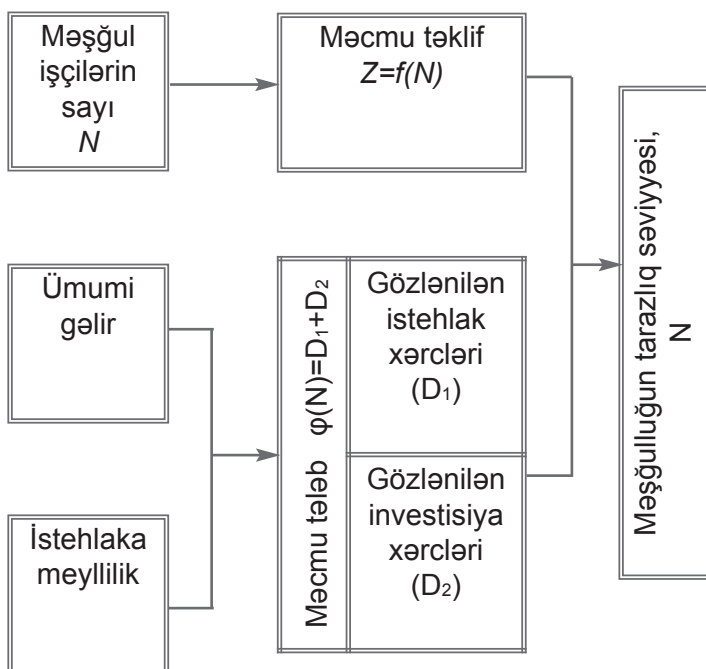
C.M.Keynsin investisiya proseslərini makroiqtisadi prizmada öyrənən nəzəriyyəsinin meydana gəlməsi üçün zəmin 1929-1933-cü illərdə baş vermiş Böyük Depressiya adlı böhrandan sonra yarandı. Bu böhran iqtisadi sistemləri klassik iqtisadi məktəbin əsas ideologiyası olan azad bazar mexanizmi üzərində qurulmuş bütün dövlətləri əhatə edirdi. Klassik iqtisadi məktəbin əsas prinsiplərindən biri “Sey qanunu” kimi tanınır. Bu qanuna görə təklif tələbi yaradır, əmtəə və kapital bazarlarında formalaşan qiymətlərin çevikliyi isə həm resursların tam istifadəsini, həm də istehsal olunmuş məhsulların hamısının realizə edilməsini təmin edir.

C.M.Keyns klassik iqtisadi məktəbin nümayəndəsi David Rikardonun (1771-1823), Artur Sessil Piquunun (1877-1959), Frensis İsidor Edkorton (1845-1926) və öz müəllimi A.Marşallın əsərlərində təbliğ olunan müddəaları tənqid edərək göstərirdi ki, bu müddəalar bazarlarda tələbə sərbəst şəkildə və təklifdən asılı olmayaraq təsir göstərən amilləri nəzərə almır. Həmin amillər isə öz növbəsində istehsal həcmələrini məhdudlaşdırır və işsizliyin yaranmasına gətirir. Keyns nəzəriyyəsinin əsas müddəalarını aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

1. Texnikanın, məsrəflərin və istifadə olunan resursların mövcud səviyyəsində milli istehsal həcmi səviyyəsi məşğulluğun səviyyəsindən (N) asılıdır.
2. İstehsal həcmi ilə istehlaka yönəldiləcək vəsaitlərin gözlənilən səviyyəsinin (D_1) nisbəti cəmiyyətin psixoloji xarakteristikasından (“*istehlaka meyillilik*”) asılıdır. Deməli, istehlak məşğulluq səviyyəsindən də asılıdır.

3. Sahibkarların tələbinə uyğun gələn əmək həcmi (N) cəmiyyətin gözlənilən istehlak xərclərindən (D_1) və yeni investisiya xərclərindən (D_2) asılıdır:
4. Məcmu təklif funksiyası $\varphi(N)=D_1+D_2$, burada φ – məcmu təklif funksiyası, D_1 – N -in ($D=X(N)$) istehlaka meyillilikdən asılı olan funksiyasıdır. Deməli, $D_2=\varphi(N)-X(N)$.
5. Əvvəlki müddəalardan alınan nəticə: məşğulluğun tarazlıq səviyyəsi məcmu təklifin, istehlaka meyilliliyin və investisiya həcmlərinin səviyyəsindən asılıdır.

Bu nəticələr məşğulluq nəzəriyyəsinin mahiyyətini göstərir. Keynsin nəzəriyyəsindən belə nəticəyə gəlmək olur ki, investisiya tələbatı həm məcmu tələbin elementi kimi, həm də əhalinin məşğulluğuna təsir göstərən amil kimi qəbul olunur.

Sxem 1.4. İnvestisiya xərcləri məşğulluğun amili kimi.

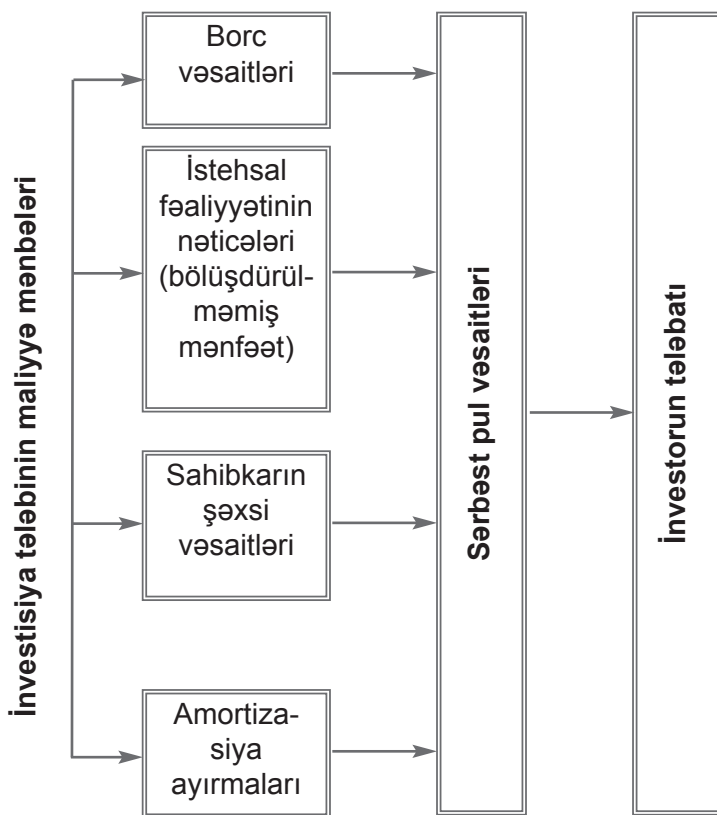
İnvestisiya tələbatının kəmiyyəti bir tərəfdən cəmiyyətin investisiya resurslarına gözlənilən xərclərinin miqdarı kimi, digər tərəfdən isə məcmu təkliflə cəmiyyətin istehlak təyinatlı məhsulların alınmasına çəkiləcək gözlənilən xərcləri arasındakı fərqlə müəyyən edilir.

Məcmu tələbin bir hissəsi olan “cəmiyyətin gözlənilən investisiya xərcləri” göstəricisi apardığımız tədqiqat üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Keynes bu göstəricinin istehlak xərclərindən asılı olduğunu göstərir. İstehlak xərcləri isə məşğulluğun və istehlaka meyillilik həddinin funksiyası kimi təqdim olunur. Keynes əhalinin istehlaka meyilliliyini psixoloji amillərlə əlaqələndirmiş və göstərmişdir ki, insanlar gəlirləri artdıqca istehlaka daha çox meyilli olurlar. Lakin bu meyillilik gəlirin artım tempindən az olur. Əgər istehlakın həcmi I_v , gəliri isə G_v - kimi işarə etsək, onda istehlakın artımı ΔI_v , gəlirin artımı isə ΔG_v olar: $\Delta I_v < \Delta G_v$.

$$0 < \frac{\Delta I_v}{\Delta G_v} < 1.$$

Keynes $\frac{\Delta I_v}{\Delta G_v}$ - kəmiyyətini istehlaka meyillilik həddi kimi adlandırmışdır. Onun fikrincə gəlirin daha yüksək mütləq qiyməti gəlir və istehlak arasındakı fərqi daha da artırır. Real gəlir artdıqca onun əmanətlərə yönələn hissəsi daha böyük sürətlə artır. Cəmiyyətin istehlakı gəlirin artımı qədər çoxalmır və həmin artımın bir hissəsi yığıma yönəldilir. Keynes məcmu tələblə istehlak məhsullarına xərclər arasındakı fərqi investisiya xərcləri ilə aradan qaldırılmasının zəruri olduğunu qeyd edir və göstərirdi ki, bu halda istehsal olunmuş məhsulların tam satışı və pul vəsaitlərinin sahibkarlara tərəf axını təmin olunur.

Burada investisiya tələbinin formalaşması və sahibkarın istehsal olunmuş məhsula görə gəlirin əldə etməsi prosesləri xüsusi diqqət tələb edir.

Sxem 1.5. Bazar kapitalı və investisiyanın maliyyə mənbələri.

Gəlirin əmanət kimi saxlanılan hissəsi nədir? Bu sahibkarların borc vəsaitlərinin (*kredit-pul münasibətləri vasitəsilə banklardan alınan*) mənbələrindən biridir. Sahibkarın investisiya vəsaitinin mənbəyi borc vəsaitləri ilə bərabər istehsal fəaliyyətindən mənfəət, toplanmış amortizasiya məbləğləri və şəxsi vəsaitlər də ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, sərbəst pul vəsaitləri ilə investisiya tələbi bərabər olmaya bilər. Belə ki, investisiya tələbi təsərrüfat subyektlərinin istehsalın bərpa və inkişaf etdirilməsi və ya yeni müəssisənin yaradılması üçün yeni istehsal va-

sitələrinə yaranan tələbatı ilə müəyyən olunur. Azad pul vəsaitləri isə tamamilə başqa məqsədlər üçün də istifadə oluna bilər.

1.5 sayılı sxemdən göründüyü kimi, gəlir investisiyaların yeganə mənbəyi deyil, gəlirin mövcudluğu isə investisiyalara tələbin yaranmasının şərtsiz səbəbi ola bilməz. Digər tərəfdən, gözlənilən investisiya xərcləri məcmu tələbin kəmiyyətini birmənalı müəyyən edə bilməz. Gözlənilən xərclər planlaşdırılan gələcək dövrlərin xərcidir və bu xərclər cari dövr üçün tələbin formalaşmasına dolayı təsir göstərə bilər.

Tələb alıcıların əvvəlki dövrdə istehsal olunmuş məhsulların alınmasına çəkdiqləri xərclərdən asılıdır. Sahibkarın gəlirinin, mənfəətinin və amortizasiya ayırmalarının ölçüsü məhz bu xərclərdən asılıdır. Cari investisiya tələbi alıcıların əvvəlki dövrdə xərclərinin funksiyası kimi təqdim oluna bilər. Amma məhsulların satışından əldə edilən sərbəst pul vəsaitlərinin investisiya tələbinə çevrilməsi üçün müəyyən şərtlər lazımdır.

Məlumdur ki, investisiya tələbinin mənbələrini xüsusi və borc vəsaitləri qruplarına aid etmək olar. Xüsusi vəsaitlərə investisiya təyinatlı bölüşdürülməmiş mənfəət, sahibkarların şəxsi əmanətləri və müəssisələrin amortizasiya fondları aid olunur. Borc vəsaitlərinə isə kommersiya və bank kreditləri (*xüsusi vəsaitlərin yoxluğu və ya çatışmazlığı zamanı istifadə edilirlər*) aid olunurlar.

Sahibkarın kifayət qədər xüsusi vəsaitlərinin olduğu halda investisiya qərarının qəbulu probleminə baxaq. Bu problem iki alternativ istifadə variantı üzrə əldə olunacaq faydaların müqayisə olunmasından ibarətdir. Birinci variant – istehsal fəaliyyətinə investisiya qoyuluşu ilə mənfəətin əldə edilməsi; ikinci variant – sərbəst pul vəsaitlərinin borc kapitalına çevrilməsi və bank faizi şəklində mənfəətin əldə

edilməsi. İqtisadi təlimlərdə bu problemin həlli yolu D.Rikardonun “alternativ dəyər” anlayışı ilə əlaqələndirilir.

Variantın seçimi investisiyalardan gəlirlə bank faizinin dərəcəsinin müqayisəsi ilə müəyyənləşir. Keyns hər iki göstəricinin ortaq ölçülü olması üçün investisiyanın gəlirliliyini kapitalın səmərəlilik həddi göstəricisi ilə qiymətləndirilməsini təklif edirdi. Bu göstərici kapital vahidinə gəlirin artımı ilə həmin kapital vahidindən istifadə xərclərinin fərqi kimi müəyyən edilir. Əgər kapitalın səmərəlilik həddi bank faizindən yüksək olarsa, onda investisiya qərarı qəbul edilir. Müasir ədəbiyyatda investisiyaların səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün analitik və qrafik üsullardan istifadə olunur. Analitik üsul “xalis cari dəyər” və ya “xalis diskontlaşdırılmış dəyər” kimi adlandırılan göstəricinin hesablanması ilə aparılır:

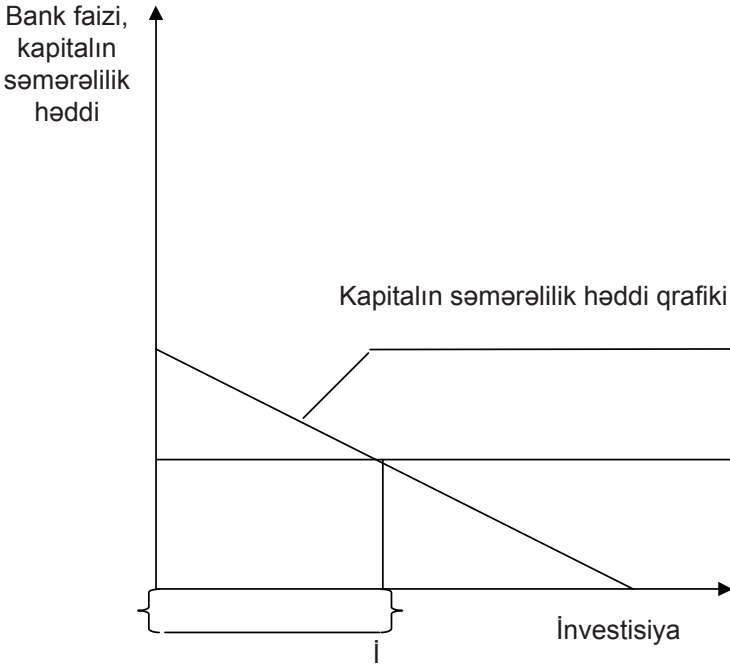
$$NPV = -I + \frac{M_1}{(1+r)} + \frac{M_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{M_t}{(1+r)^t}$$

Burada I – planlaşdırılan investisiyanın məbləği, $M_1, M_2, \dots, M_t$ – investisiyaların nəticəsi olan istehsal vasitələrindən istifadə nəticəsində əldə edilmiş xalis gəlir, r – bank faizinin uçot dərəcəsi və ya diskontlaşdırma əmsalıdır.

Əgər $NPV > 0$ olarsa, deməli, investisiyanın gətirdiyi gəlir onun borc kapitalı kimi gətirdiyi gəlirdən çoxdur. Əgər $NPV < 0$ olarsa, vəsaitlərin borc kapitalı kimi istifadəsi (bank depoziti) daha səmərəli hesab olunur və yaxud başqa investisiya layihəsi axtarılır.

İnvestisiya qərarlarının qəbulunun qrafik üsulu kapitalın səmərəlilik həddi və bank faizi qrafikinə kəsişmə nöqtəsinin müəyyənləşdirilməsi ilə aparılır.

1.1 sayılı qrafikdə əks olunan I kəmiyyəti bank faizinin verilən dərəcəsinə investisiyaların həcmi göstərir. Qrafikin mənfi meyilliyi istehsal vasitələrinin həcmi

Qrafik 1.1. Sərbəst pul vəsaitlərinin istifadəsinin iki alternativ variantının mövcudluğu şəraitində investisiya həcmnin müəyyən edilməsi.

artımı ilə gəlirliliyin azalması qanununun təsiri və tələbin artdığı şəraitdə kapitalın təklif qiymətinin artması ilə əlaqələndirilir. Bu isə öz növbəsində kapitaldan istifadənin məsrəflərini artırmaqla onun səmərəlilik həddinin azalmasına gətirir.

Hər iki metod investisiya məbləğlərinin müəyyən edilməsi üsulları kimi qəbul olunur. İnvestisiyaların miqyası faiz norması və kapitalın səmərəlilik həddinin qrafiki arasındakı nisbətlə müəyyən edilir.

Fikrimizcə, bank faizinin dərəcəsi və kapitalın səmərəlilik həddi investisiyaların real həcmi deyil, sərbəst pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi variantlarının gəlirliliyini müəyyən etmək üçün istifadə olunur. Deməli, qrafikdə ka-

pitalın səmərəlilik həddi xətti ilə bank faizi xəttinin kəsişmə nöqtəsi investisiyaların həcmi deyil, investisiya tələbini müəyyən edə bilər.

İkinci hal – investisiya üçün sahibkarın şəxsi vəsaitlərinin çatışmadığı və onun borc kapitalına müraciət etməli olduğu haldır (*qrafik 1.2.*). Bu halda investisiya tələbinin müəyyən edilməsi üçün daha yüksək bank faizindən istifadə olunmalıdır. Belə fərqli faiz dərəcələri A.Marşall tərəfindən “ümumi faiz” və “xalis faiz” adlandırılmışdır.

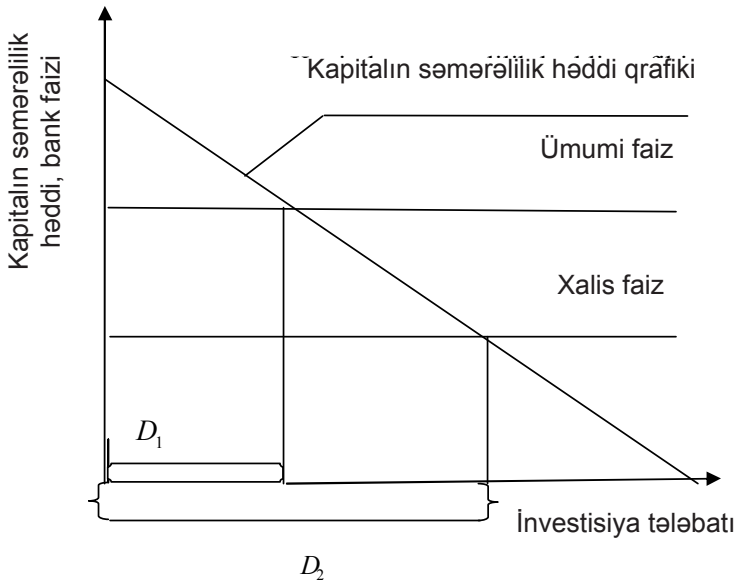
Qrafikdən görünür ki, “ümumi faiz”ə bərabər olan bank faizi üçün müəyyən olunan investisiya tələbi “xalis faiz”ə uyğun gələn tələbdən azdır. Deməli, pul kapitalına sahiblik hüququ da investisiya tələbinə təsir göstərən amildir. Qeyd olunan fikrə əsaslanaraq investisiya tələbinin təhlilində sahibkarların borc və xüsusi vəsaitlərinin nisbətindən də nəzərə alınmasının zəruri olduğunu qeyd edə bilərik.

Aydındır ki, kapitalda xüsusi vəsaitlərin çəkisi çox olduqda investisiya tələbinə “xalis faiz”, borc vəsaitlərinin çəkisi çox olduqda isə “ümumi faiz” təsir göstərəcək (*əlbəttə ki, əks istiqamətdə və bu tələbi azaldacaq*).

İnvestisiya tələbinə təsir göstərən digər amilləri də nəzərdən qaçırmamaq olmur. Bu amillərdən biri qiymətli kağızlar (*səhmlər, istiqrazlar, xəzinədarlıq və kommersiya vekselləri, digər borc öhdəlikləri, derivativlər və s.*) bazarının formalaşması ilə meydana gəlmişdir. Qiymətli kağızlar iqtisadi mahiyyətinə görə aşağıdakı növlərə bölünürlər:

- şəriklik münasibətlərini ifadə edənlər (*səhmlər*);
- kredit münasibətlərini müəyyən edənlər;
- törəmə qiymətli kağızlar.

Qiymətli kağızlar üzrə ilkin bazarda səhmlərin alınmasını investisiya qoyuluşu adlandırmaq olar, belə ki, bu səhmlərə görə ödənilən pullar müəssisələrin genişləndirilməsinə, modernləşdirilməsinə və ya yeni müəssisələrin

Qrafik 1.2. Pul vəsaitlərinə mülkiyyətdən asılı olaraq investisiya tələbinin müəyyən edilməsi

yaradılmasına sərf oluna bilər. Pul-kredit münasibətlərini müəyyən edən qiymətli kağızların alınmasına sərf olunan və həmçinin səhmlərin təkrar bazarda satışı üzrə əməliyyatları (*mövcud səhmlərin yenidən alqı-satqısı*) ilə bağlı olan pul vəsaitlərini real investisiyalara aid etmək olmaz. Qiymətli kağızların alış və satış qiymətləri arasındakı fərq bu bazarın iştirakçılarına müəyyən gəlir əldə etməyə imkan verir. Bu məqsədlər üçün istifadə olunan pul vəsaitləri isə investisiya tələbinə aid edilə bilməz. Qiymətli kağızlar bazarındakı əməliyyatların irrasionallığı ondan ibarətdir ki, səhmlərin qiymətinə birjada əməliyyatları aparan brokerlər daha çox təsir göstərilir, nəinki investisiyaların real səmərəliliyi meyarı ilə qərar qəbul edən sahibkarlar. Birja brokerlərini kapital qoyuluşu obyektinin real qiyməti deyil, kütləvi bazarın psixologiyasının təsiri ilə bazarın bu obyekti müəyyən vaxt keçdikdən sonra necə qiymətləndirəcəyi

maraqlandırır. Təkrar bazarda alıcını səhmin proqnozlaşdırılan likvidliyi, yəni daha yüksək qiymətə satılma imkanları maraqlandırır. Keyns belə hərəkətləri “qiymətli kağızlarla möhtəkirlik” adlandırırdı.

C.M.Keynsə görə, “əgər möhtəkirlər sahibkarlığın rəvan axınında sabun köpüyü kimi qalırlarsa, onda onlar ciddi ziyana səbəb olurlar. Sahibkarlığın möhtəkirlik burulğanında köpüyə çevrildiyi hal isə iqtisadi sistem üçün çox ciddi təhlükədir. Ölkədə istehsal kapitalının genişlənməsinin “qumar evləri”nin fəaliyyətinin ikinci dərəcəli nəticəsi kimi baş verdiyi halda yaxşı nəticələrin proqnozlaşdırılması çox çətindir” [50].

Başqa sözlə, qiymətli kağızlara spekulyativ tələb real investisiyalar üçün istifadə oluna biləcək pul vəsaitlərini bu prosesdən yayındırır və “möhtəkir” (*fiktiv*) kapitalın böyüməsinə gətirir.

C.M.Keyns belə fəaliyyətin hansı nəticələrə gətirdiyini obrazlı şəkildə belə ifadə etmişdir: “Bu necə deyərlər – “Snap”, “Qarımış qız”, musiqili stullar – bir əyləncədir. Burada vaxtından əvvəl və ya gecikmədən “snap” deyən, “qarımış qızı” oyun bitənədək qonşusuna ötürən, musiqi səsi kəsilən kimi stulu zəbt edərək başqalarını stulsuz qoyan qalib gəlir”. Keynsin “möhtəkir kapital”ın maliyyə piramidalarının fəaliyyət mexanizmi barədə fikirləri bu günkü günün reallıqları ilə təsdiqini tapır. Maliyyə piramidalarının dağılması pul vəsaitlərinin real investisiyalar olmadan iqtisadi subyektlər arasında yenidən bölgüsünə gətirir. Keyns belə vəziyyətdən çıxış yolu kimi dövlətin sahibkarlığı dəstəkləməsində görür və bu dəstəyin aşağıdakı istiqamətlərini təklif edirdi [50]:

- qiymətli kağızların alqı-satqısı üzrə birja əməliyyatlarına yüksək vergilərin tətbiqi (*investorun diqqətini qısamüddətli spekulyativ gəlirlərin əldə edilmə-*

sindən səhmlərin uzunmüddətli istifadəsinə yönəltmək üçün);

- uzunmüddətli və mühüm investisiya qrupları üçün risklərin azaldılması (*uzunmüddətli müqavilələrin bağlanması ilə risklərin bölüşdürülməsi*);
- ictimai sektorda investisiyalar üçün investora tariflərin müəyyən edilməsində iştirak hüququ ilə birlikdə inhisar mövqelərin tutulmasına icazənin verilməsi;
- dövlət və yerli idarəetmə orqanları tərəfindən sosial faydalar gətirən layihələrə investisiyaların artırılması;
- cari bank faizinin tənzimlənməsi üçün dövlət tərəfindən tənzimləyici təsirlərin göstərilməsi.

İnvestisiya tələbinə təsir göstərən digər amil sərbəst pul vəsaitlərinin sabit valyutaların alınmasına sərf olunmasıdır. Əgər valyuta faiz formasında (*borc kapitalı kimi*) gəlir əldə etmək üçün istifadə olunursa, onda valyuta alışı mülkiyyətçidən borcalana keçidə görə ödəniş olaraq sərbəst pul vəsaitlərinin həcminə təsir göstərməyəcək.

Valyutaların sərbəst konvertasiyası şəraitində və milli valyutanın dayanıqlılığının xarici valyutalara nisbətən az olduğu halda bu proses başqa xarakter alır. Qeyd olunan hal Qreşem qanunu adını almış prosesə uyğun gəlir. Qreşem qanunu ondan ibarətdir ki, “pis” pullar “yaxşı” pulları bazardan sıxışdırıb çıxarır. Müasir dildə desək, dayanıqlılığı (*dəyərliliyi*) az olan valyuta daha dayanıqlı valyutani bazardan çıxarır.

Bu qanunun təsiri metal pul sistemi olan ölkələrdə öz təsirini göstərmişdir. XIX əsrin axırlarında Çində qızıl və gümüş pullar dövriyyədə idi. Əmtəələrin qiymətləri hər iki metal ilə müəyyən olunurdu, dəyərinə görə bir metal pulun digərinə çevrilməsi isə təsbit edilmiş qaydada aparılırdı. Qızıl və gümüş əmtəə kimi də satılırdı. Əmtəə bazarlarında nisbi qiymətlər pul vahidlərinin keçid əmsalından fərqlənirdi.

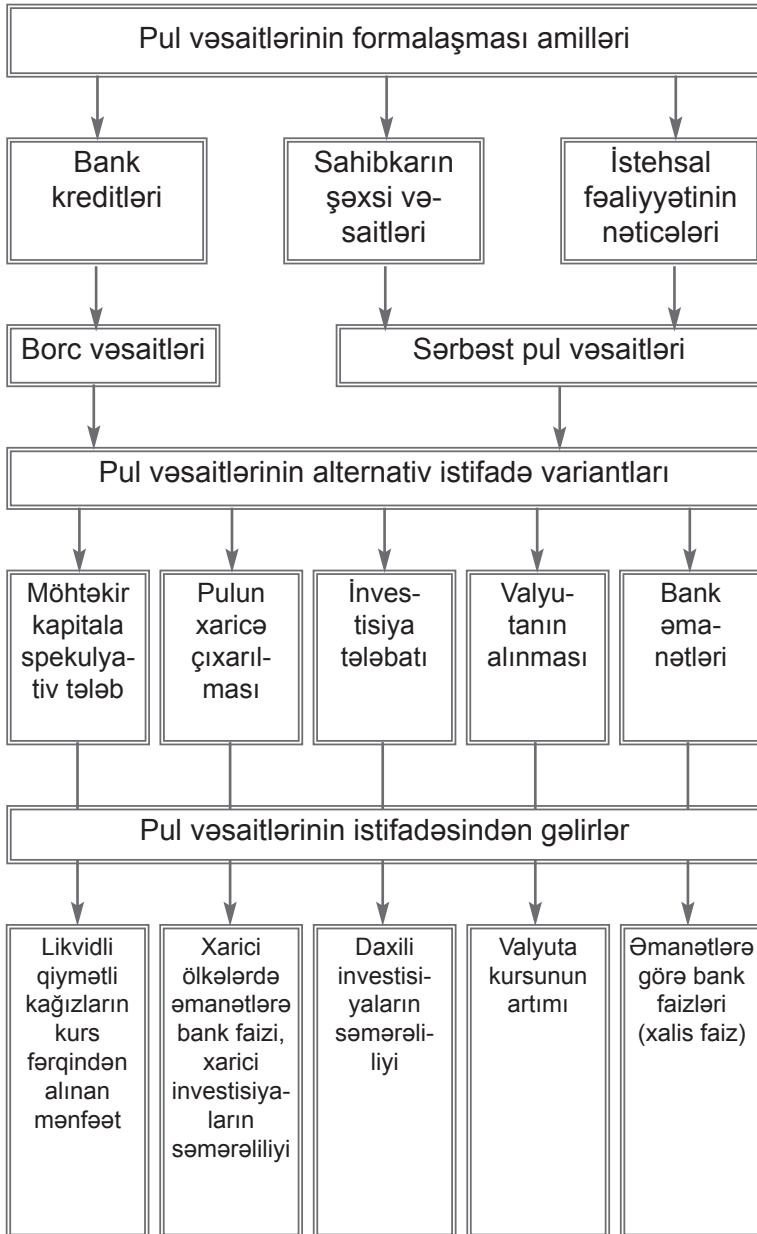
ləndiyi üçün qızıl pullar yığım vasitəsi kimi daha çox istifadə olunmağa və dövriyyədən çıxmağa başladılar. Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində, ölkəmizdə milli valyutanın inflyasiyasının yüksək olduğu dövrdə əhali yığım vasitəsi olaraq, əsasən, ABŞ dollarını alır və evdə saxlayırdılar. Beləliklə, ölkəmizdə ABŞ dollarlarının bir hissəsi dövriyyədən çıxarılır və bu valyutada sərbəst pul vəsaitləri azaldı. Lakin Azərbaycanın sonrakı inkişaf dövrü, makroiqtisadi vəziyyətin sabitləşməsi, iqtisadi artım templərinin artması, dövlətin əlverişli sahibkarlıq mühitinin yaradılması istiqamətində gördüyü işlər, əhalinin pul gəlirlərinin artması və bank sektoruna inamın bərpa edilməsi kimi tədbirlər ölkəmizdə sərbəst pul vəsaitlərinin dövriyyəsinin süni surətdə azaldılması proseslərinin qarşısını aldı.

Beləliklə, investisiya tələbinin formalaşması mexanizmini 1.6 sayılı sxemdəki kimi təqdim edə bilərik.

Sərbəst pul vəsaitlərinin alternativ istifadə variantları investisiya qərarlarının qəbulu problemini təsvir etməyə imkan verir. Potensial investor qərar qəbul etmək üçün bu variantların nəticələrinin qiymətləndirilməsi, müqayisə edilməsi (*depozitlərin gəlirliyi, valyuta kursları üzrə proqnozlar, xarici banklarda faiz dərəcəsi, likvidli qiymətli kağızların alqı-satqısı əməliyyatlarının gəlirliliyi, real investisiya layihələrinin səmərəliliyi və bu variantların risklilik dərəcələri*) və seçimin edilməsi kimi məsələlərlə rastlaşır.

İnvestisiya proseslərinin müəssisə və makrosəviyyədə mahiyyətindəki ziddiyyətlər investisiya proseslərinin nəzəri əsaslarının kifayət qədər əhatəli olmamasına gətirir. Buna görə də aşağıdakıları təklif etmək olar:

1. İstehsal amillərinin (*fiziki ehtiyatlar, insan ehtiyatları, pul ehtiyatları, bilik, infrastruktur*) alınmasına çəkilən bütün xərclərin investisiya xərcləri kimi qəbul edilməsi;

Sxem 1.6. İnvestisiya tələbinin formalaşması amilləri.

2. İnvestisiya xərcləri ilə investisiya tələbi arasında nəzəri fərqlərin müəyyən edilməsi (*investisiya tələbini sahibkarların pul vahidləri ilə ifadə olunan və mənfəət əldə etmək məqsədilə istehsal amillərinə potensial tələb kimi qəbul etmək olar*);
3. İnvestisiya tələbini “planlaşdırılan” və ya “gözlənilən” xərclərlə eyniləşdirmək olmaz. Belə ki, tələbin formalaşması üçün müxtəlif mənbələrdən gözlənilən pul vəsaitləri deyil, real pul vəsaitləri əsasdır.
4. İnvestisiya tələbi müstəqil iqtisadi kateqoriya olaraq sərbəst pul vəsaitləri anlayışı ilə eyni mahiyyət kəsb etmir.
5. Sərbəst pul vəsaitlərinin alternativ istifadə variantları var və investisiya bu variantlardan biridir.
6. Pul vəsaitlərinin formalaşması şəraiti onların xüsusi və ya borc vəsaiti olmasından asılıdır.
7. Sərbəst pul vəsaitlərinin hər bir alternativ variantı obyektiv yaranma şəraitinə və təsir alətlərinə məlikdir.
8. İstehsal amillərinin alınması ilə bağlı olan investisiya tələbi real investisiya meyarı kimi qəbul edilə bilməz. Real investisiyalar üçün tələbin mövcudluğu ilə yanaşı lazımi miqdarda investisiya məhsullarının mövcudluğu da tələb olunur.

1.3. İnvestisiya fəaliyyətinin məhsuldarlıq və rəqabətədavamlılıq aspektləri

Milli iqtisadiyyatımızda bazar münasibətlərinin formalaşması, hökumətin yürütdüyü liberal iqtisadi siyasət, dünyada sürətlə gedən qloballaşma prosesi yerli şirkətlərin, müəssisələrin, iş adamlarının qarşısında məhsuldarlıq və rəqabətədavamlılıq problemlərini bütün kəskinliyi ilə qaldırır. Belə olduğu halda, yerli müəssisələr beynəlxalq prinsiplərdən və standartlardan istifadə etməklə dünya bazarına rəqabətədavamlı məhsul çıxara bilirlər.

Siyasi, iqtisadi və hüquqi mühitin, rəqiblərin fəaliyyətinin və istehlakçıların davranışının sürətlə dəyişməsi şirkətləri öz fəaliyyətlərini bu dəyişikliklərə uyğun və hətta onu bir qədər qabaqlayan templərlə təshih etməyə məcbur edir. Əks halda şirkətləri ən azı uğursuzluq, ən pis halda isə müflisləşmə gözləyir. Bütün bu amillər investisiya qərarlarının qəbulunda məhsuldarlıq və rəqabətədavamlılıq məsələləri ilə daha ciddi məşğul olmaq zərurətini yaradır və qeyd olunan məsələlərə elmi surətdə, başqa sözlə, kompleks (sistemli) şəkildə yanaşmağa sövq edir. Bununla yanaşı, inkişaf etməkdə olan ölkələr, xüsusilə ÜTT-yə üzv olmağa hazırlaşan dövlətlər ölkə iqtisadiyyatını gücləndirmək məqsədilə məhsuldarlığın səviyyəsini yüksəltməli və açıq bazarlara rəqabətədavamlı məhsullar (xidmətlər) təklif etməlidirlər. Qeyd edilən problemlərin kompleks həlli məhsuldarlığın və rəqabətədavamlılığın təmin edilməsinə yönələn investisiya fəaliyyətindən keçir.

Fikrimizcə, məhsuldarlıq və rəqabətədavamlılıq anlayışlarının həm global iqtisadi miqyasda, həm də milli və müəssisə səviyyəsində kompleks yanaşma vasitəsilə tədqiqi investisiya fəaliyyətinin müasir iqtisadi məzmunu barədə təsəvvürləri daha da genişləndirə bilər.

Dünya miqyasında sürətli qloballaşma prosesinin getdiyi bir zamanda milli rifahın və müəssisələrin rəqabətə davamlılığını təmin edən ən başlıca amilin məhsuldarlıq olduğu artıq inkaredilməzdir.

Məhsuldarlıq dedikdə bir qayda olaraq, istehsal olunan məhsulun kəmiyyət və keyfiyyət ölçülərinin onun istehsalına sərf edilmiş resurslara (həm əmək, həm də maddi resurslar) nisbəti başa düşülür. Burada müəssisə məhsul istehsal etmək və xidmətlər göstərmək üçün bütün resursların və şəraitin cəmləşdiyi məkan olduğuna görə məhsuldarlığın mütəmadi yüksəldilməsinin başlıca tətbiq sahəsidir. Resursların mövcud makroiqtisadi, institusional, sosial və təbii mühitdə səmərəli təmərküzləşdirilməsi məhsuldarlıqda öz əksini tapır [13].

Ənənəvi olaraq məhsuldarlıq müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinin onun məsrəflərinə olan nisbəti kimi qəbul olunurdu. Bunun nəticəsi olaraq məhsuldarlıq əsasən istehsal yönümlü və istehsalat fəaliyyəti ilə bağlı anlayış kimi qəbul edilirdi. Lakin real həyatda müəssisənin bir çox məqsədləri olur və bu məqsədlərə çatmaq üçün müxtəlif resurslar tələb olunur. Digər tərəfdən, nadir hallarda məqsədlərə bir resursdan istifadə etməklə nail olmaq olur. Bundan başqa, bir sıra məqsədlərə digərlərinin hesabına nail olmaq olar. Deməli, məhsuldarlığa yeni, daha qlobal və sistemli yanaşma tələb olunur.

Müasir dövrdə investisiyalar yalnız istehsal sahələrinə deyil, idarəetmə, təchizat, marketinq, satış, müştərilərə xidmət, müştərilərlə əlaqələrin qurulması və bir çox digər fəaliyyət növlərinə yatırıldığı üçün investisiyanın məhsuldarlıq konsepsiyasını təkcə istehsal deyil, həm də qeyd edilən amilləri nəzərə almaqla daha da genişləndirmək zərurəti yaranır.

Beləliklə, məhsuldarlıq ilk növbədə insanın xüsusi düşüncə tərzidir ki, bu da aşağıdakıları nəzərdə tutur [13]:

- intellektin daimi inkişafı, mövcud olanların mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi;
- bu gün dünənə nisbətən, sabah isə bu günə nisbətən daha yaxşı çalışmaq qabiliyyəti;
- gələcəkdə nə dərəcədə yaxşı ola bilməsindən və nə dərəcədə real olub-olmamasından asılı olmayaraq mövcud vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına yönələn qəti qərarlar vermək qabiliyyəti;
- iqtisadi və sosial həyatın daim dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması, yeni texnikanın və metodların tətbiqi üçün mütəmadi çalışmalar və bəşəri tərəqqiyə olan inam.

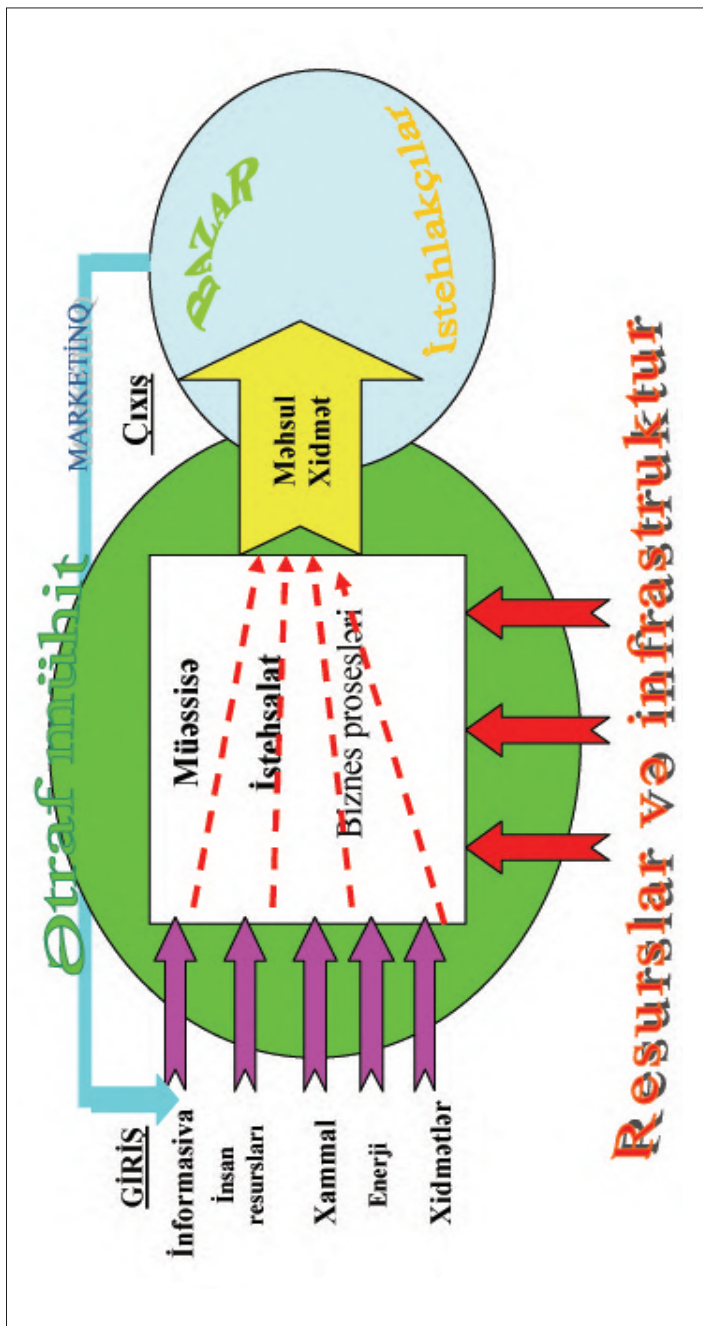
Zaman keçdikcə məhsuldarlığa bir amildən istifadə ilə nail olunması mümkün olmadığından çoxamilli məhsuldarlıq konsepsiyası yaradılmışdır. Çoxamilli məhsuldarlıq konsepsiyası müəssisələrin işçi qüvvəsinə, kapitala, texnologiyalara, idarəetməyə, təşkilatlanmaya yatırılan investisiyalardan nə dərəcədə səmərəli istifadə olunmasının mürəkkəb ölçmə sistemini ifadə edir. Hətta bu yanaşma da müəssisənin daxili fəaliyyətinə istiqamətləndiyi üçün müştərilərin maraqlarını və ehtiyaclarını kifayət qədər nəzərə almadığından, öz aktuallığını getdikcə itirir.

Müasir dövrdə müəssisələr məhsuldarlığın artımına yalnız müştərilərə yeni dəyər verə biləcək məhsullar istehsal etməklə və xidmətlər göstərməklə nail ola bilirlər. Məhsuldarlığa müasir yanaşma diqqəti resurs amillərindən əlavə dəyər yaratma amillərinə yönəldir.

Sxematik olaraq bu proseslər 1.1 sayılı şəkildə öz əksini tapmışdır.

Məhsuldarlığı iki aspektdən təyin etmək olar:

- Kəmiyyət baxımından;
- Keyfiyyət baxımından.

Şəkil 1.1. Məhsuldarlığın amilləri

Kəmiyyət baxımından məhsuldarlığı müəssisənin çıxış məhsullarının onun giriş resurslarına nisbəti kimi müəyyən etmək olar.

$$\text{Məhsuldarlıq} = \frac{\text{İstehsal olunmuş məhsul}}{\text{İstehsal məsrəfləri}}$$

Keyfiyyət baxımından isə məhsuldarlığı belə ifadə etmək olar [13]:

$$\text{Məhsuldarlıq (P)} = \text{İstehsal üçün məhsulun düzgün seçilməsi (S) + Məhsulun keyfiyyətli texnoloji emalı (TP) + İstehsal olunmuş məhsulun istehlakçının tələbatına uyğunluğu (PJ) + Əldə edilmiş mənfəət (Pr)}$$

Məhsuldarlığın ölçülməsinin yanaşma üsulundan asılı olaraq, bir neçə göstərici mövcuddur:

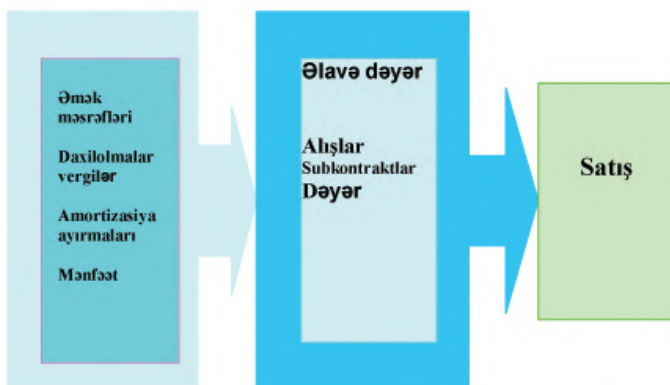
- ✓ əməyin məhsuldarlığı;
- ✓ maddi məhsuldarlıq;
- ✓ enerji məhsuldarlığı;
- ✓ kapitalın məhsuldarlığı.

Məhsuldarlığın ümumi göstəricisi (MÜG) istehsal olunmuş məhsulun çəkilməmiş bütün məsrəflərə olan nisbətinə deyilir, yəni

$$\text{MÜG} = \frac{\text{Məhsul}}{\text{Əmək + Kapital + Digər xərclər}}$$

Digər xərclər dedikdə, adətən məhsulun maya dəyərinə aid olan xərclər: nəqliyyat xərcləri, reklam və s. nəzərdə tutulur. Məhsuldarlığın ümumi göstəricisini “çoxamilli məhsuldarlıq” da adlandırırlar.

Əlavə edilmiş dəyər biznes müəssisəsinin yaratdığı dəyərin ölçüsüdür (Şəkil 1.2.).

Şəkil 1.2. Əlavə dəyərin elementləri

Əməyin məhsuldarlığı müəssisədə hər bir işçinin əmək qabiliyyətini, yəni əlavə dəyər yaratmaq qabiliyyətini ifadə edir.

$$\text{Əməyin məhsuldarlığı} = \frac{\text{Əlavə dəyər}}{\text{İşçilərin sayı}}$$

və ya

$$\text{Əməyin məhsuldarlığı} = \frac{\text{Əlavə dəyər}}{\text{Satış}} \times \frac{\text{Satış}}{\text{İşçilərin sayı}}$$

Əmək məsrəflərinin rəqabətə davamlılığı

Müəssisədə əmək resurslarının rəqabətə davamlılığını ifadə edir:

$$\text{Əmək məsrəflərinin rəqabətə davamlılığı} = \frac{\text{Əlavə dəyər}}{\text{Əmək məsrəfləri}}$$

və ya

$$\text{Əmək məsrəflərinin rəqabətə davamlılığı} = \frac{\text{Əlavə dəyər}}{\text{İşçilərin sayı}} / \frac{\text{Əmək məsrəfləri}}{\text{İşçilərin sayı}}$$

Əsas vəsaitlərin (kapital qoyuluşunun) məhsuldarlığı - müəssisədə kapitalın və ya əmək intensivliyinin səviyyəsini ifadə edir

Əsas vəsaitlərin (<i>kapitalın</i>) məhsuldarlığı	=	$\frac{\text{Əlavə dəyər}}{\text{Əsas vəsaitlər}}$
--	---	--

və ya

Əsas vəsaitlərin (<i>kapitalın</i>) məhsuldarlığı	=	$\frac{\text{Əlavə dəyər}}{\text{İşçilərin sayı}}$	/	$\frac{\text{Əsas vəsaitlər}}{\text{İşçilərin sayı}}$
---	---	--	---	---

Məhsuldarlıq məhsul buraxılışının artırılması və ya məsrəflərin azaldılması hesabına artırıla bilər. Bunun üçün birinci növbədə müdaxilə sahəsi təyin edilməli, məhsuldarlığa təsir edən amillər dəqiqləşdirilməlidir. Daha sonra təkmilləşmə üçün təsir sahələri və təkmilləşməni ölçmək üçün indikatorlar seçilməlidir. Bu indikatorlar biznesə uyğun olmalı, müəssisənin problemlə/potensial sahələrində cəmləşməli, asan ölçülən olmalıdır. Məhsuldarlıq indikatorları kimi aşağıdakı göstəricilərdən istifadə etmək məqsədə uyğun hesab edilir:

- * *Xammalın qiyməti / Satış həcmi;*
- * *Satış həcmi / Orta satış ehtiyatları;*
- * *Təkrar satış məhsullarının qiyməti / Satış həcmi;*
- * *Məhsulda istifadə edilmiş materiallar / İstifadə edilmiş materialların ümumi həcmi;*
- * *Tullantıların həcmi / İstehsal olunmuş məhsulun ümumi miqdarı;*
- * *İstifadə edilmiş enerji /İstehsal edilmiş məhsulun vahidi;*
- * *Satış həcmi / Satış məntəqəsinin ümumi sahəsi;*
- * *Şikayətlərin sayı / Xidmət edilmiş müştərilərin sayı.*

Məhsuldarlıq məsrəflərə nəzərən artdıqda rəqabətə davamlılıq da yüksəlir. Lakin, yalnız məsrəflərin azaldılması hesabına məhsuldarlığı yüksəltdikdə bunu davamlı olaraq təmin etmək mümkün olmur. Az məsrəfli istehsalat üstünlük verən şirkətlər ucuz bazarlar və ucuz texnologiyalar əldə edirlər. Məhsuldarlığın yüksəlməsi qiymətlərin və həyat səviyyəsinin yüksək səviyyəsini təmin edir. Bu gün məhz yüksək əmək vərdişləri və qabaqcıl texnologiyalarla idarə olunan məhsuldarlıq rəqabətə davamlılığın həlledici amilidir. Həmçinin, yüksək rəqabətə davamlılıq milli siyasətin və institutların keyfiyyətliliyinin göstəricisi olaraq millətlərin rəqabətqabiliyyətini ifadə edir. Bu mənada, milli rəqabətə davamlılığın institusional çərçivəsinə nəzər salmaq faydalı olar. Bunun üçün müasir ədəbiyyatda təklif olunan sistemli rəqabətə davamlılıq, başqa sözlə sənaye rəqabətə davamlılığı anlayışına müraciət edək [13].

Sənaye rəqabətə davamlılığı – dörd sosial-iqtisadi səviyyədə: meta, makro, mezo və mikro səviyyələrdə müxtəlif amillərin mürəkkəb və dinamik qarşılıqlı münasibətlərindən ibarətdir.

Metasəviyyə rəqabətə davamlılıq üçün əhəmiyyət kəsb edən sosial-iqtisadi, mədəni və siyasi amillər daxildir. Bu amillər nailiyyətlərin ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənməsini, pozitiv əmək etikasını, qənaətcilliyi, təhsilə və təlimə davamlı investisiyaları, sənayenin inkişaf etdirilməsini, dünya bazarlarına integrasiyanı və sosial tərəfdaşların baxış və strategiyalarını birgə işləmək qabiliyyətini əhatə edir.

Makrosəviyyə – resursların səmərəli və rəşional paylaşılması üçün vacib olan, əmək və maliyyə bazarlarının təməlini təşkil edən dayanıqlı və proqnozlaşdırılan makroiqtisadi strukturun olmasını nəzərdə tutur.

Mezosəviyyədə – sənayenin rəqabət üstünlüyünü təmin edən və ona yardımçı olan müəyyən siyasətin və institutların mövcudluğudur. Belə institutlara rəqabətədavamlılıq üzrə milli şura, məhsuldarlıq üzrə milli təşkilatlar, rəhbər vəzifəli şəxslərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, kiçik müəssisələrin inkişaf etdirilməsi üçün milli institutlar, sənayeçilər assosiasiyaları, işəgötürənlərin təşkilatları və bir çox digərlərini aid etmək olar.

Müəssisənin rəqabətədavamlılığını müəyyən edən **mikrosəviyyədə** təsir göstərən əsas amillərə məhsul istehsalının və xidmətlərin təşkil edilməsi, əlavə dəyər yaradan zəncirin idarəetmə sistemi, şəbəkə və alyanslar, insan resurslarının idarə edilməsi, intellektual kapitalın yetişdirilməsi, inkişaf etdirilməsi və saxlanması aiddir.

Beləliklə, rəqabətədavamlılığın sistemli quruluşunun müəyyən edilməsi onun hökumət və sahibkarlar tərəfindən dərk edilərək qəbul edilməsini asanlaşdırır, həmçinin milli iqtisadiyyatın nailiyyət qazanmasında maraqlı olan digər sosial qruplar üçün əhəmiyyət kəsb edir.

Milli səviyyədə rəqabətədavamlılıq üzrə siyasət və şirkətlərin rəqabətədavamlılığı hökumətin bu sahədə apardığı siyasətin və bazar amillərinin təsirinin nəticəsidir. Bunların da təməlini rəqabət qabiliyyətinin davamlı və dinamik inkişafını təmin edən bir sıra makroiqtisadi, siyasi və infrastruktur parametrlər təşkil edir.

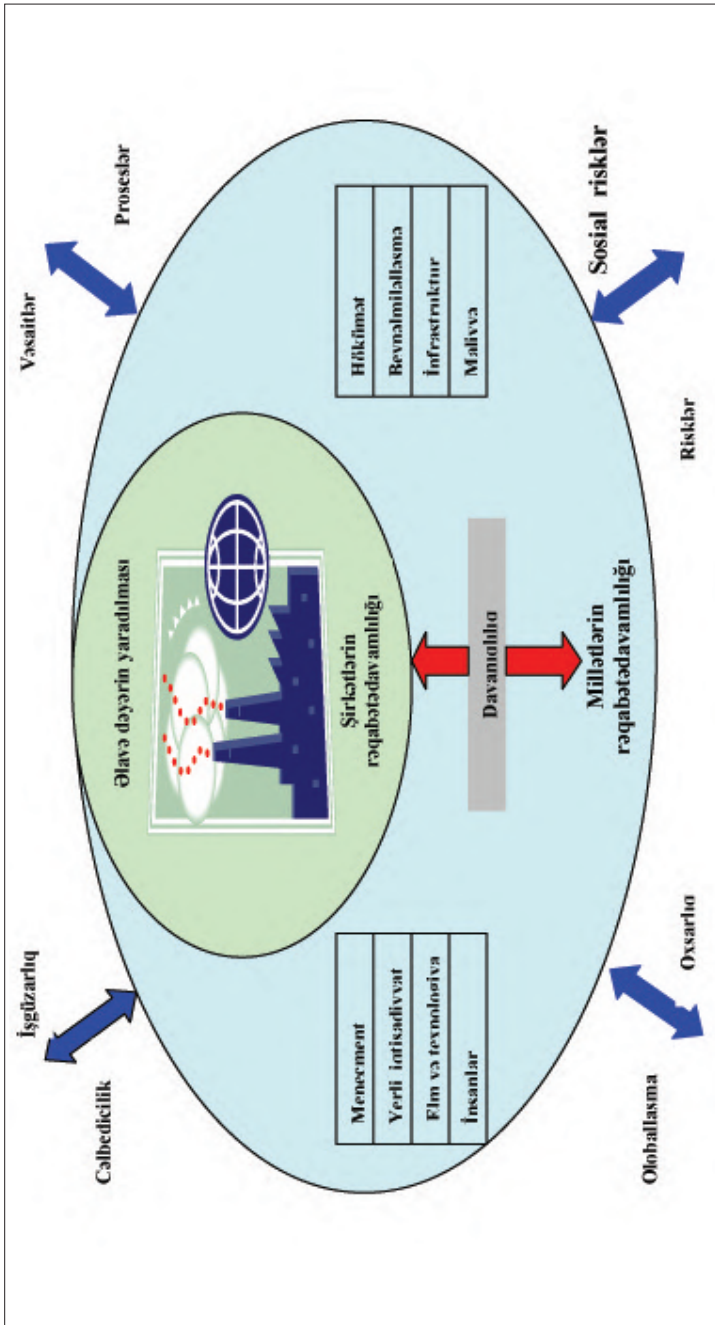
Bu sahədə hökumətin siyasətinin bir çox həlledici amilləri mövcuddur. Rəqabət qabiliyyətinin idarə olunması və burada üstünlüyü əldə etmək üçün dəyərin nisbi üstünlüyünün, valyuta mübadiləsi kurslarının və ixracın sürətli inkişafının əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır. Lakin burada da davamlı rəqabət üstünlüyünü dəyərin və qiymətlərin nisbi aşağı səviyyəsi təyin etmir. Bir qayda olaraq, bazarlarda pay qazanmış şirkətlər məhsuldarlığın və texnoloji imkanların yüksək artım tempələrini nümayiş etdirirlər.

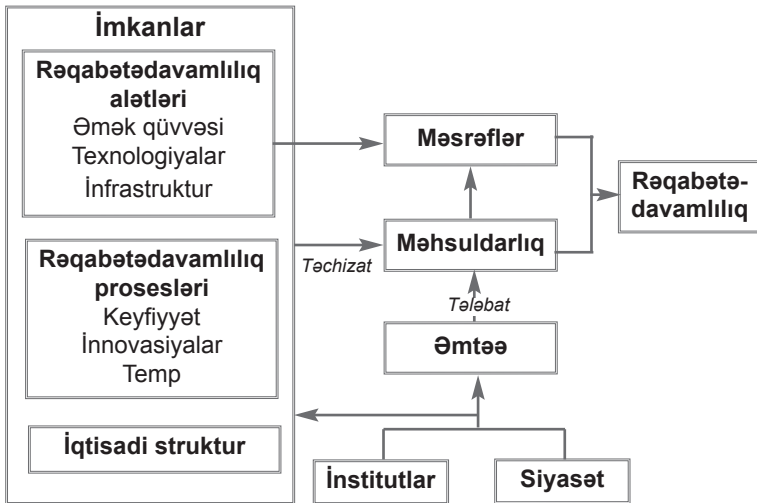
Rəqabətədavamlılıq siyasətini bir sıra siyasi alətlərin cəmi kimi də ifadə etmək olar ki, bunlar ixracın artımını və müəssisədaxili modernləşdirmə meyllərini stimullaşdırır. Siyasi alətlər arasında vergiləri, tarifləri, subsidiyaları, kvotaları və digərlərini qeyd etmək olar. Bunlar azad ticarəti və müdaxilə etməmək siyasətini vurğulayır və heç də iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq edilməsi mümkün olmur.

Rəqabətədavamlılığı müəyyən edən əsas amillər bunlardır:

- * *İqtisadiyyatın beynəlmiləlləşməsi və açıq olması;*
- * *Ölkə iqtisadiyyatının səviyyəsi;*
- * *Hökumətin siyasəti və iqtisadiyyatda iştirakı (hüquqi baza və tənzimləmə mexanizmləri, vətəndaş cəmiyyəti institutlarının vəziyyəti);*
- * *Maliyyə institutları (onların həcmi və "şəffaflığı");*
- * *Fiziki infrastruktur, o cümlədən ətraf mühit və enerji resursları;*
- * *Dövlət idarəetməsinin kompetentliyi;*
- * *Elmi-texnoloji potensial;*
- * *İnsan resursları, o cümlədən əmək vərdişləri və təhsilin əlverişliliyi;*
- * *Məşğulluq;*
- * *İş vaxtı;*
- * *Sosial təminat və sosial müdafiə sisteminin vəziyyəti;*
- * *İmkanların bərabərliyi;*
- * *Həyat səviyyəsi və əməyə münasibət.*

1.3 sayılı şəkildə bu qüvvələrin və amillərin qarşılıqlı münasibətləri əks olunmuşdur. Buradan aydın olur ki, müdaxilə və cəlbədicilik arasında tarazlığın əldə edilməsi, proseslər və vasitələr arasında harmoniyanın olması, qərarların qəbul edilməsində risklərin və məsuliyyətin bölüşdürülməsi nə qədər zəruri və vacibdir.

Mənbə: Soon Suet Har, 1998 p.44

Şəkil 1.4. Rəqabətədavamlılığa təsir edən əsas amillər.

Ən rəqabətədavamlı ölkələr əmək bazarının çevikliyi və istehsal münasibətlərinin yüksək keyfiyyətini nümayiş etdirir və yüksək iqtisadi artıma nail olurlar.

Rəqabətədavamlılığın ən əhəmiyyətli amili – təhsilin və əmək vərdişlərinin səviyyəsidir. Rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi insan resurslarından səmərəli istifadə edilməsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu proses ən yeni texnologiyaların istifadə olunmasını, əməyin təşkil edilməsinin ən yeni formalarının tətbiq edilməsini, ən yaxşı əmək vərdişlərinin, həmçinin yeni davranış formalarının və münasibətlərin olmasını tələb edir.

Rəqabətədavamlı sənayenin inkişaf etdirilməsi daha məsulyyətli və daha dərin tədqiqatlar tələb edir. Rəqabətədavamlılığın mahiyyəti, məhz məlum metodları təkmilləşdirərək və yeni metodları inkişaf etdirərək yeni əmək vərdişlərinin qazanılması ilə bağlıdır. Rəqabətədavamlılığın təkmilləşdirilməsi müəssisələrin yeni texnologiyaların

mənimsənilməsində zaman və mürəkkəblik amillərinin öhdəsindən necə gəlməsindən asılıdır. İnsan kapitalının toplanması və qabaqcıl texnologiyaların alınması iqtisadi inkişafın və yüksək keyfiyyətli məşğulluq imkanlarının yaradılmasının iki mühüm amilidir.

Əmək vərdişlərinin qazanılmasına yatırılan investisiyalar ixracın rəqabətədavamlılığını müəyyən edən ilkin şərtidir. İbtidai və orta təhsilə yatırılan investisiyalar istehsalat üçün çoxsaylı savadlı işçilər yetişdirməyə imkan verir, bu da əməktutumlu sənayeləşmənin təməlini təşkil edir.

Müəssisənin qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi yeni texnologiyaları və əmək vərdişlərini necə qazanmaq, dəyişiklik və təkmilləşməni necə idarə etmək sualları ilə əlaqəlidir. Bazarların fəaliyyəti səmərəsiz olduqda rəqabətədavamlılığın institusional dəstəkləmə siyasəti şirkətlərə bu qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə yardımçı olmalıdır.

Azərbaycanda bu sahədə mövcud vəziyyətin araşdırılması üçün bir neçə statistik məlumata müraciət edək (*məlumatlar www.stat.gov.az saytından götürülmüşdür*).

2011-ci ildə ölkənin sənaye sektorunda cəmi 2.508 müəssisə fəaliyyət göstərmişdir.

Bunlardan,

- dövlət mülkiyyətində olan müəssisələr - 537 (22%);
- qeyri-dövlət mülkiyyətində olan müəssisələr – 1971 (78%);

o cümlədən:

- özəl müəssisələr – 1.758 (70%);
- birgə müəssisələr – 86 (3%);
- xarici mülkiyyətli müəssisələr – 127 (5%) təşkil etmişdir.

Müəssisələrin mülkiyyət formalarına görə sənaye istehsalının həcmi isə belə paylanmışdır:

İstehsal olunmuş sənaye məhsullarının həcmi, cəmi:
30027 mln. manat

- dövlət sektorunda istehsal olunmuşdur – 6.817 mln. manat (19,5%);
- qeyri-dövlət sektorunda istehsal olunmuşdur – 28.210 mln. manat (70,5%);

o cümlədən:

- özəl mülkiyyət formalı müəssisələr – 2.969 mln. manat (8,4%);
- birgə müəssisələr – 524,1 (1,6%);
- xarici mülkiyyətli müəssisələr – 24.717 mln. manat (70,5%).

Beləliklə, yerli özəl müəssisələrin sayının müəssisələrin ümumi sayının 70%-ni təşkil etməsinə baxmayaraq, onların istehsal həcmi ümumi istehsalın həcmindən 8,4%-ni təşkil edir. Əksinə, xarici mülkiyyətli müəssisələrin sayı müəssisələrin ümumi sayının 5%-ni təşkil etdiyi halda, onların istehsal həcmi ümumi istehsal həcmindən 70,5%-ni təşkil edir.

Özəl sektorda neft hasilatı, tütün və qida məhsulları istehsalı, geyim və dəri məhsulları istehsalı, plastik kütlədən məhsullar və mebel istehsalı, xammalın təkrar emalı, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı və emalı, turizm sahələri dominant mövqe tutur.

Qeyri-dövlət müəssisələri 3,2 mln. işçini əməyə cəlb etmişdir ki, bu da işləyənlərin ümumi sayının 73,9%-ni təşkil edir.

2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasında ÜDM təxminən 50 mlrd. manat təşkil etmiş, bunun 82,5%-i qeyri-dövlət sektorunun payına düşmüşdür.

İxracın strukturunda mineral məhsullar, yəni neft və neft məhsulları tam üstünlük təşkil edir. İkinci əhəmiyyətli mövqe isə ərzaq məhsullarına məxsusdur. Ümumiyyətlə isə

ölkə ixracının strukturu çox az çeşiddə məhsulları əhatə edir. Bütün bunlar məhsuldarlıq və rəqabətədavamlılığın ölkə iqtisadiyyatına nə dərəcədə əhəmiyyətli təsirə malik olmasını, bu sahədə problemlərin mövcudluğunu, məhsuldarlıq və rəqabətədavamlılıq üzrə milli siyasətin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə ciddi ehtiyac olduğunu əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasında işəgötürənlərin fəaliyyətinin dəstəklənməsinə və sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə, bu sahədə dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə xidmət edən bir sıra ictimai və dövlət strukturları yaradılmışdır ki, bunlara Azərbaycan Sənaye-Ticarət Palatasını, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Sahibkarlığın İnkişafı Departamentini, Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunu, Azərbaycanda İnvestisiyaların Təşviqi və Məsləhət Fondunu (AZPROMO) və digərlərini göstərmək olar. Bununla yanaşı, respublikada sahibkarların bir sıra ictimai birlikləri, peşəkar assosiasiyaları, regional birlikləri fəaliyyət göstərir ki, bunların əksəriyyəti Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının üzvüdür və təşkilatda təmsil olunmuşlar.

Məhsulun rəqabətədavamlılığı və keyfiyyəti problemləri müasir dövrdə universal xarakter daşıyır. İstənilən ölkənin iqtisadi və sosial həyatı, hər bir istehlakçının maddi və mənəvi vəziyyəti bu problemlərin nə dərəcədə müvəffəqiyyətlə həll olunmasından əhəmiyyətli şəkildə asılıdır.

Keyfiyyət - sintetik bir göstərici olaraq bir çox amilləri özündə əks etdirir ki, bu milli iqtisadiyyatın inkişaf dinamikasıdan və səviyyəsindən tutmuş, şirkətlərdə keyfiyyətin idarə olunması qabiliyyətinədək məsələləri əhatə edir. Beləliklə, dünya təcrübəsi göstərir ki, məhz açıq bazar iqtisadiyyatı, onun ayrılmaz atributu olan kəskin rəqabət

şəraitində elə amillər üzə çıxır ki, bunlar keyfiyyəti istehsalçıların yaşamaq qabiliyyətinin, onların təsərrüfat fəaliyyətinin, bütövlükdə isə ölkə iqtisadiyyatının rifah səviyyəsinin ölçüsü kimi təsdiq edir.

Rəqabətədavamlılıq amili icbari xarakter daşımaqla, istehsalçılara bazardan sıxışdırılıb çıxarılmaq təhlükəsini dərk etdirməklə, onları keyfiyyətin idarə olunması sistemləri ilə, bütövlükdə isə istehsal etdikləri məhsulların rəqabətədavamlılığı ilə ciddi məşğul olmağa sövq edir. Bazar isə onların bu fəaliyyətini obyektiv və sərt şəkildə qiymətləndirir.

Məhsulun rəqabətədavamlılığı – onun inkişaf etmiş rəqabətli bazarda müvəffəqiyyətli satışının həlledici amilidir. Bu çoxamilli bir anlayış olaraq məhsulun bazar şəraitinə uyğun olmasını, istehlakçıların konkret olaraq, nəinki keyfiyyət, texniki, iqtisadi, estetik tələblərinə cavab verməsini, həmçinin satışın digər şərtlərini (qiyməti, çatdırma vaxtını, satış kanallarını, xidməti, reklamı və s.) ifadə edir.

Başqa sözlə, məhsulun rəqabətədavamlılığı anlayışı onun bazarda müvəffəqiyyət qazanmasını müəyyən edən istehlak və dəyər (qiymət) xarakteristikaları kompleksini, yəni bazarda geniş çeşiddə təklif olunan analoji rəqib məhsullardan üstünlüyünü ifadə edir. Nəzərə alsaq ki, hər bir məhsulun arxasında onun istehsalçısı dayanmışdır, bu halda müvafiq müəssisələrin, şirkətlərin, təşkilatların rəqabətədavamlılığı haqqında mülahizə yürütmək olar.

Bazarda mövcud olan istənilən məhsul orada ictimai tələbatı necə ödədiyinin sınağından keçir. Belə ki, hər bir

alıcı onun şəxsi tələbatını daha dolğun ödəyən məhsulu seçib alır, bütün alıcı kütləsi isə, ictimai tələbatlara digər rəqib məhsullar arasından daha uyğun olanını seçib ala-caqdır. Beləliklə, məhsulun rəqabətədavamlılığını, yəni rəqabətli bazarda daha sərfəli satılmaq imkanlarını onun rəqib məhsullarla müqayisə edilməsi ilə qiymətləndirmək olar. Deməli, rəqabətədavamlılıq nisbi anlayış olaraq konkret bazardan və satış vaxtından asılıdır və hər bir alıcının öz tələbatının ödənilməsinin fərdi meyarı olduğun-dan, o həm də fərdi xarakter daşıyır.

Müştərinin tələbatını ödəmək üçün məhsulu alması ki-fayət deyildir. Əgər bu texniki cəhətdən mürəkkəb qurğudursa, onda alıcı qurğunun istismarı, xidmət heyətinin əməyini ödəmək, onlara təlim vermək, sığortalamaq üçün müəyyən xərclər çəkməlidir. Beləliklə, alıcının xərcləri iki hissədən: alış məsrəfləri (məhsulun qiyməti) və istehlak xərclərindən (istismar məsrəfləri) ibarət olacaqdır. Lakin vacibliyinə və əhəmiyyətinə baxmayaraq, bu iqtisadi göstərici də rəqabətədavamlılıq anlayışının mahiyyətini tam əks etdirmir. Çünki, rəqabətədavamlılıq parametrlərinin sayı məhsulun texniki və istismarı nöqtəyi nəzərindən mürəkkəb olmasından, onların dəqiq qiymətləndirilmə-sindən, digər xarici amillərdən asılıdır.

Nəhayət, məhsulun yalnız alıcının konkret ehtiyacını ödəyən xüsusiyyətləri alıcı üçün əhəmiyyət kəsb edir. Məh-sulun bu maraq dairəsindən kənarda qalmış bütün digər xü-susiyyətləri onun rəqabət üstünlüyünün qiymətləndirilməsi üçün əhəmiyyət kəsb etməyəcəkdir.

Məhsulun rəqabətədavamlılığının öyrənilməsinin in-vestisiya fəaliyyəti üçün böyük əhəmiyyəti vardır. İn-vestisiya prosesi fasiləsiz və sistematik surətdə aparılmalı, məhsulun həyat dövrünün mərhələləri ilə sıx bağlı ol-malıdır. Belə yanaşma şirkətlərə məhsulun rəqabətə-

davamlılıq göstəricisinin aşağı düşməsinə vaxtında müəyyən etməyə və müvafiq qərarın qəbul edilməsinə (*məhsulun istehsalının dayandırılması, modernləşdirilməsi, başqa satış bazarlarında təklif olunması və s.*) imkan verir.

Bununla belə, bazara çıxarıldıqdan sonra, istənilən məhsul rəqabətə davamlılıq potensialını itirməyə başlayır. Bu prosesi müəyyən qədər zəiflətmək, müvəqqəti olaraq dayandırmaq olar, lakin tamamilə dayandırmaq mümkün deyil. Bunun üçün, yeni məhsulların işlənməsi və bazara çıxarılması elə bir ardıcılıqla aparılmalıdır ki, o köhnə məhsulun rəqabətə davamlılığını tamamilə itirdiyi zamana təsadüf etsin. Buna görə də, müəssisələrin rəqabətə davamlılığının təmin edilməsi investisiya fəaliyyətinin daimi və əsas vəzifəsi kimi qəbul oluna bilər.

1.4. Davamlılıq – investisiya fəaliyyətinin yeni məzmunu kimi

İnkişaf etmiş idarəetmə sisteminə malik olan ABŞ və Qərbi Avropa ölkələrindən başlamış və “hədsiz istehlakın böhranı” adlanan global maliyyə böhranı idarəetmənin, o cümlədən investisiya fəaliyyətinin sosial məsuliyyətinin nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu göstərir. İstənilən hakimiyyət məsuliyyəti şərtləndirir. İnvestisiya qərarlarını qəbul edən subyektlər cəmiyyətdə kimin qarşısında və nəyə görə məsuliyyət daşıyır? İnvestisiyaların cəmiyyətə böyük təsiri nə ilə əsaslandırılır? Bütün bu suallar investisiya fəaliyyətinin sosial-etik və ekoloji cəhətləri ilə bilavasitə bağlı olaraq yalnız iqtisadi sahəni əhatə etmir.

Müasir iqtisadiyyatda bir şirkətin digəri tərəfindən alınması ilə müşayiət olunan inhisar meyillərinin güclənməsi, iri şirkətlərdə və səhmdar cəmiyyətlərdə cari mənfəət motivlərinin yüksək olması, qiymətli kağızlar, fond və əmtəə birləşmələrində iri həcmli spekulyativ xarakterli əməliyyatların mövcudluğu, ictimai-mənəvi, sosial-mədəni və ekoloji dəyərləri inkar edən istehlakçı cəmiyyətin formalaşdırılması, canlı və cansız təbiətlə korporativ maraqlar arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsi kimi neqativ proseslər həm təbiətin, həm də bəşəriyyətin gələcəyi üçün çox ciddi problemlər yaratmaqdadır.

Sosial-etik prinsiplər üzərində qurulan idarəetmənin əsas vəzifələrindən biri müəssisənin investisiya fəaliyyətinin cəmiyyətə və təbiətə təsirinin və bu təsirinə görə məsuliyyətin idarə edilməsindən ibarətdir. Hər bir müəssisə təbiət və cəmiyyətlə daim qarşılıqlı təsirdə olur. Dövlətin iqtisadi siyasətində azad sahibkarlığın dəstəklənməsi yalnız iqtisadi məqsədlərlə deyil, sosial və ekoloji amillərlə də əsaslandırılmalı, azad sahibkarlıq cəmiyyətə və ətraf mühitə fayda

verməlidir. Belə faydaların qiymətləndirilməsi isə kəmiyyət və keyfiyyətə ölçülə bilən müvafiq meyarların müəyyən edilməsini, həmin meyarlar üzrə qiymətləndirmə metodikalarının işlənməsini tələb edir.

İnvestisiya qərarlarının qəbulunda sosial-etik və ekoloji prinsiplərə riayət edən müəssisə tərəfdaşların, əməkdaşların (*muzdlu işçilərin*) və alıcıların nəzərində cəmiyyətdə müəyyən sosial statusa nail olmağın və ictimai mövqelərin ifadə edilməsinin vasitəsi kimi qəbul oluna bilər. Müasir müəssisə iş yerlərinin və büdcəyə vergi ödəmələrinin təmin edilməsinin, sosial layihələrin, ətraf mühitə və ekoloji təmizliyə sayğının mənbəyi kimi çıxış edərək cəmiyyətdə müəyyən nüfuza malik olmalı, istehlak mədəniyyətinin formalaşmasında yaxından iştirak etməli, sosial-mədəni və ekoloji dəyərlərə önəm verərək mütərəqqi cəmiyyətin formalaşmasına öz töhvəsini verməlidir.

Müasir idarəetmə investisiya fəaliyyətinin sosial-etik və ekoloji prinsiplərlə səmərəliliyin, xüsusilə ictimai səmərəliliyin təmin edilməsi kimi iqtisadi prinsipi uzlaşdırmağı bacarmalıdır. İctimai baxımdan səmərəli fəaliyyət nə deməkdir? İctimai səmərəliliyi necə ölçmək və yüksəltmək olar? Müəssisə rəhbərləri ictimai səmərəlilik göstəricilərinə görə kimin qarşısında hesabat verməlidir? İctimai səmərəliliyə nail olma müəssisəyə nə verir? “Başqaları üzərində hakimiyyət”, “rəqiblərlə mübarizədə qalib gəlmək” və “yaradıcılıqdan sevinc duymaq” kimi motivlərlə fəaliyyət göstərən fərdi sahibkar [84] ictimai maraqlara xidmət etməklə hansı tələbatını ödəyəcək?

Bu sualların qoyuluşu və dəqiq cavabların bizə məlum olmaması hələ də müasir investisiya nəzəriyyəsi barədə bitkin fikrin olmamasını göstərir. Son dövrlərdə beynəlxalq təşkilatların araşdırmalarında investisiya fəaliyyətinin sosial-etik və ekoloji cəhətlərinə xüsusi yer verilməsi biz-

nesin, xüsusilə investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsi məsələlərində mövcud boşluqların aradan qaldırılmasına böyük ehtiyacın olduğunu göstərir.

BMT-nin hesabatlarında “davamlılıq” anlayışı “bugünkü ehtiyacların ödənməsini təmin etməklə gələcək nəsillərin ehtiyaclarının ödənməsi imkanlarına xələl gətirməyən inkişaf” kimi müəyyən olunmuşdur [99].

Davamlı investisiya fəaliyyətində ətraf mühitin qorunması, sosial və idarəçilik meyarlarının nəzərə alınması mütərəqqi yanaşma olaraq onu göstərir ki, şirkətlər fərdi maraqlara nailolma prosesində ətraf mühit və sosial problemlərin həllinə biganə qalmır, təqdim edilən məhsulların və göstərilən xidmətlərin tam dəyərini ictimailəşdirir və beləliklə müasir dövrün tələblərinə müvafiq olaraq şəffaf korporativ idarəetmə prinsiplərini həyata keçirir.

Burada “davamlılıq” anlayışı sosial, etik və ətraf mühit məsələləri ilə bağlı olduğu təqdirdə Korporativ Sosial Məsuliyyətə aid olunur. İnkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda əksər şirkətlər “davamlılıq” proqramlarına, Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM) mandatlarına malikdirlər. Buna misal olaraq “Procter & Gamble” şirkətini gətirmək olar. Bu şirkət hər il davamlı inkişaf təcrübəsi barədə hesabat təqdim edir.

Bəzi şirkətlər istehlakçıların və investorların ehtiyaclarını ödəyərkən “Korporativ Sosial Məsuliyyəti” yalnız brendlərin imicinin yüksəldilməsi naminə inkişaf etdirirlər. Bu halda “davamlı investisiya” anlayışının məzmunu ictimaidən fərdiyə doğru transformasiya olunur.

“Davamlı investisiya qoyuluşu” anlayışı BMT-nin 2005-ci ildə qəbul edilmiş Məsuliyyətli İnvestisiya Prinsipləri ilə sıx bağlıdır. Bu prinsiplər ətraf mühit, sosial və korporativ idarəetmə məsələlərini əhatə edir və hal-hazırda 850 imzaçıya malikdir. Hal-hazırda “davamlı investisiya qoyu-

luşları” anlayışı alternativ enerji mənbələrindən istifadə, su təchizatı, enerjiden səmərəli istifadə, tullantıların utilizasiyası və istifadəsi kimi sahələrlə daha çox əlaqələndirilir [99].

İnvestisiya fondları tərəfindən istifadə olunan “davamlılıq” anlayışı daha geniş əhatəyə malik olaraq “yaşıl”, “məsulıyyətlik” və “ətraf mühit” kimi investisiya terminləri ilə əlaqəli şəkildə tətbiq olunur.

“Davamlı investisiya fəaliyyəti” anlayışına uyğun gələn layihələrin və fəaliyyət sahələrinin müəyyənləşdirilməsi investisiya fondlarının menecerləri üçün olduqca çətindir. Bu termin investisiya fondunun fəaliyyətinin və prosedurlarının müxtəlif aspektlərinin təsvir olunmasında istifadə oluna bilər. Unudulmamalıdır ki, biznesin davamlılığının açarı məhz uzunmüddətli iqtisadi səmərəlilikdir.

Müasir dövrdə davamlı investisiya qoyuluşları qlobal tendensiya kimi səciyyələnir. Beynəlxalq investorlar və maliyyə təşkilatları güclü sosial, etik, ətraf mühit və idarəetmə imkanlarına malik korporasiyalarda investisiya qoyuluşlarının praktiki faydalarını müşahidə etmək üçün səy göstərir və bu təcrübənin aktivlərin idarə olunması məsələlərində tətbiqinə çalışırlar.

Missiya daşıyan təşkilatlar – dini təşkilatlar, təhsil, səhiyyə ocaqları, fondlar, həmkarlar ittifaqları, sosial xidmətlər göstərən və ətraf mühiti qoruyan təşkilatlar – sosial rifahın yaxşılaşdırılması və ətraf mühitin qorunmasında davamlılığa diqqət yetirən zaman investisiyaları öz dəyərləri ilə eyniləşdirirlər. Davamlı investisiya qoyuluşu məhz bu metodu tələb edir.

Davamlı investisiya qoyuluşu cəmiyyətdə müsbət dəyişikliyə nail olunması üçün təşkilata aktivlərini öz dəyərləri və inancları ilə uyğunlaşdırmağa imkan yaradır. Bu yanaşma “portfel” riskini və müflisləşmə hallarını azalt-

maqla vergi daxilomalarının dayanıqlığının təmin edilməsinə şərait yaradır. Belə yanaşmanın məqsədi nədir – ətraf mühitin, sosial vəziyyətin və idarəçilik təcrübələrinin yaxşılaşdırılması istiqamətində səylərin göstərilməsi və yaxud kiminsə aktivlərinin dəyərinin qorunması? Fikrimizcə, kommersiya müəssisələrində fərdi, ictimai və ümumbəşəri maraqların uzlaşdırılması müasir dövrün əsas və obyektiv tələbinə çevrilməkdədir.

Bu yanaşma özündə aktivlərin ənənəvi yerləşdirilməsi üsullarını və menecerlərin yeni maliyyə faktorları (*ətraf mühit, sosial və idarəçilik məsələləri*) ilə işləməsi imkanlarını cəmləşdirir.

“Davamlı investisiya qoyuluşunun” əsas modeli uzunmüddətli investisiya qoyuluşlarında öz əksini tapır. Bu model yaradılan sərvətin indiki və gələcək nəsillər üçün səmərəliliyini və ədalətli bölgüsünü nəzərdə tutur. Biz investisiya qoyuluşlarını davamlı şəkildə təmin edərkən, şüurlu şəkildə bu günümüzü və gələcəyimizi planlaşdırırıq. Yeni dünyada sosial məsuliyyətli investisiya (SMİ) qoyuluşları artıq meydanı məsuliyyətli investisiya (Mİ) qoyuluşlarına təhvil verməkdədir. Məsuliyyətli investisiya (Mİ) qoyuluşunun əsas dəyəri ondan ibarətdir ki, o, ətraf mühit, sosial və idarəçilik məsələlərində qərar qəbul etmək və investisiya qoyuluşlarının mənfi təsirlərin qarşısını almaq imkanlarına malikdir.

Əksər davamlılıq modellərində iki cəhət xüsusi əhəmiyyəti ilə seçilir:

- uzunmüddətli strategiya;
- ətraf mühit, sosial və idarəçilik faktorları və mülkiyyət məsələlərinin təhlili.

Bu gün və gələcəkdə investisiya qoyuluşlarının davamlılığının təmin edilməsi üçün geniş və uzunmüddətli investisiya strategiyasının işlənməsinə zərurət yaranır.

Uzunmüddətli strategiya dəyərin yaradılması konsepsiyasına əsaslanır və gələcək nailiyyətlərə xələl gətirmədən qısamüddətli dövrlərdə də uğura təminat yaradır. *Ətraf mühit, sosial və idarəçilik faktorları və mülkiyyət məsələlərinin təhlili komponenti* investorları investisiyaların yarada biləcəyi kənar amillərin səmərəli və ədalətli şəkildə nəzərə alınması ilə fəaliyyət göstərməyə vadar edir. Davamlı investisiya qoyuluşu modelində qlobal iqlim dəyişmələri və təbii sərvətlərin tükənməsi məsələlərinin baxılmasına yönəldilən məsuliyyətli investisiya kodekslərinə də geniş yer verilir.

Davamlı investisiya qoyuluşları iqtisadi və maliyyə bazarlarının formalarına təsir edər, yaxşı iqtisadi və sosial nəticələrin əldə olunmasına şərait yarada bilər.

Dövlət ictimai institut olduğu üçün dövlət investisiyalarının “məsuliyyətli investisiya” anlayışının tələblərinə uyğunlaşdırılması imkanları daha çoxdur.

Davamlı İnvestisiya Aləti. Müxtəlif fiskal strategiyaların (*o cümlədən dövlət investisiyaları ssenarilərinin*) makroiqtisadi və fiskal təsirlərini təhlil etməyə imkan verən dinamik stoxastik ümumi tarazlıq modeli ((DSGE, Berq, 2012) davamlı investisiya aləti kimi qəbul olunur. Bu model aşağıdakıları müəyyən etməyə imkan verir [100]:

- iqtisadi artıma yatırılan investisiyalar və təbii resurslarla bağlı olmayan gəlirlərin makro nəticələrini;
- səmərəsiz investisiyaları və iqtisadiyyatın həzmetmə imkanları ilə bağlı məhdudiyyətlərini;
- holland xəstəliyini, təbii resurslardan əldə edilən dəyişkən gəlirlərin xərclənməsi nəticəsində yarana biləcək makroiqtisadi qeyri-sabitliyi;
- təbii resurslardan qaynaqlanan gəlirlərin tükənməsindən sonra kapital səviyyəsini saxlamaq üçün zəruri olan maliyyələşmə ehtiyaclarını.

Bu model daha yüksək dövlət kapitalı ilə daha yüksək qeyri-neft ÜDM-nin əldə edilməsi üçün əsasən iki istiqaməti özündə ehtiva edir:

- ✓ böyük həcmli dövlət investisiyaları istehsal amillərinin (*əmək və özəl kapital*) marjinal məhsuldarlığını artırır. Özəl sektorda məsrəflərin daha səmərəli olması öz növbəsində özəl investisiyaların və məhsul buraxılışının daha çox artması ilə nəticələnir;
- ✓ daha yüksək məhsuldarlıq əmək haqqı səviyyəsini və ev təsərrüfatlarının gəlirini yüksəldir və beləliklə, ümumi istehlakın artmasına rəvac verir.

Təbii sərvətlərdən əldə edilən gəlirlərin səmərəli idarə edilməsi adambaşına düşən ÜDM-in davamlı artımı və iş yerlərinin yaradılmasının dəstəklənməsi üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu gəlirlərin düzgün istifadəsi və yeraltı aktivlərin məhsuldar aktivlərə çevrilməsi, ixracın, büdcə gəlirlərinin və dövlət investisiyalarının neft-qaz amilindən asılılığının azaldılması Azərbaycanda aparılmaqda olan uğurlu iqtisadi siyasətin əsas prioritetlərindən hesab olunur.

Ölkəmizdə neft gəlirlərinin səmərəli idarə edilməsi ÜDM-nin yüksək tempə artmasına və adambaşına düşən ÜDM səviyyəsinin yüksək olmasına imkan vermişdir.

Davamlı İnvestisiya Alətinin Azərbaycana tətbiqi: İki fiskal strategiya (*investisiya ssenariləri*)

1. **Qənaətin edilmədiyi yanaşma:** dövlət kapitalın qısa zamanda yaradılması üçün yumşaq büdcə siyasətini və böyük dövlət investisiya proqramını dəstəkləyir.
2. **Davamlı investisiya yanaşması:** bu halda dövlət investisiyaları daha məhdud səviyyədə saxlanılır, eyni zamanda, neft gəlirlərinin bir hissəsinin qənaət edilərək neft fondunda saxlanılması siyasəti həyata keçirilir.

Qənaətin edilmədiyi yanaşma qısa müddətli dövrdə davamlı investisiya yanaşması ilə müqayisədə özünü daha üstün göstərə bilər. Lakin daha uzun müddətli dövrdə, neft gəlirləri və neft fondu tükəndikdə kapitalın yaranmış səviyyəsini və onun artımından irəli gələn faydaları davamlı saxlamaq mümkün olmaya bilər.

Davamlı investisiya yanaşması zamanı neft gəlirlərinin investisiya edilməsi hesabına əldə edilən iqtisadi artımın faydaları uzun müddət ərzində saxlanıla bilər. Bu halda səmərəlilik yüksəlir və əhəmiyyətli fiskal imkanların formalaşmasına imkanlar yaranır. Nəticədə kapital səviyyəsinin və onun artımından əldə edilən faydaların səviyyəsinin saxlanması üçün tələb olunacaq maliyyə ehtiyatları formalaşır.

Neft qiymətlərində mənfi şok ilə bağlı olan alternativ ssenaridə davamlı investisiya yanaşmasının faydaları daha qabarıq görünür və belə yanaşma aşağıdakı strateji xarakterli sualların cavablandırılması zərurətini yaradır:

- Neft iqtisadiyyatında büdcə-vergi siyasəti qeyri-neft sahəsində özəl sektorun fəaliyyətini necə stimullaşdırma bilər?
- Dövlət sektoru və özəl sektor arasında tərəfdaşlıq əsas infrastruktur investisiyalarının və idarəetmənin səmərəliliyini yüksəldə bilərmi?
- Neft qiymətlərində mənfi şok ssenarisində qənaətin edilmədiyi yanaşmanın təsirlərini necə məhdudlaşdırmaq olar?

Azərbaycanda aparılan büdcə-vergi və maliyyə siyasəti göstərir ki, dövlət həm iri həcmli investisiya proqramlarını həyata keçirir, həm də Dövlət Neft Fondu vasitəsilə neft gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsini akkumulyasiya edir. Daha dəqiq desək, iqtisadi siyasət qeyd edilən yanaşmaların optimal sintezini təmin etməyə yönəlir.

II FƏSİL

**Müasir investisiya mühiti
və onun
tənzimlənməsinin
nəzəri əsasları**

2.1. Investisiya mühitinin əsas amilləri

Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hazırlanması barədə sərəncamında ölkə iqtisadiyyatının əsas inkişaf istiqamətləri bir daha bəyan edilmişdir: “Hazırda Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur. Bu mərhələnin əsas hədəfi çoxşaxəli, səmərəli və innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın formalaşdırılması, sosial sahədə önləyici inkişaf trendinin təmin olunması və əhalinin rifahının layiqli, qabaqcıl beynəlxalq standartlara uyğun səviyyəyə çatdırılması, habelə elmin, mədəniyyətin inkişafında, ictimai həyatın bütün istiqamətlərində yeni nailiyyətlərin əldə olunmasıdır”.

Bu vəzifələr obyektiv zərurəti əks etdirməklə bərabər Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas strateji hədəflərini də müəyyən etmişdir. Bu baxımdan, ölkədə müəssisələri innovativ inkişafa və investisiyalara meyilləndirən iqtisadi mühitin formalaşdırılması dövlətin əsas vəzifələrindən biri kimi qəbul oluna bilər.

Ölkəmizdə aparılmaqda olan uğurlu iqtisadi islahatlar nəticəsində əhalinin və təsərrüfat subyektlərinin tələbatları kəmiyyət və keyfiyyətə xeyli artmış, investisiya fəaliyyəti üçün əlverişli siyasi-hüquqi mühit formalaşmış, müasir infrastruktur sahələri yaranmışdır. Dəyişən və artan bazarlarda tələbatların ödənilməsi vasitəsilə fəaliyyətin uzunmüddətli inkişafının və səmərəliliyinin təmin edilməsi müvafiq investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılmasını və reallaşdırılmasını müasir iqtisadi sistemin zəruri elementinə çevirmişdir.

Ölkəmizdə formalaşmış iqtisadi vəziyyət özünün nadir xarakteri ilə seçilir. Milli iqtisadiyyatımızda artan sürətlə davam etməkdə olan müsbət meyillər və dünya iqtisadiy-

yatına integrasiya prosesləri müəssisələrin fəaliyyət istiqamətlərinin və miqyaslarının artırılması üçün münbit zəmin yaradır. Digər tərəfdən isə, bazarlarda rəqabətin artması, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşməsi və güclənməsi, dünya iqtisadiyyatında qeyri-sabitliyin artması, iqtisadi ehtiyatların qiymətlərinin sürətlə yüksəlməsi, inflyasiya proseslərinin güclənməsi və digər belə amillər müəssisələr qarşısında yaranmış imkanlardan tam və səmərəli surətdə istifadə edilməsi istiqamətində mahiyyətə yeni problemlər qoyur. Bu problemlərin yaratdığı təhlükələrdən mümkün qədər az itkilərlə yan keçilməsi üçün müəssisələrdən yeni qabiliyyət və bacarıqlar tələb olunur. Eyni zamanda, Azərbaycan müəssisələrinin fəaliyyət istiqamətlərinin və miqyaslarının artması, bir çox kiçik və orta ölçülü müəssisələrin iri milli şirkətlərə çevrilməsi prosesi həmin müəssisələrin daxili mühitinin çox ciddi şəkildə yeniləşdirilməsinə və ya təməmilə yenidən qurulmasına zərurət yaradır.

İqtisadi təfəkkür tarixində “əmək” və “torpaq” həmişə iqtisadi artımın ilkin mənbələri hesab olunmuşdur. İqtisad elmi inkişaf etdikcə qeyd olunan ilkin istehsal amillərindən daha yaxşı istifadəni təmin etməyə imkan verən və bu amillərdən yaradılan digər istehsal amilləri də (*kapital, bilik, infrastruktur*) iqtisadi artımın törəmə mənbələrinə aid edilmişdir. Müasir investisiya mühiti məhz kapitalın, biliklərin və müvafiq infrastrukturun inkişafına və bu mənbələrdən səmərəli istifadəyə təkanverici xarakter daşmalıdır.

İnvestisiya mühitini iqtisadi subyektlərin investisiya motivasiyasına təsir göstərən amillərin məcmusu kimi təqdim etmək olar.

Əlverişli investisiya mühiti yeni aktivlərin alınmasına, mövcud aktivlərin modernləşdirilməsinə, biznesin genişləndirilməsinə və ya şaxələndirilməsinə, insan kapitalının

inkişafına imkanlar yaratmaqla iqtisadi subyektləri investisiya fəaliyyətinə sövq edə bilər.

Tələb və təklifin qarşılıqlı təsiri, rəqabət və kapitalın sərbəst axını ilə yaranan bazar mexanizmi dövlət tənzimlənməsi ilə birlikdə qeyd olunan vəzifələrin həllində müəssisələrə istiqamətverici təsir göstərərək onları daxili elementlərini dəyişməyə və xarici təsirlərə uyğunlaşmağa - sistem olaraq keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçməyə yönəldir.

Göründüyü kimi, əlverişli investisiya mühiti bazar mexanizmlərinin və dövlətin tənzimləmə vasitələrinin təsiri altında formalaşır. İnvestisiya mühitini bazar nühitinin tərkib elementlərindən biri olaraq iki hissəyə ayırmaq olar: makromühit və mikromühit (2.1 sayılı şəkil).

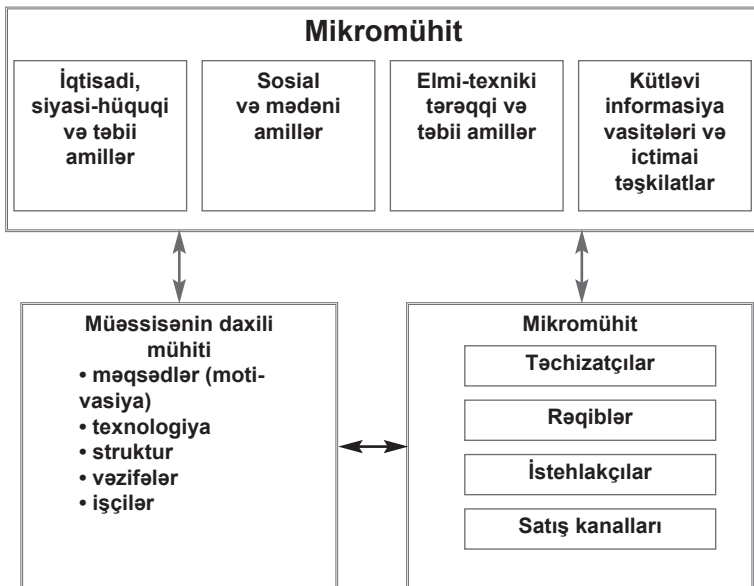
İnvestisiya fəaliyyətinin mikromühiti. Təchizatçılar müəssisəyə və onun rəqiblərinə istehsal amillərini təklif edən müəssisələrdir. **Satış kanalları** isə müəssisənin məhsullarının bazarda irəliləməsi və satışının təşkilində bilavasitə iştirak edən müstəqil vasitəçilərin məcmusudur.

İstehlakçılar. Müəssisənin təklif etdiyi məhsulun istehlakçılarını aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

- məhsulları şəxsi məqsədləri üçün istifadə edən ayrı-ayrı şəxslər və ev təsərrüfatları – son istehlakçılar;
- məhsulları başqa məhsulların istehsalında istifadə edən təşkilatlar – müəssisələr;
- məhsulları mənfəət qazanmaq məqsədilə başqa alıcılara satmaq üçün alan vasitəçilər;
- məhsulları kommunal xidmətlərin göstərilməsində istifadə edən və ya ehtiyacı olanlara verilməsi üçün alan dövlət təşkilatları;
- məhsulları öz fəaliyyətini təmin etmək üçün alan dövlət təşkilatları və s.

İstehlakçıların alıcılıq qabiliyyəti, seçmə meyarları, ailə vəziyyəti, mədəni səviyyələri və başqa belə xüsusiyyətləri

investisiyaların yönələcəyi bazar seqmentlərini formalaşdırır. Belə seqmentlərin müəyyən edilməsinin dəqiqliyi investisiyanın uğurluluğunun əsas amillərindən biri hesab olunur.

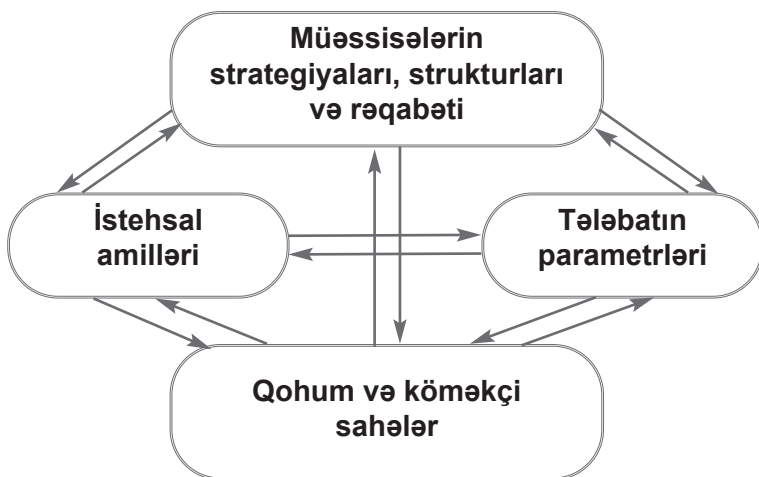

Şəkil 2.1. İnvestisiya fəaliyyətinin həyata keçirildiyi mühit

Rəqiblər. İnvestisiya mühitinin ən mühüm amillərindən olan rəqabət mühiti Maykl Porter (1947) tərəfindən geniş tədqiq olunmuşdur. Bu nəzəriyyə beynəlxalq ticarətdə ilk on yeri tutan ölkələrə məxsus aparıcı sahələrin inkişaf tarixinin tədqiqi əsasında formalaşmışdır. M.Porter rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsini hər bir ölkədə rəqabət mühitinin determinantlarının inkişaf səviyyəsi, onların qarşılıqlı təsiri və sahələrin rəqabət strukturunun tədqiqi əsasında, səbəb-şərait-nəticə kontekstində izah edir.

M.Porter ölkədə rəqabət mühitini determinantlar sistemi kimi təqdim edərək “milli romb” adlandırmışdır. Bir-biri

ilə daim qarşılıqlı əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə olan bu determinantlar sistemi 2.1 sayılı sxemdə əks olunmuşdur [71].

Sxem 2.1. Rəqabət mühitinin determinantları

O, istehsal parametrlərinə aşağıdakı amilləri aid etmişdir:

1. İnsan ehtiyatları, yəni ölkədə mövcud olan işçi qüvvəsinin miqdarı, ixtisas səviyyəsi, qiyməti, iş vaxtı və əmək etikası;
2. Fiziki ehtiyatlar, yəni torpaq sahələrinin, suyun, faydalı qazıntıların, enerji resurslarının miqdarı, keyfiyyəti və qiyməti. Ölkədəki iqlim şəraiti, ölkənin ölçüsü və coğrafi vəziyyəti də fiziki ehtiyatlar kimi qəbul edilə bilər. Lakin, coğrafi mövqe, iqlim şəraiti və miqyas kimi amillərin dəyəri məlum olmadığı üçün onlar xalis istehsal amili kimi qəbul edilmir;
3. Bilik ehtiyatları, yəni elmi, texniki və bazar haqqında informasiyaların mövcudluğu, keyfiyyəti və qiyməti. Bilik ehtiyatları universitetlərdə, dövlət və özəl elmi-tədqiqat institutlarında, dövlət orqanlarında, işgüzar

- və elmi ədəbiyyatda, ticarət assosiasiyalarında və bazarın tədqiqi üzrə məlumatlar banklarında toplanır;
4. Pul ehtiyatları, yəni iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsinə sərf oluna biləcək kapitalın miqdarı, keyfiyyəti və qiyməti. Kapitalın ölkədəki miqdarına, yerləşdirmə formalarına və qiymətinə maliyyə bazarının strukturu, əmanətlərin səviyyəsi və başqa belə amillər təsir edir;
 5. İnfrastruktur (*ölkənin nəqliyyat sistemi, rabitə, poçt xidməti, bank sistemi, səhiyyə, mənzil fondu və s.*), yəni bütün infrastruktur ünsürlərinin keyfiyyəti və istifadə qiyməti.

Son dövrlərdə çevik istehsal sistemlərinin yaradılması, yeni süni materialların mənimsənilməsi, rəqabətin qlobal xarakter alması, kapitalın və işçi qüvvəsinin ölkələrarası axınına maneələrin azalması istehsal amilləri üzrə üstünlüklərin qısaömürlü olmasına gətirmişdir. Belə ki, transmilli iri korporasiyalar istehsal amillərini dünya bazarlarında axtarır və fəaliyyətlərini beynəlxalq səviyyədə təşkil edirlər.

İstehsal amillərinin mövcudluğu, onların qiyməti, keyfiyyət səviyyəsi, istismara yararlılıq dərəcəsi, bu ehtiyatlardan istifadədə məhdudiyyətlər, mövcud rəqabət mühiti və digər belə amillər müəssisənin iqtisadi mühitini formalaşdırır. Burada iqtisadi ehtiyatlar dedikdə fiziki, insan, pul, bilik ehtiyatları və infrastruktur nəzərdə tutulur.

Amerika iqtisadçıları keçən əsrin sonlarında hesablamışlar ki, hər bir amerikalı “Ceneral Motors” şirkətindən “Pontiak” markalı avtomobili alarkən beynəlxalq sazişin iştirakçısına çevrilir. Onun bu avtomobilə görə ödədiyi 10.000 ABŞ dollarının 3.000 dolları əmək tutumlu yığma əməliyyatlarına görə Cənubi Koreyaya, 1.850 dolları yeni texnologiyanın elementlərinə görə Yaponiyaya, 700 dolları konstruktor işinə görə Almaniyaya, 400 dolları xırda detal-

lara görə Sinqapur və Tayvana, 250 dolları reklama görə İngiltərəyə, 50 dolları məlumatların emalına görə İrlandiyaya göndərilir. Qalan 3750 dollar isə Detroytdakı rəhbərlərə, Nyu-Yorkdakı vəkil və bankirlərə, Vaşinqtondakı lobbistlərə, ölkədəki səhiyyə və sığorta işçilərinə, şirkətin müxtəlif ölkələrdən olan səhmdarlarına çatır [65].

Rəqabət mühitinin ikinci determinantı olan tələbat parametrləri tələbatın üç xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur:

1. Daxili bazarda tələbatın strukturu;
2. Daxili tələbatın həcmi və artım xüsusiyyətləri;
3. Daxili tələbatın xarici bazarlara ötürülməsi mexanizmi.

Daxili bazarda tələbatın strukturu müəssisələrin həmin bazarda tələbatları necə öyrənməsini və onlara necə reaksiya verməsini müəyyən edir. Yerli alıcılara hərtərəfli yaxınlıq müəssisələrə xarici rəqiblərlə mübarizədə böyük üstünlük verir. Yerli alıcıların yüksək tələbkərliliyi və onların tələbatları ilə daha yaxın tanışlıq yerli müəssisələrə düzgün strategiya seçməkdə kömək edə bilər. Daxili bazarda tələbatın strukturunu bazarın segmentləri, alıcıların tələbkərliliyi və alıcıların gözlənilən tələbatları müəyyən edir.

Daxili tələbatın həcmi iqtisadi imkanların qiymətləndirilməsi üçün əsas göstəricilərdən hesab olunur. Daxili tələbatın böyüklüyü və artım templərinin yüksəkliyi yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi və risklərin azaldılması üçün zəmin yaradır. Bu tələbatın xarici bazarlara ötürülməsi mexanizmləri (*turizm, sosial-mədəni əlaqələr, fəal işgüzarlıq mühiti və s.*) isə tələbatın daha da genişlənməsinə və yerli müəssisələrin xarici bazarlara çıxışı imkanlarını xeyli artırır.

Müəssisənin rəqabət apardığı mühitin 3-cü amili qohum və köməkçi sahələrin mövcudluğudur. Qohum sahələr dedikdə, oxşar texnologiyadan istifadə edən və ya bir-birini

tamamlayan məhsullar istehsal edən sahələr nəzərdə tutulur. Nümunə üçün, kompüter, kompüterin proqram təminatı və televizor (*monitorlar*) istehsal edən müəssisələr bir-birinə qohum müəssisələr hesab olunur. Bu müəssisələr bazara yüksək səviyyəli məhsullar təklif etməklə qohum müəssisələr üçün də müvafiq ölçülü bazarlar yaradır və yaxud öz texnologiyasını inkişaf etdirməklə qohum müəssisənin texniki və texnoloji inkişafına impuls vermiş olur.

Köməkçi sahələr – təchizatçılar alıcı-müəssisələrin istehsal səviyyələrinin yüksəlməsində və yeniliklərin tətbiqində böyük rol oynayırlar. Onlar öz alıcılarına yeni texnologiyaların imkanlarını birinci dərək etməkdə kömək edirlər. Digər tərəfdən, alıcı-müəssisələr də sifarişçi kimi öz təchizatçılarının texniki yeniliklərinə təsir göstərə bilirlər. Təchizatçılar yeni ideyaları və məlumatları bir müəssisədən digərinə ötürmək funksiyasını da yerinə yetirə bilirlər. Qeyd olunanları ümumiləşdirsək görərik ki, hər hansı bir müəssisənin rəqabət üstünlüyü ona qohum və ya köməkçi müəssisənin inkişafına böyük təkan verir. Yüksək mənfəət qazanan müəssisə yenilikləri maliyyələşdirmək imkanı əldə edir və rəqabət üstünlüyünü möhkəmlədir.

Hər bir müəssisə digəri üçün alıcı və ya təchizatçı rolunda çıxış edə bilər. Müəssisə güclü və imkanlı alıcı kimi öz təchizatçılarının inkişafına təkan verir və yaxud öz alıcılarını qabaqcıl texnologiya və istehsal metodları ilə tanış edir. Buna görə də, təchizatçıların seçilməsi zamanı belə cəhətlərin nəzərə alınması rəqabət qabiliyyətlik nöqtəyi-nəzərdən çox mühümdür.

Rəqabət mühitinin 4-cü amili müəssisələrin strategiyası, quruluşu və rəqabət mübarizəsinin xüsusiyyətlərindən ibarətdir. Bu amil ölkədə müəssisələrin necə yaranması və idarə olunması şəraitinə, rəqabətin xarakterinə görə müəyyən olunur. Hər bir xalqın özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

susıyyətləri müəssisələrin davranışında təzahürünü tapır. İtaliyada çox möhkəm qaydalar əsasında qurulan ailə münasibətləri müəssisələrin miqyasına böyük təsir göstərir. Bu ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin böyük əksəriyyəti bir ailəyə məxsus olan və ailə tərəfindən idarə olunan kiçik və orta müəssisələrdir (*kafel və metlax istehsalı, ayaqqabı istehsalı və s.*). Həmin müəssisələr bazarlarda öz kiçik se-qmentlərini taparaq dəqiq ünvanlı məhsullar istehsal etməklə fəaliyyət göstərirlər. Almaniyada isə rəhbəri mühəndis və ya texniki təhsilli mütəxəssislər olan iri müəssisələrə üstünlük verilir. Buna görə də alman şirkətləri adətən yüksək texnologiya və mühəndis işi tələb edən sahələrdə daha çox müvəffəqiyyət qazanırlar.

İnvestisiya fəaliyyətinin makromühiti.

Iqtisadi amillər. Rəqabət mühitinin istehsal amilləri və tələbatın parametrləri iqtisadi amillərə aid olunur.

Qeyd olunan amillər müəssisələrin məsrəflərinə və təklif etdikləri məhsulların istehlak dəyərinə çox ciddi təsir göstərərək bazarda təklifin kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayırlar.

İqtisadi ehtiyatların qiymətlərinin yüksəlməsi məhsulların qiymətlərinin artmasına və istehsalçıların məsrəflərinin strukturunda ciddi dəyişikliklərin yaranmasına gətirir. Bu dəyişikliklər müəssisələrin fəaliyyət strategiyalarında müvafiq korreksiyaların edilməsinə və yeni strategiyaların işlənməsinə zərurət yaradır. Beləliklə, sahədə yeni iqtisadi şərait formalaşmağa başlayır.

Digər tərəfdən, iqtisadi ehtiyatların keyfiyyət göstəricilərində baş verən dəyişikliklər müəssisələrə əlavə rəqabət üstünlüyü və yaxud rəqabətdə yeni problemlər yarada bilər.

Ölkədə inflyasiya və işsizlik səviyyəsi, iqtisadi artım tempi, əhalinin gəlirlərinin artımı, istehlaka meyillilik həd-

di, istehlakçıların büdcələrinin bölüşdürülməsində baş verən dəyişikliklər və digər belə makroiqtisadi göstəricilər isə bazarda tələbin formalaşmasına ciddi təsir göstərir. İnflyasiya prosesləri qiymətlərin artımına gətirməklə tələbin ümumi həcmnin azalmasına səbəb ola bilər. İşsizlik səviyyəsinin artması əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin azalmasına gətirir. Ölkədə iqtisadi artım templəri yüksək olduqda və alıcılar bu artım meyllərinin uzunmüddətli olmasına əmin olduqları halda istehlaka daha çox vəsait sərf edirlər. Nəticədə ümumi tələb artır. Qeyd olunan iqtisadi amillər investisiya fəaliyyətinin planlaşdırılmasında mütləq nəzərə alınmalıdır.

Siyasi-hüquqi amillər. Investisiya fəaliyyəti üçün siyasi-hüquqi mühit iqtisadi mühitdən heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Hökumətin iqtisadi siyasəti, dövlətin iqtisadi tənzimləmədə iştirak dərəcəsi, büdcə-vergi, vergi və pul-kredit siyasəti, siyasi məqsədləri və vəzifələri, ictimai və özəl sektora münasibəti sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır və ya ləngidə bilər.

Investisiya fəaliyyəti üçün siyasi sabitlik xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Investisiya gələcəyin siyasi və hüquqi qeyri-müəyyənliyini sevmir. İqtisadi və kommersiya risklərini qəbul edən sahibkarlar siyasi və hüquqi risklərə qarşı daha həssas olurlar. Siyasi sabitlik, hökumətin iqtisadi, xüsusilə vergi siyasətinin ardıcılığı sahibkarları da fəaliyyətlərini bu siyasətə müvafiq inamla həyata keçirməyə sövq edir. Siyasi sabitlik investisiya fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini tənzimləyən qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsini labüd etməklə sahibkarlığın inkişafına təsir edir.

Respublikamızda investisiya fəaliyyətinin müxtəlif tərəflərini tənzimləyən bir sıra qanunlar və normativ aktlar qəbul edilmişdir:

- Mülki Məcəllə;
- Əmək Məcəlləsi;
- Vergi Məcəlləsi;
- Gömrük Məcəlləsi;
- “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” 15 yanvar 1992-ci il tarixli Qanun;
- “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” 13 yanvar 1995-ci il tarixli Qanun;
- “İnvestisiya fondları haqqında” 22 oktyabr 2010-cu il tarixli Qanun;
- “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı (2004-2008-ci illər)”;
- “Bakı şəhərinin qəsəbələrinin 2006-2007-ci illər üzrə sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsinə dair Tədbirlər Proqramı”;
- “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” və s.

Qanunvericilik aktları və hökumətin qəbul etdiyi normativ aktlar bazarda fəaliyyət qaydalarını müəyyən edir.

Azərbaycanda biznesə başlama prosedurlarının davamlı olaraq təkmilləşdirilməsi dünya miqyaslı reyting agentliklərinin və nəşrlərinin hesabatlarında da dolğun əksini tapır. Belə nüfuzlu nəşrlərdən olan “Forbes” jurnalının dünya ölkələrində biznes mühiti ilə bağlı açıqladığı növbəti reyting cədvəli respublikamızda münbit investisiya mühitinin mövcudluğunu bir daha təsdiqləyir. Cədvələ əsasən, Azərbaycan 2012-ci ildə biznes mühitini daha da yaxşılaşdıraraq 141 ölkə arasında 73-cü olmuşdur. Reyting tərtib olunarkən Dünya Bankının, Dünya İqtisadi Forumunun, həmçinin “Heritage Foundation”, “Transparency International” və digər qurumların məlumatları da nəzərə alınıb. Siyahı 11 kriteriyaya əsasən tərtib edilmişdir: şəxsi azadlıq, investorların müdafiəsi, bürokratiya və korrupsiyanın aşağı

səviyyəsi, mülkiyyət hüququ, innovasiyalar, vergilər, texnologiyalar, ticarət azadlığı və səhm bazarının dinamikası. Yeni Zelandiyanın başçılıq etdiyi siyahıda ikinci yeri Danimarka, üçüncü yeri Honqkonq tutmuşdur. İlk onluğa Kanada, İrlandiya, İsveç, Norveç, Finlandiya və Böyük Britaniya daxil olmuşlar. Azərbaycan isə 2011-ci illə müqayisədə biznes mühitinin əlverişliliyi sahəsində mövqelərini möhkəmləndirərək 5 pillə irəliləyib və postsovet məkanında Rusiya, Moldova, Ukrayna, Qazaxıstan kimi ölkələri geridə qoymuşdur.

“Forbes” jurnalında Azərbaycanla bağlı dərc olunmuş ayrıca məqalədə isə respublikamızın sabit iqtisadiyyata malik ölkə olduğu, qlobal böhranın təsirlərinə az məruz qaldığı, eyni zamanda Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynadığı vurğulanır. “Son bir neçə onillikdə enerji sahəsində əhəmiyyətli canlanma iqtisadiyyatı kökündən dəyişməyə imkan vermiş və Azərbaycana region və bir çox dünya ölkələrinin üzləşdiyi qlobal iqtisadi enişdən qaçmağa şərait yaratmışdır”, - məqalədə vurğulanır. Qeyd olunur ki, Azərbaycan daxili imkanları hesabına infrastrukturun müasirləşdirilməsinə, müasir bank və maliyyə şəbəkələrinin yaradılmasına, telekommunikasiya və avtomobil sənayesində artımın stimullaşdırılmasına investisiya yatıraraq səmərəli nəticələr əldə edir.

Xatırladaq ki, “Forbes”lə yanaşı, 2012-ci ildə “Standart & Poor’s”, “Moody’s Investors Services”, “Fitch Ratings” agentlikləri, Dünya İqtisadi Forumu, Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası da Azərbaycanda əlverişli sahibkarlıq mühitinin olduğunu təsdiqləyiblər. Respublikamızın biznesə başlama sahəsində mövqelərini möhkəmləndirdiyi “Doing Business-2013” hesabatında da əksini tapıb.

Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən hazırlanan və biznes mühitinin əlverişliliyi üzrə

qiymətləndirməni özündə əks etdirən nüfuzlu “Doing Business-2013” hesabatı 23 oktyabr 2012-ci il tarixdə açıqlanmışdır. Hesabatda 185 ölkə arasında 67-ci yerdə qərarlaşmış Azərbaycan bir sıra göstəricilər üzrə yenə də qabaqcıl ölkələr sırasındadır. Belə ki, keçən ilki hesabatda Azərbaycan iqtisadiyyatı dünyanın 117 iqtisadiyyatını geridə qoyurdusa, builki hesabatda belə ölkələrin sayı 118-dir.

2012-ci ilin hesabatında Azərbaycan “müəssisənin yaradılması” göstəricisi üzrə 18-ci, “əmlakın qeydiyyatı” üzrə 9-cu yerdə qərarlaşmışdır. Hesabatda “əmlakın qeydiyyatı” göstərici üzrə Azərbaycan ilk onluğa daxil edilmiş və bu sahədə Böyük Britaniya, Malayziya və Yeni Zelandiya kimi qabaqcıl ölkələrlə yanaşı, dünyada ən yaxşı təcrübəyə malik ölkə kimi qeyd olunmuşdur. “İnvestorların maraqlarının qorunması” göstəricisi üzrə 25-ci pillədə olan Azərbaycan hesabatın dərc edildiyi tarixdən, bu göstərici üzrə öz mövqeyini köklü surətdə yaxşılaşdırmış və bu sahədə islahatlar aparan ölkə kimi ilk onluğa daxil olmuşdur. “Müqavilələrin icrasının təmin edilməsi” göstəricisi üzrə 25-ci yerdə qərarlaşan Azərbaycan kommersiya mübahisələrinə baxılma müddətinə görə Singapur, Yeni Zelandiya və Koreya ilə yanaşı, dünyada 7-ci iqtisadiyyat kimi qeyd olunmuşdur. “Vergilərin ödənişi” göstəricisi üzrə Azərbaycan mövqeyini köklü surətdə yaxşılaşdıraraq, uğurlu islahatlar aparan ilk beş ölkə sırasına daxil edilmişdir.

“Doing Business 2013” hesabatında biznes mühitinin yaxşılaşdırılması sahəsində 2005-ci ildən etibarən Azərbaycanın əldə etdiyi nailiyyətlər yüksək qiymətləndirilmiş, ölkəmiz bu sahədə məqsədyönlü islahatlar həyata keçirən 15 ölkə sırasına daxil olaraq, bir çox ölkələri geridə qoymuşdur.

Bir sıra ölkələrdə mənfi təsirləri hələ də qabarıq duyulan iqtisadi böhran fonunda beynəlxalq təşkilatların reyting

qiymətləri Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatların səmərəliliyini göstərir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin həcmnin ildən-ilə artırılması, iş adamlarının fəaliyyətinə süni müdaxilələrin aradan qaldırılması, sahibkarlıq subyektlərinin qeydiyyatı sisteminin sadələşdirilərək “bir pəncərə” prinsipi əsasında aparılması, gömrük orqanlarında da bu sistemin təşkili, texnoparkların yaradılması, korrupsiyaya qarşı mübarizə tədbirlərinin gücləndirilməsi və digər addımlar ölkəmizdə biznes mühitinin, o cümlədən investisiya mühitinin xeyli yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır.

İnfrastrukturun müasirləşdirilməsi tədbirləri, bu sahəyə dövlət əsaslı kapital qoyuluşlarının həcmnin ildən-ilə artması, vergi yükünün azaldılması, vergi prosedurlarının asanlaşdırılması da praktik nəticələrini göstərir. 2010-cu ilin yanvarından mənfəət vergisinin dərəcəsi 22%-dən 20%-ə, fərdi sahibkarların gəlir vergisinin 20%-dək endirilməsi, 2013-cü ilin yanvarından fiziki şəxslər üçün muzzdlu işdən gəlir vergisinin maksimal dərəcəsinin 35%-dən 25%-dək azaldılması, sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi hüququ əldə etmək üçün hüquqi və fiziki şəxslərin vergi tutulan əməliyyatlarının illik həcmnin 120 min manat səviyyəsində müəyyən edilməsi biznes mühitinin yaxşılaşmasını təmin etmişdir.

Dövlət-sahibkar münasibətlərinin institusionallaşdırılması, sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamaların vahid məlumat reyestrinin yaradılması, biznes mühitinə dair qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, sahibkarların işgüzar əlaqələrinin inkişafı, maarifləndirmə və digər tədbirlər beynəlxalq təşkilatların pozitiv qiymətləndirdiyi mühüm məqamlar sırasındadır. Bütün bunların nəticəsi olaraq, 2012-ci ildə özəl sektorun ÜDM-də xüsusi çəkisi 83%-ə çatmışdır.

Bundan başqa, elektron vergi hesab-fakturalarının tətbiqi, elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi, vergi və rüsumların real vaxt rejimində ödənilməsinə başlanılması və digər tədbirlər də ölkəmizin investisiya reytingini gücləndirir. Dövlət başçısının 26 oktyabr 2011-ci il tarixli “Müəyyən sahibkarlıq fəaliyyəti növləri ilə məşğul olmaq üçün tələb edilən xüsusi razılıq (*lisenziya*) və icazə sistemi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında” fərmanına əsasən yaradılmış elektron informasiya portalı (www.icazeler.gov.az) ölkə vətəndaşlarının, eləcə də sahibkarların icazələrlə bağlı məlumatlılıq səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin edir. Sayt sahibkarları icazələr haqqında ətraflı məlumatlandırmaqla yanaşı, sahibkarlıq fəaliyyətinə başlamaq istəyənlərə, öz fəaliyyətini genişləndirmək arzusunda olan sahibkarlara tələb edilən icazə xarakterli sənədlərin alınması prosedurlarını, təqdim edilməli olan sənədləri, icazələrin verilmə və qüvvədə olma müddətlərinə dair məlumatları vahid mənbədən əldə etməyə imkan verir.

Bütün bunlar ölkədə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsinə, xarici investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsinə, iqtisadiyyatın ixrac qabiliyyətinin, eləcə də rəqabət qabiliyyətli, idxalı əvəz edən məhsul istehsalının artırılmasına əlverişli şərait yaradır.

Sosial-mədəni amillər. İctimai şüur, əxlaqi və dini normalar, təhsilin səviyyəsi, milli adət-ənənələr, əhalinin ərzi yerdəyişməsinə meyilliyi və digər belə amillər insanların həyat tərzini, zövqünü, dünyagörüşünü, işə münasibətini formalaşdırır, onların müxtəlif növ məhsul və xidmətlərə, əmək haqqı səviyyəsinə, əmək şəraitinə tələbatını müəyyən edir.

Hər bir cəmiyyətdə mövcud olan sosial-mədəni amillər bu cəmiyyətdə formalaşan insanların davranışlarına mühüm təsir göstərir.

Mənəvi dəyərlər ictimai həyatda nəyin yaxşı və nəyin pis olmasını müəyyən etmək üçün meyarlar rolunda istifadə olunur. Sosial-mədəni amillər fərdi və ictimai şüurun formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Elmi-texniki tərəqqi. Müasir dövrdə istənilən iqtisadi fəaliyyət həmişə müəyyən texnika və texnologiyadan istifadəyə əsaslanır. Elm və texnikanın inkişafı rəqabətdə üstünlük əldə etmək üçün innovasiyaların tətbiqinə geniş imkanlar açır. Elmin, texnikanın və texnologiyanın inkişaf səviyyəsi ənənəvi sahələrdə fəaliyyətə əlverişli təsir etməklə yanaşı, yeni sahələrin də formalaşmasına şərait yaradır. Innovasiyaların olmaması iqtisadi sistemi durğunluğa gətirməklə böhran vəziyyətini yaradır. XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində yaranmış və sürətlə inkişaf edən yeni metal emalı, daxili yanma mühərrikləri, dəmir yolları, elektrik enerjisi istehsalı sahələri artıq özlərinin yetkinlik dövrlərini yaşayırlar. Hal-hazırda dünya iqtisadiyyatında baş verən böhranlar artıq bu sahələrin iqtisadi artımın mənbəyi rolunu oynamadığını göstərir. Rəqəmsal texnologiyalar, sintetik materiallar, biotexnologiyalar, nanotexnologiyalar və əyləncə (*istirahət, turizm, asudə vaxtın keçirilməsi*) kimi yeni sahələr iqtisadi inkişafın əsas istiqamətləri hesab olunurlar.

Son 200 ildə ixtiralar və yeniliklərin yaranması tarixi göstərir ki, bu proseslər müəyyən tezliyə və konfigurasiyaya malik dalğalarla müşayiət olunur. Tədqiqatçılar üç böyük dalğanı qeyd edirlər: 1775-1828-ci illər dalğası (*mərkəzi nöqtəsi 1802-ci il*) – 21 ixtira və yenilik, 1833-1880-cı illər dalğası (*mərkəzi nöqtəsi 1857-ci il*) – 40 ixtira və yenilik, 1905-1937-ci illər dalğası (*mərkəzi nöqtəsi 1920-ci il*) – 51 ixtira və yenilik. Bu üç dalğanın müqayisəsi göstərmişdir ki, dalğaların mərkəzi nöqtələri arasındakı vaxt intervalı dəyişmir – 55 il yeniliklər üçün və 63 il ixti-

ralar üçün. Bu zaman intervalı rus iqtisadçısı Nikolay Kondratyevin (1892-1938) kəşf etdiyi uzun dalğaların dövrünə uyğun gəlir [88].

Müasir iqtisadçılar hesab edirlər ki, ixtira və yeniliklər fazalarının müddətləri qısalar, tezliyi isə artır. Bu da öz növbəsində müəssisənin fəaliyyət mühitində iqtisadi vəziyyətin dəyişmə sürətini artırır.

Göründüyü kimi, elmi-texniki tərəqqi sahibkarların və istehlakçıların seçimlərinə çox böyük təsir göstərən amilə çevrilmişdir. Bu amil həm ölkədə və dünyada iqtisadi vəziyyətə təsir göstərir, həm də rəqabətin aparılma qaydalarında köklü yeniliklərin yaranmasına şərait yaradır.

Təbii amillər. Elmin inkişafı təbiətlə insan arasında qarşılıqlı təsirdə insanın daha da güclənməsinə gətirmişdir. Son dövrlərdə təbii kataklizmlərin artmasını müasir istehlakçı cəmiyyətin iqtisadi sistemlərə və onun vasitəsilə təbii sistemə təsir dərəcəsinin kritik hədləri keçməsinin nəticəsi kimi təqdim edən fikirlər daha da tez-tez səslənməkdədir. Özünü təşkil nəzəriyyəsinin dili ilə desək, bəşəriyyətin istehlak baxımından inkişafı və təbii resursların istismar sürəti o qədər artmışdır ki, onun təbiət üçün dağıdıcılığı dominant rolunu oynamağa və qeyri-konstruktiv olmağa başlamışdır.

Bəzi ekoloqlar son dövrlərdə təbii fəlakətlərin (*daşqınlar, zəlzələlər, yanğınlar, quraqlıq, kəskin istilər və şaxtalar, xəstəliklər*) artmasını təbiətin özünü müdafiə prosesi kimi də təqdim edirlər. Qəribə bir paradoks yaranır: bəşəriyyət öz tələbatlarını daha yüksək səviyyədə ödəmək üçün inkişaf edir və bunun üçün yarandığı və yaşadığı mühiti (*təbiəti*) özü də bilmədən, bəzi hallarda isə bilə-bilə məhv etməyə çalışır.

Hal-hazırda təbii ehtiyatların və bərpa olunmayan enerji resurslarının sürətlə tükənməsi, təbii fəlakətlər bəşəriyyətin

ərzaq, sağlamlıq və enerji təhlükəsizliyi problemlərinin kəskinləşməsinə gətirməkdədir.

Müasir amerika iqtisadçısı David Cobber təbiətin ən aktual ekoloji problemlərinə aşağıdakıları aid etmişdir [49, səh.126]:

- məhsulların hazırlanması üçün ekoloji cəhətdən təhlükəsiz materialların istifadəsi;
- tamamilə yenidən emal oluna bilən və yaxud ətraf mühiti çirkləndirməyən qablaşdırma materiallarından istifadə;
- Yer kürəsinin ozon qatının qorunması;
- yeni məhsulların heyvanlar üzərində sınaqdan keçirilməsinin qadağan edilməsi;
- ətraf mühitin çirklənməsi ilə mübarizə;
- enerji resurslarının qorunması.

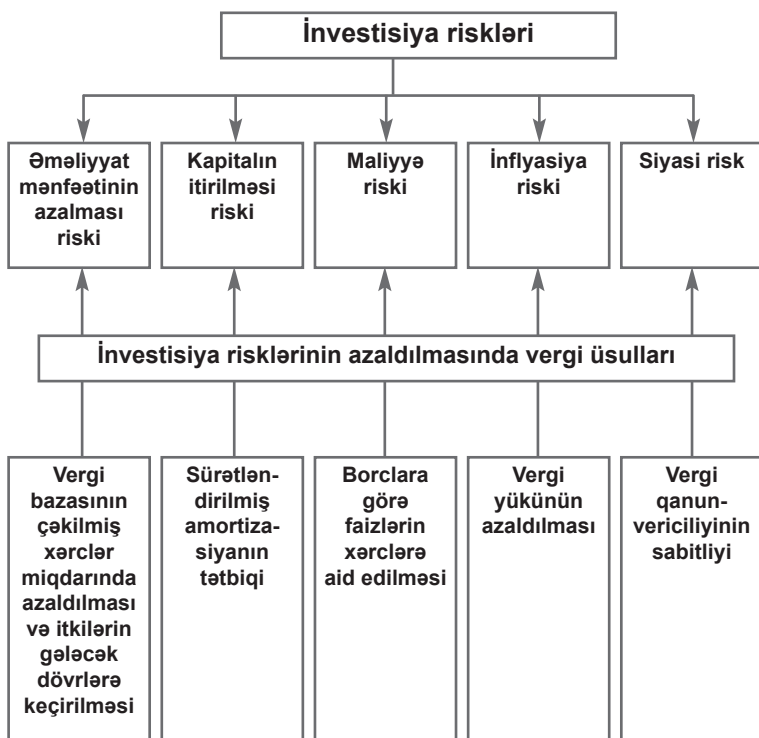
İnvestisiya fəaliyyəti belə təbii amillərin nəzərə alınması zərurətini nəzərə almaqla həyata keçirilməlidir.

Kütləvi-informasiya vasitələri. Cəmiyyətin məlumatlandırılmasında və maarifləndirilməsində böyük rolu olan bu vasitələr (*qəzetlər, jurnallar, televiziya, radio, internet və s.*) müəssisə və onun məhsulları barədə rəyin formalaşmasına ciddi təsir göstərə bilər. Ölkədə belə vasitələrin inkişafı, onlardan istifadə məsrəfləri, həmin vasitələrin səmərəli fəaliyyəti həm müəssisənin məsrəflərinə (*kommunikasiya xərcləri və s.*), həm də istehsal etdiyi məhsullara tələbin səviyyəsinə təsir göstərir.

İctimai təşkilatlar. Həmkarlar təşkilatları, istehlakçı birlikləri, müxtəlif məqsədlər üçün (*ətraf mühitin qorunması, əhalinin müdafiəsiz təbəqələrinə sosial yardım və s.*) yaradılmış icmalar və qeyri-hökumət təşkilatları ictimai təşkilatlar hesab olunur. Bu təşkilatlar öz fəaliyyətlərində müəssisənin məhsullarından istifadə edərək istehlakçı rolunda çıxış edə bilirlər. İctimai təşkilatlar cəmiyyətdəki nü-

fuzundan istifadə edərək müəssisənin nüfuzuna mənfi, ya da müsbət təsir göstərə bilər. Buna görə də, investisiya fəaliyyəti müvafiq ictimai təşkilatlarla yaxşı münasibətlər qurulması, onların məqsədləri, strateji və taktiki planları barədə məlumatların əldə edilməsi ilə aparılması daha məqsəduyğun nəticələr verə bilər.

İnvestisiya mühiti iqtisadi fəaliyyət subyektləri qarşısında geniş imkanlar açmaqla bərabər, bazar iqtisadiyyatında gələcək nəticələrin qeyri-müəyyənliyi ilə şərtlənən risklərin də meydana gəlməsinə şərait yaradır. Risklərin təsnifatı və onların azaldılmasının vergi üsulları 2.2 sayılı şəkildə təqdim olunur.

Şəkil 2.2. İnvestisiya risklərinin azaldılmasının vergi üsulları

2.2. İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinin nəzəri məsələləri

İnvestisiya fəaliyyətini müstəqil sahibkarlar, dövlət orqanları, özəl qurumlar və birliklər tərəfindən sosial-iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən proses kimi də təqdim etmək olar. Fərdi və qrup maraqları ilə motivasiyalanmış insan bu fəaliyyətin əsas subyektidir.

Hələ XVIII əsrdə Adam Smit ilk dəfə 1776-cı ildə nəşr olunmuş “Xalqların sərvəti və onun yaranma səbəblərinin tədqiqi” əsərində insanları olduğu kimi qəbul etməyi təklif etməklə bərabər qeyd edirdi ki, yalnız fərdi maraqlarını təmin etməyə can atan sahibkarlar azad bazarın “görünməz əl” mexanizminin təsiri ilə özləri də bilmədən cəmiyyətin rifahı naminə çalışırlar. Adam Smitə görə, *alıcı və satıcıların qarşılıqlı maraqları rəqəbətli mübadilə vasitəsilə təmin olunduğu halda cəmiyyət inkişaf edir* [55].

Fransız iqtisadçısı Jan Batist Sey (1767-1832) “Siyasi iqtisad üzrə traktat” (1803) adlı əsərində sahibkarı milli sərvətin yaradılmasının mərkəzi amili hesab etmişdir. O, sahibkarı əmək, torpaq və kapitalı (“*üç amil*” *nəzəriyyəsi*) investisiyalar şəklində istehsala cəlb edərək daha yüksək dəyərin yaradılmasına yönəldən fərd olduğunu qeyd etmiş, onun yaranmış sərvətin bölgüsündə daha çox paya sahib olmaq hüququnu isə daha çox risk etmə, yüksək intellekt, fəallıq və nizam-intizamlılıqla əsaslandırırmışdır [30].

David Rikardo (1772-1823) “Siyasi iqtisadın və vergitutmanın prinsipləri” adlı əsərində (*ilk dəfə 1817-ci ildə nəşr olunmuşdur*) “görünməz əl”in tənzimləyici perspektivinə bir qədər pessimist yanaşmışdır. O hesab edirdi ki, iqtisadi sistem “tarazlıq” istiqamətində hərəkət edir. Tarazlıq mərhələsinə çatan iqtisadi sistemdə isə inkişaf dayanaq, inhisarların yaranması ilə bazarın rəqəbət mexanizmi

pozulacaq və işçilərin əmək haqları minimuma - yalnız yaşamaq üçün kifayət edən səviyyəyə qədər azalacaqdır [46].

XIX əsrin ikinci yarısında Karl Marks (1818-1883) “Kapital” əsərində (*birinci hissə - “Kapitalın istehsalı prosesi” 1867-ci ildə, ikinci hissə - “Kapitalın dövriyyəsi prosesi” 1884-cü ildə, üçüncü hissə - “Kapitalist istehsalı prosesi” - 1894-cü ildə ilk dəfə nəşr olunub*) sahibkarları (*kapital sahiblərini*) insanları yalnız istehsal prosesində deyil, istehlak prosesində də istismar edən kapitalistlər kimi təqdim etmişdir. Azsaylı iri kapital sahibləri mənfəətin əsas mənbəyi olan istehsalın artımına nail olmaq üçün istehlakın artımını təmin etməli idilər. K.Marks qeyd edirdi ki, kapitalistlər bazarların coğrafi sərhədlərini genişləndirməyə çalışacaq, çoxsaylı fəhlə sinfini daha çox məhsulları almağa sövq edəcək, onlara alıcılıq qabiliyyətini dəstəkləmək üçün gələcək gəlirləri hesabına kreditlər verəcəklər. Elə bir an gələcək ki, istehlak kreditlərinin ödənilməsi mümkün olmayacaq, burjua bankları və şirkətləri müflis olaraq dövlət tərəfindən milliləşdiriləcəklər. Nəticədə kapitalizm forması ləğv olunacaq. K.Marksın təxminən 130 il bundan əvvəl verdiyi proqnozun istehlakçı cəmiyyətin yaranacağı və iqtisadi sistemlərin dərin böhranlarının olacağı ilə bağlı hissəsi bu günkü reallıqda öz təsdiqini tapmış, bazar iqtisadiyyatı əsasında qurulmuş kapitalizmin məhvi ilə bağlı hissəsi isə özünü tam doğrultmamışdır [53].

Yozef Aloiz Şumpeter (1883-1950) sahibkarları iqtisadi inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsi kimi təqdim edərək onları iki qrupa ayırmışdır - yenilikçilər və “gündəlik dövriyyə” ilə məşğul olanlar. O, məhz yenilikçi sahibkarları iqtisadi sistemi tarazlıq vəziyyətindən çıxaran, “istehsal amillərinin yeni kombinasiyası”nı təşkil etməklə daha yüksək nəticələrə istiqamətlənən və riskli fəaliyyətlə məşğul olan fərdlər kimi təqdim etmişdir [84].

Beləliklə, iqtisadi nəzəriyyədə sahibkarlığa münasibəti iki qrupda birləşdirmək olar:

1. Fərdiyyətçilik və şəxsin məhdudlaşdırılmayan azadlığı prinsiplərinə söykənən nəzəriyyə - *liberalizm*.
2. Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsini və dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxiləsinin zərurətini əsaslandıran nəzəriyyə - *institusional iqtisadiyyat*.

Dövlətin iqtisadiyyatın tənzimlənməsi prosesində iştirakını labüd sayan hər iki cərəyanın nümayəndələri arasında fikir ayrılığı əsasən bu müdaxilənin hədləri, mahiyyəti, məzmun və forması ilə bağlıdır. Qeyd olunan tənzimləmə nəzəriyyələri iqtisadi fəaliyyətin, o cümlədən sahibkarlığın tənzimlənməsi üçün aşağıdakı iqtisadi alətləri təklif edir: maliyyə-kredit və pul siyasət; dövlətin büdcə və vergi siyasəti; dövlətin büdcə gəlirləri və xərcləri siyasəti; dövlətin idxal-ixrac siyasəti; dövlətin valyuta siyasəti; kapitalın hərəkəti balansı [17].

Dövlətin əsas tənzimləmə alətlərindən olan vergilər fiskal, tənzimləyici, bölüşdürücü, nəzarət və integrasiyaedici funksiyalar vasitəsilə iqtisadi sistemin dayanıqlı inkişafının təmin olunmasında və cəmiyyətdə mövcud olan sosial ziddiyyətlərin yumşaldılmasında mühüm rol oynayır. Hal-hazırda sahibkarlığın inkişafı və tənzimlənməsi üçün vergi siyasətinin aşağıdakı istiqamətləri prioritet hesab olunur [7,21]:

- istehsal və elmi-texniki sahələrdə investisiya fəallığını stimullaşdıran vergi üsullarının təkmilləşdirilməsi;
- büdcə gəlirlərinin artırılmasında istehlak vergilərinin, ilk növbədə əlavə dəyər vergisinin fəaliyyət dairəsinin genişləndirilməsi;
- vergi dərəcələrinin aşağı salınması ilə yanaşı vergitutma bazasının genişləndirilməsi;

- ölkələrin vergi sistemlərinin uyğunlaşdırılması (*iqtisadiyyatın qloballaşmasından doğan zərurət*);
- kiçik və orta müəssisələri dəstəkləmək üçün vergi yükünün azaldılması;
- ekoloji vergilərin tətbiqi və s.

XVIII-XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində baş vermiş burjua və sosialist inqilablarının ideoloji əsaslarında məhz bu iqtisadi cərəyanlar dayanırdı. İqtisadi proseslər sürətləndikcə liberalizm və institusionalizmin ifrat formaları da meydana gəlməyə başlayırdı. 1917-ci ildə çar Rusiyasında sosialist inqilabının qələbəsindən sonra sahibkarlığın və bazar iqtisadiyyatının əsas iqtisadi-hüquqi təməli olan xüsusi mülkiyyəti inkar edən planlı iqtisadi sistem yaradıldı. ABŞ və Böyük Britaniyada isə liberalizm dövlət səviyyəsində daha çox dəstəklənirdi.

Qərb iqtisad elmində liberal ideologiyanın mövqeyi XX əsrin 1929-1934-cü illərində baş vermiş müdhiş qlobal iqtisadi böhranla ("*Böyük Depressiya*") zəiflədi. O zaman, ABŞ və Avropa ölkələrində belə acınacaqlı vəziyyətin yaranmasında iri kapital sahiblərini günahkar hesab edirdilər. Nüfuzdan düşmüş və müflis olmuş kapital sahiblərinin siyasi qərarlara təsir göstərmək imkanları tükəndiyi zaman (*1930-cu illərdə*) iqtisadi sistemin makro səviyyədə tənzimlənməsində dövlətin rolunun xeyli artırılmasını nəzərdə tutan və cari istehlakın cari gəlirlərlə uzlaşdırılmasını təklif edən Keyns nəzəriyyəsi meydana gəldi.

C.M.Keyns investisiya fəaliyyətinin izahını multiplikator nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirmişdir. Multiplikator nəzəriyyəsi ilk dəfə R.F.Kan tərəfindən 1931-ci ildə "Daxili investisiyaların işsizliyə təsiri" məqaləsində irəli sürülmüşdür (*multiplikator – latın sözü olaraq "artıran" mənasını verir*). O hesab edirdi ki, çəkilən hər bir xərc (*nümunə üçün, dövlətin ictimai işlərin həyata keçirilməsinə çəkdiyi xərclər*) ilkin məşğulluğu təmin edərək bu işlərə cəlb olu-

nan subyektlərin (*ev təsərrüfatlarının, maddə işçilərin, müəssisələrin*) daha böyük alıcılıq qabiliyyətini təmin edir. Yeni alıcılıq qabiliyyəti törəmə tələbatların (“*ikinci*”, “*üçüncü*” və s.) yaranmasına səbəb olmaqla yeni təkliflərə zərurət yaradır və beləliklə məşğulluğun artmasına şərait yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xərclərin artımı bütünlüklə maddə işçilərin və ya müəssisələrin son istehlakına sərf olunmur. Bu xərclərin müəyyən hissəsi borcların ödənilməsinə və ya yığma sərf olunur. R.F.Kan hesab edirdi ki, yeni yaradılmış məşğulluğun müəyyən edilməsində nəzərə alınan multiplikator hər mərhələdə xərclənən məbləğdən asılıdır.

C.M.Keyns R.Kanın ideyasını inkişaf etdirərək belə asılılığı daha təkmil formada təqdim etmiş və onu “investisiya multiplikatoru” (*bəzi hallarda onu “yığım multiplikatoru” kimi də adlandırırlar*) adlandırmışdır. Milli gəlirin investisiya qoyuluşlarından asılılığını göstərən multiplikator belə hesablanır:

$$k = \frac{dY}{dI} .$$

Burada dY - milli gəlirin dəyişməsi, dI - investisiyaların dəyişməsidir.

Keyns investisiya multiplikatorunun “istehlak meyillilik həddi” göstəricisindən asılı olduğunu qeyd edirdi. Əgər milli gəliri - Y , istehlakı - C , investisiyaları - I , istehlak meyillilik həddini - a kimi, investisiya multiplikatorunu isə - k kimi işarə etsək, onda aşağıdakı bərabərlikləri yazı bilərik:

$$dY = dC + dI$$

Keyns “istehlak meyillilik həddi” göstəricisini istehlak xərclərinin dəyişməsinin milli gəlirin dəyişməsinə nisbəti kimi müəyyən etmişdir:

$$\frac{dC}{dY} = a$$

$$dY = a \times dY + dI$$

$$dI = dY - a \times dY - a \times dY = dY \times (1 - a)$$

$$k = \frac{dY}{dI} = \frac{dY}{dY \times (1 - a)} = \frac{1}{1 - a}$$

“İnvestisiya multiplikatoru” investisiyaların hər artım vahidinə milli gəlirin dəyişməsinə göstərir. Keyns o dövrdə ABŞ və Böyük Britaniya üçün investisiya multiplikatorunu hesablayaraq onun 2,5-ə bərabər olduğunu göstərmişdir. Birdəfəlik investisiyaların təsiri bu investisiyalarla bağlı olan texnoloji və texniki yeniliklərin tükənməsi anınadək təsir göstərir. Əgər istehlaka meyillilik həddi $0 < a < 1$ olarsa (yəni istehlak xərclərinin dəyişməsi müsbət kəmiyyət olaraq milli gəlirdən kiçik olarsa), onda investisiya multiplikatoru $k > 1$ olacaq. Bu o deməkdir ki, investisiyaların artımı milli gəlirin daha böyük artımına gətirəcək.

Keyns göstərirdi ki, əmanətlər deyil, məhz investisiyalar milli gəlirin dəyişməsinə səbəb olur. O, müvafiq investisiyalar üçün əmanətlərin multiplikator vasitəsilə necə yaranmasını göstərirdi. Keyns qeyd edirdi ki, istehlaka meyillilik və yeni investisiyaların həcmi məşğulluq səviyyəsini müəyyən edir. Məşğulluq isə öz növbəsində bir-mənəli olaraq real əmək haqqı səviyyəsi ilə bağlıdır. Əgər istehlaka meyillilik və yeni investisiya həcmi “səmərəli tələbin” çatışmazlığına gətirirsə, onda məşğulluğun real səviyyəsi real əmək haqqına uyğun gələn potensial məşğulluqdan az olacaq. Tarazlıq vəziyyətinə uyğun gələn real əmək haqqı isə həmin tarazlığa uyğun gələn “əməyin ağırlığı”ndan böyük olacaq. Aparılan təhlil bolluq olan yerdə kasıblığın izahı üçün açar verir. Səmərəli tələbin çatışmazlığı məşğulluğun azalmasına gətirə bilər.

Keyns sahibkarların məhsuldar xərclərinə istehsal alətlərinin alınmasına sərf olunan bütün məsrəfləri aid edirdi. İstehsal alətlərinin alınması ilə bağlı qərar sahibkar tərəfindən kapitalın səmərəlilik həddi ilə faiz dərəcəsinin müqayisəsi nəticəsində qəbul edilir. Başqa sözlə, sahibkar investisiya barədə qərar qəbul etməzdən əvvəl kapitalın (*investisiyanın*) ideal səmərəliliyini hesablayır və kapitalın istifadə dövrü ərzində əldə edəcəyi mənfəəti müəyyənləşdirir. Yəni sahibkar real deyil, gözlənilən mənfəət əsasında qərar qəbul edir (*o kapitalın gələcək səmərəliliyi – mənfəətlilik normasını müəyyən edərkən səhv də edə bilər*). Sahibkar likvidli vəsaitlərinin istehsal məqsədləri üçün istifadəsinə o zaman qərar verir ki, kapitalın (*investisiyanın*) mənfəətlilik norması faiz dərəcəsi ilə bərabər olsun.

Keyns faiz dərəcəsinə yüksək likvidli vəsaitlərin (*pul və bazarda satışı çox qısa zamanda mümkün olan digər vəsaitlər*) aşağı likvidli vəsaitlərə (*maşın və avadanlıqlar, bina və qurğular və digər əsas vəsaitlər*) çevrilməsinə görə mükafat kimi qəbul edirdi. Neoklassiklər hesab edirdi ki, faiz dərəcəsi pula tələb və təklif vasitəsilə təyin olunur. Keyns isə göstərirdi ki, faiz dərəcəsi psixoloji fenomen – iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin iqtisadi vəziyyətin cari və gələcək vəziyyəti barədə subyektiv rəyləri ilə müəyyən edilir. Keynsin bu fikri reallığa nə qədər yaxın olsa da, demək olmaz ki, pulun təklifi və ona tələb faiz dərəcəsinə təsir göstərmir. Nümunə üçün, pul kütləsinin artımı faiz dərəcəsinin azalmasına gətirir, likvidli vəsaitlərin təklifi artır və investisiya üçün pul vəsaitlərinin əldə edilməsi imkanları genişlənir. Digər tərəfdən, pulun emissiyası qiymətlərin artımına (*inflasiyaya*) gətirməklə pulun alıcılıq gücünü azaldır və beləliklə, insanlarda likvidli vəsaitlərin artırılmasına həvəsi məhdudlaşdırır.

Faizin çox aşağı dərəcəsində pula tələb xeyli artır. Əlavə

pul kütləsinin təklifi bu tələbatı tamamilə ödəmədiyi üçün faiz dərəcəsi azalmır. Beləliklə, “likvidliyə rəğbət” və “dövriyyədə olan pul kütləsi” göstəriciləri faiz normasına təsir göstərir.

J.B.Sey hesab edirdi ki, faiz dərəcəsi ev təsərrüfatlarının əmanətləri və sahibkarların investisiya planlarını tənzimləyən mexanizmlərdə iştirak edə bilər. Keyns bu fikirlə razılaşmayaraq faiz dərəcəsinin əmanətlər və investisiyalar arasında əlaqələri yaratmasına şübhə ilə yanaşırdı. O qeyd edirdi ki, əmanətçilər və investorlar müxtəlif qruplara məxsus insanlardır. Onların planlarının tamamilə müxtəlif əsaslar üzərində qurulması amili ümumi istehsal həcmi, gəlir, məşğulluq və qiymətlər arasında uyğunsuzluqlara gətirir.

1973-cü ildə dünya iqtisadiyyatına dağıdıcı təsirinə görə “Böyük depressiya”ya nisbətən zəif olan global enerji böhranı baş verdi. Bu zaman ABŞ və Avropa ölkələrində kapital sahiblərinin cəmiyyətdə mövqeyi möhkəmlənmişdi. Əlbəttə, iri kapitalla və iqtisadi hakimiyyətə malik olan insanların verilmiş azadlıqdan istifadə etmək imkanı və qabiliyyəti digərlərinə nisbətən daha çoxdur. Belə mövqe iqtisadi nəzəriyyədə və iqtisadi siyasətdə fərdin tam azadlığını dəstəkləyən liberal ideologiyanın yenidən üstünlük qazanmasına şərait yaradırdı. Ultraliberal cərəyanın məşhur nümayəndələrindən biri, 1976-cı ilin Nobel mükafatı laureatı, müasir monetarizm təlimin yaradıcısı Milton Fridman (1912-2006) C.M.Keynsin tənzimləmə nəzəriyyəsini ən sərt tənqid edən iqtisadçılardan idi [23].

1970-ci illərin ortalarından başlayaraq 2008-ci ilə qədər davam edən və ultraliberal iqtisadi tənqiddən aparıcı ideologiyaya çevrildiyi dövr inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə istehlakın kreditlər hesabına kəskin artması, kiçik və lokal böhranlar, qloballaşma prosesinin sürətlən-

məsi, rəqabətin sərtləşməsi, iqtisadi dinamizmin artması, iri maliyyə vəsaitlərinin təmərküzləşməsi kimi proseslərlə müşayiət olunurdu.

XX əsrin 70-ci illərində iri korporasiyaları ziyankar inhisarlar kimi deyil, səmərəli iqtisadi qurumlar kimi təqdim edən Amerika iqtisadçısı Alfred Çendler (1918-2007) onların uğurlarını Adam Smitin “görünməz əl” mexanizminin təsiri ilə deyil, məhz “görünən əl”in - iri şirkətlərin rəhbərlərinin (kapital sahiblərinin) düşünülmüş investisiya fəaliyyəti ilə izah edirdi [90].

A.Çendler iri şirkətlərin yaranmasını “miqyas effekti” və “istehsalın artımı” kimi iqtisadi kateqoriyalarla izah etmiş, böyük istehsal güclərinin yüksək səviyyədə yüklənməsini iri şirkətin əsas vəzifəsi - “əmtəə axını problemi”- kimi qəbul etmişdir. O, istehsal miqyasından əldə edilən qənaətin müəssisənin ölçülərinin (*istehsal gücünün*) artımından və sürətindən (*bu istehsal güclərindən istifadə intensivliyi*) asılı olduğunu qeyd edirdi. İri istehsal güclərinin tam yüklənməsi və intensiv istifadəsi isə müvafiq ölçülü iri bazar seqmentlərinin və onların lazımi artım sürətinin mövcudluğu şəraitində mümkündür [91].

O dövrdə böyük maliyyə imkanlarına və elmi-texniki potensiala malik olan şirkətlərin iri satış bazarlarına yaranan tələbatını müasir qloballaşmanın əsas səbəblərindən biri kimi də qəbul etmək olar.

1987-2006-cı illərdə ABŞ-ın Federal Ehtiyatlar Sistemə rəhbərlik etmiş və ultraliberal ideologiyanın əsas simalarından olan Alan Qrinspen (1926) hesab edirdi ki, dövlət investisiyaların tənzimlənməsi məsələsində bazarın “görünməz əl” mexanizminə mane olmamalıdır. Onun fikrincə, dövlət iqtisadi sistemin sürətli artımı və tənəzzülü dövrlərində maliyyə mexanizmlərindən istifadə etməklə dağıdıcı proseslərin təsirini azaltmalıdır [41].

A.Çendlerin fikirlərindən belə bir nəticəyə gəlmək olar: iri şirkətlərin fəaliyyəti “görünən əl” ilə istiqamətləndirilir, yəni “görünməz əl” mexanizmi bu halda səmərəli işləmir (*iri şirkətlərin fəaliyyət göstərdiyi bazarlarda rəqabət məhdudlaşır*). ABŞ-da iri şirkətlərin iqtisadi sistemin sütunları olmasını və A.Qrinspenin qeyd etdiyi kimi, dövlətin bazarın tənzimlənməsinə müdaxilə etməməsini nəzərə alsaq, təzadlı vəziyyətin yarandığını müşahidə edə bilərik: iri şirkətlərin fəaliyyətinin tənzimlənməsində həm dövlət, həm də “görünməz əl” mexanizmi işləmir. Onda iri şirkətlərin fəaliyyətini hansı mexanizm tənzimləyir?

Bir çox tədqiqatçılar hazırkı global böhranı iqtisadi sistemin bu suala sərt cavabı kimi qiymətləndirirlər. ABŞ-dan başlayan və bütün dünyaya yayılan global maliyyə böhranı ultraliberalizmin 30-35 illik təntənəsinə son qoydu. Yenə də sahibkarlar, biznes “kapitanları”, iqtisadi fərdin tam azadlığını tərənnüm edən iqtisadçı alimlər tənqid atəşinə tutulur, iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində şəffaf mexanizmlərin tətbiqi və tənzimləmə vasitələrinin gücləndirilməsi ideyaları iqtisadi təfəkkürdə aparıcı mövqeyə keçməyə başlayır.

Təzadlı haldır ki, böyük inkişaf yolunu keçməsinə, çox güclü riyazi modellərin mənimsənilməsi və tətbiqinə baxmayaraq iqtisad elmi fəlakət səviyyəsinə çatan belə böhranların nəinki qarşısını almağı, hətta onun proqnozlaşdırılmasını belə təmin edə bilmir. 2007-2008-ci illərdə baş vermiş global maliyyə böhranının iqtisad elmi üzrə aparıcı mövqeyə malik olan ABŞ-dan başlaması iqtisad elmində müəyyən boşluqların mövcudluğunu göstərir. 2008-ci ilin Nobel mükafatı laureatı Pol Kruqman (1953) qeyd edirdi ki, son illərdə iqtisad elmində aparıcı mövqedə olan yanaşmaya görə müasir bazar iqtisadiyyatında dərin və dağıdıcı böhranların baş verməsi qeyri-mümkündür. Belə böhranlara gətirə biləcək səbəblərin araşdırılması və proqnoz-

laşdırılması faydasız hesab olunduğu üçün iqtisadçılar bu proseslərə lazımi diqqət göstərməmişlər [92].

Nobel mükafatı laureatı Pol Samuelson (1915-2009) iqtisadi sistemin ağırlıq mərkəzinin real sektordan maliyyə sektoruna keçməsinin yanlış proses olduğunu göstərmiş, derivativasiyanı (*maliyyə bazarlarında törəmə qiymətli kağızların kəskin artımı*) şeytani qumar evinin quraşdırması adlandırmışdır. “Biz Massaçusets Texnologiya İnstitutunun və Uorton məktəbinin “parlaq” yetişdirmələrinin şeytani maliyyə layihələri ilə elə bir qumar evi tikmişik ki, bu qaydasızlığı aradan qaldırmaq və maliyyə sisteminə etibarı bərpa etmək üçün xeyli vaxt tələb olunacaq. Onların yaratdığı və idarə heyətləri rəhbərlərinin qavraya bilməyəcəkləri mürəkkəb maliyyə mexanizmlərinin qeyri-şəffaflığı maliyyə sisteminin özülünün dağılması prosesinin qəflətən başlamasına gətirdi”. [51]

Alan Qrinspen qeyd edirdi ki, iqtisadi sistemdə dəyişikliklər azad rəqabətin, “konstruktiv dağıdıcılıq” mexanizminin təsiri ilə baş verir. O, müasir dövrün əsas ziddiyyətinin sürətlə dəyişən iqtisadi mühitlə insanın dəyişməz təbiəti arasında yarandığını vurğulayır və deyirdi: “Təəssüf ki, biz iqtisadi fəaliyyətin subyekti olan insanın mahiyyəti barədə az düşünürük. Biz kimik? Təbiətin verdiyi və heç bir şəraitdə dəyişməyən xüsusiyyətlərimiz hansılardır? Davranış tərzinin və dünyanın dərk edilməsi üsullarının seçilməsində nə dərəcədə müstəqilik?” [41].

Sahibkarların investisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsində istifadə olunan liberal və tənzimləyici-institusional sistemlər arasındakı ziddiyyətlər iqtisadi təfəkkürün inkişafında, hər iki cərəyanın konseptual və metodoloji baxımdan zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bu ideyaların aparıcı ideologiya qismində bir-birini ardıcılıqla əvəz etməsi isə heyretəmiz elmi hadisə hesab oluna bilər.

Qeyd olunan iqtisadi nəzəriyyələr dövlətlərin fiskal siyasətinin formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərir. Muxtəlif ideologiyalı dövlətlərin fiskal siyasətləri həm nəticə, həm də metodoloji baxımdan fərqlənir. Məlumdur ki, fiskal siyasətin əsas vəzifəsi dövlət xərclərinin idarə edilməsi və vergilər vasitəsilə ölkənin iqtisadi inkişafını dəstəkləməkdən ibarətdir.

Dövlət xərclərinin artımı məcmu tələbi artırmaqla istehsal həcmnin genişlənməsinə, gəlirlərin artmasına və işsizliyin azalmasına gətirir. Bu mülahizə o zaman özünü doğruldur ki, dövlət xərclərinin artımı vergi ödəmələrinin artımı hesabına deyil, büdcənin digər mənbələrdən (*planlaşdırılan büdcə kəsiri, fondlar və s.*) əldə edilən gəlirlər hesabına maliyyələşsin.

Dövlət xərclərinin azalması isə əksinə, yəni istehsal həcmnin və gəlirlərin azalmasına, işsizliyin artmasına gətirir. Dövlət xərclərinin ümumi milli gəlirə təsiri multiplikativ xarakter daşıyır ($\frac{1}{s}$, burada s - yığıma meyllilik həddidir).

Vergilərin istehsal həcminə, gəlirlərə və işsizliyin səviyyəsinə təsiri dövlət xərcləri ilə müqayisədə əks istiqamətlidir. Vergilərin azaldılması vergi ödəyicilərinin sərəncamında daha çox vəsaitin qalmasına və beləliklə, istehlakın artmasına şərait yaradır. İstehlakın artımı məcmu tələbin genişlənməsinə səbəb olaraq qısamüddətli dövrlər üçün istehsal həcmnin çoxalmasına, gəlirlərin artmasına və işsizliyin azalmasına gətirir. Lakin ümumi milli gəlir potensial səviyyəyə çatdıqdan sonra məcmu tələbin artımı qiymətlərin artmasına səbəb olur.

Vergilərin artırılması isə vergi ödəyicilərinin sərbəst vəsaitlərinin və istehlakının azalmasına gətirməklə məcmu tələbin, istehsal həcmnin və məşğulluğun məhdudlaşmasına səbəb olur.

Vergitutma növündən asılı olaraq istehlakın dəyişməsi prosesini təhlil edək:

Vergilərin gəlirlərin səviyyəsindən asılı olmayaraq tutulduğu şəraitdə vergilər (V) şəxsi gəlirləri ($\dot{UMG}$) sərəncamda qalan gəlirlərə qədər azaldır ($\dot{UMG}-V$). Gəlirin azalması istehlakın T_1 -dən T_2 -dək azalmasına gətirib çıxarır:

$$T_1 = T_0 + a \times \dot{UMG}$$

$$T_2 = T_0 + a \times (\dot{UMG} - V)$$

Burada, T_1 və T_2 istehlakın verginin tətbiqindən əvvəl və sonrakı səviyyəsi, a - istehlaka meyillilik həddi, V - verginin məbləği, $\dot{UMG}$ - ümumi milli gəlirdir.

Vergilər proporsional xarakter daşıdıqda, yəni vergi məbləği gəlirdən müəyyən dərəcə ilə (d) hesablandığı təqdirdə vergi ödəyicisinin sərəncamında qalan gəlir aşağıdakı kimi müəyyən olunacaq:

$$\dot{UMG} - V = \dot{UMG} - d \times \dot{UMG} = (1 - d) \times \dot{UMG}$$

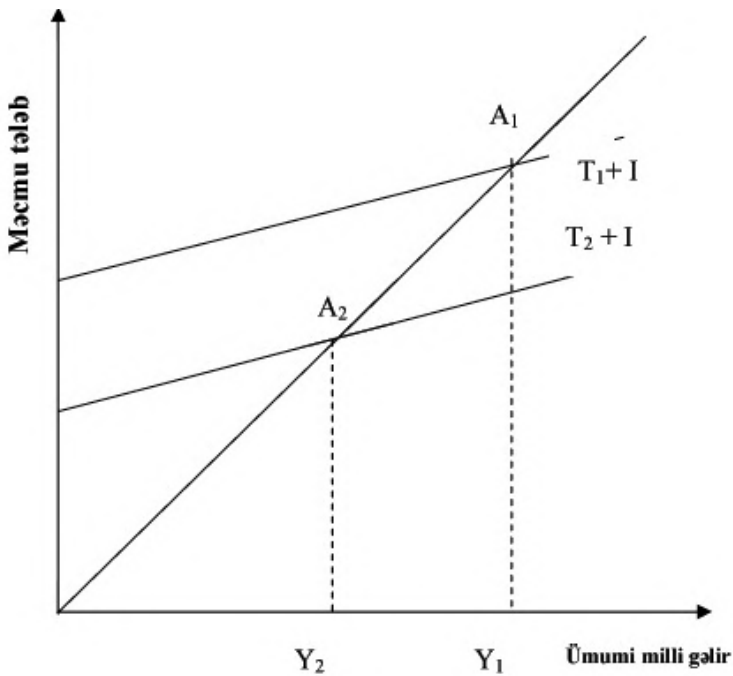
Deməli, vergi tətbiq olunduqdan sonra istehlakın səviyyəsi aşağıdakı kimi müəyyən oluna bilər:

$$T_2 = T_0 + a \times (1 - d) \times \dot{UMG}$$

Beləliklə, vergilərin artımı istehlakın səviyyəsində, məcmu tələbdə və tarazlıq səviyyəsi üçün $\dot{UMG}$ -nin səviyyəsində əks olunur (Şəkil 2.3.).

Məcmu xərclərin T_1 istehlakdan və investisiyalardan (T_1+I) ibarət olduğu ilk dövrdə iqtisadi sistem $\dot{UMG}$ -in Y_1 nöqtəsinə uyğun gələn tarazlıq vəziyyətində olur. Vergilərin artımı (V) istehlakı T_2 -yə qədər azaltmaqla məcmu xərcləri (T_2+I) xəttinə kimi azaldır.

Nəticədə ümumi milli gəlirin tarazlıq nöqtəsi Y_2 səviyyəsinə qədər azalır.

Şəkil 2.3. Vergilərin artımının istehsal həcminə (ÜMG-ə) təsiri

Vergilərin azalması isə əks təsir göstərərək tarazlıq nöqtəsinin qrafikdə sağa tərəf yerdəyişməsinə və istehsal həcmi artmasına gətirəcək.

Vergilərin iqtisadi artıma təsiri multiplikativ xarakter daşıyır, yəni vergi ödəmələri dəyişdikdə (ΔV) ümumi milli gəlirin tarazlıq səviyyəsi vergi ödəmələrinin artımının (azalmasının) kəmiyyətindən daha çox dəyişir.

Vergi multiplikatoru (v) vergi ödəmələrinin dəyişməsi nəticəsində ümumi milli gəlirin nə qədər dəyişməsinə göstərən əmsaldır.

Vergilər vergi ödəyicilərinin sərəncamında qalan vəsaitlərin miqdarına təsir göstərməklə həm istehlaka, həm də yığıma təsir göstərir. Buna görə də, vergi ödəmələrinin

həcmnin dəyişməsi nəticəsində ÜMG-nin dəyişməsi gəlirin yığım və istehlak hissələrinin nisbətindən asılı olacaqdır.

Deməli, vergi multiplikatoru istehlaka meyillilik həddi ilə yığma meyillilik həddinin nisbətinə bərabərdir:

$$v = \frac{a}{s} .$$

Proporsional vergi sisteminin tətbiq olunduğu halda isə vergi multiplikatoru aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$v = \frac{a \times (1 - d)}{s} .$$

Beləliklə, vergi ödəmələrinin dəyişməsi nəticəsində ÜMG-nin dəyişməsi aşağıdakı düsturla hesablana bilər:

$$\Delta \text{ÜMG} = \Delta T \times v .$$

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət xərcləri birbaşa ümumi milli gəlirin tərkibinə daxil edildiyi üçün onun multiplikativ təsiri vergilərin multiplikativ təsirindən güclü hesab olunur.

Göründüyü kimi, dövlət xərclərinin və vergilərin iqtisadiyyata təsiri əks istiqamətlidir. Onda, bu göstəricilərin eyni vaxtda dəyişməsi zamanı nə baş verir?

Vergi daxilolmalarının və dövlət xərclərinin bərabər səviyyədə artımını nəzərdə tutan fiskal siyasət balanslaşdırılmış büdcə effektini yaradır. Bu effektin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlət xərclərinin və vergilərin eyni dərəcədə dəyişməsi tarazlıq nöqtəsinə uyğun gələn istehsal həcmi həmin kəmiyyət qədər dəyişir.

Fərz edək ki, vergilər və dövlət xərcləri eyni məbləğdə artmışdır. Bunun iqtisadiyyat üçün nəticəsi nə olacaq? Məcmu tələb dövlət xərclərinin artımı nəticəsində artacaq, vergilərin artımı ilə isə azalacaq. Dövlət xərcləri multiplikatoru vergi multiplikatorundan güclü olduğu üçün yekun

artım vergi və dövlət xərclərinin artımı qədər olan istehsal artımına bərabər olacaq.

Nümunə üçün, tutaq ki, vergi və dövlət xərcləri 100 pul vahidi qədər artmışdır. Büdcə balanslaşdırılmışdır. İstehlaka meyllilik həddi 0,8-ə, yığma meyllilik həddi isə 0,2-yə bərabərdir. Onda dövlət xərcləri multiplikatoru 5 ($1:0,2$), vergi multiplikatoru isə 4 ($0,8:0,2$) olacaq. Deməli, vergilərin artması nəticəsində ÜMG-nin azalması 400 vahid (100×4), dövlət xərclərinin artması nəticəsində artımı isə 500 vahid (5×100) olacaqdır. Nəticədə, ÜMG vergi və dövlət xərclərinin artımı qədər, yəni 100 pul vahidi artacaq ($500-400$). Deməli balanslaşdırılmış büdcənin multiplikatoru vahidə bərabərdir.

Əlbəttə, milli gəlirin artımına dövlət xərcləri ilə yanaşı, özəl sektorda məhsuldarlığın artımı, investisiyaların səmərəliliyi, beynəlxalq bazarların konyunkturu, milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyəti və digər belə amillər də təsir edir. Buna görə də, dövlət xərcləri multiplikatorunun milli gəlirə təsirini qiymətləndirərkən qeyd olunan amillərin təsirinin sabit qalması şərtini qəbul etmək lazım gəlir.

2.3. İnvestisiya fəaliyyəti vergi tənzimlənməsinin obyekti kimi

Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun inkişafı, rəqabət qabiliyyətli emal sahələrinin yaradılması, milli iqtisadiyyatda daha yüksək əlavə edilmiş dəyəri yaradan istehsalatların inkişafı və beləliklə, yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelin yaradılması kimi konseptual məsələlərin həllində vergilərin tənzimləmə funksiyasından daha geniş istifadə olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vergi funksiyaları dövlətin vergi siyasəti vasitəsilə reallaşdırılır. Fiskal və bölüşdürücü funksiyalar iqtisadiyyatın vergi yükünün səviyyəsində (*qüvvədə olan vergi qanunvericiliyi vasitəsilə dövlət büdcəsinə mədəxil edilən vəsaitin ÜDM-də xüsusi çəkisi*), nəzarət funksiyası vergi inzibatçılığında təzahür olunur. Vergilərin tənzimləyici funksiyası isə bütövlükdə iqtisadiyyatda və onun ayrı-ayrı sahələrində, ölkənin iqtisadi regionlarında investisiyaların və innovasiyaların stimullaşdırılması və ya məhdudlaşdırılması üçün tətbiq olunan müxtəlif vergi dərəcələri, vergi bazası, vergi tətilləri, vergi güzəştləri və digər üsullarla həyata keçirilir. İnvestisiya fəaliyyətinə birbaşa vergilərin təsiri dolayı vergilərə nisbətən daha böyük olduğu üçün tənzimləmədə bu vergilərdən istifadə daha səmərəli nəticələr verə bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin çoxillik təcrübəsi göstərir ki, vergi tənzimlənməsi dövlətin istifadə edə biləcəyi ən səmərəli tənzimləmə alətlərindən biridir.

Vergi tənzimlənməsi milli iqtisadiyyatın strukturunun optimallaşdırılması, investisiyaların ölkənin iqtisadi və sosial inkişafı üçün daha mühüm olan sahələrə yönəldilməsi kimi əhəmiyyətli məsələlərin həllində böyük rol oynayır.

Bazar iqtisadiyyatı əsasında qurulmuş iqtisadi sistem xaos və qaydaların, dezintegrasiya və integrasiyanın uzlaşması, böhranlarla inkişaf kimi xüsusiyyətləri ilə özünü-təşkil edən açıq sistemlər sinfinə aid olunur. İqtisadi sistem təbiətin, dövlətin və cəmiyyətin daimi təsiri altında fəaliyyət göstərir.

Qloballaşan dünyada dövlətlərarası iqtisadi sərhədlərin şəffaflaşması isə dünyada baş verən sosial, siyasi, iqtisadi, ekoloji, elmi-texniki və digər proseslərin təsirindən izolə edilmiş fəaliyyəti tamamilə inkar edir. Qeyd olunanlara əsasən, ölkəmizin iqtisadi sisteminin belə çoxistiqamətli təsirlərə uyğunlaşması və dayanqlılığının təmin olunmasını dövlət tənzimləməsinin, xüsusilə vergi tənzimlənməsinin əsas vəzifəsi kimi təqdim edilə bilər. Buna görə də dövlətin iqtisadi sistemə vergilər vasitəsilə təsirinin özünü-təşkil nəzəriyyəsi prizmasından tədqiqini elmi və praktiki baxımdan aktual və əhəmiyyətli hesab etmək olar.

Müasir elmi təfəkkürdə faktların və amillərin tam və qarşılıqlı təsir kontekstində öyrənilməsi metodologiyası daha çox tətbiq olunmaqdadır. Sistem, təşkil, oyunlar və informasiya nəzəriyyələri, kibernetika və digər elm sahələrinin inkişafı təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin izahında ümumi prinsiplərdən istifadənin mümkünlüyünü göstərmiş, müxtəlif təbiətli sistemlərdə hadisələrin baş vermə qanunauyğunluqlarında təəccüb doğuran eyniliklərin olduğunu sübuta yetirmişdir. Elmin inkişaf tarixi göstərir ki, elm sahələri mahiyyət etibarilə reallığın müəyyən cəhət və tərəflərini əks etdirən modellərdir və heç bir elm sahəsi ayrı-ayrılıqda reallığın bütövlükdə və ya bir cəhətinin tam yaqınlıqla izahını verə bilmir. O da məlum olmuşdur ki, hər hansı bir elm sahəsinin nailiyyəti digər elm sahələrində də uğurla tətbiq oluna bilər. Təsədüfi deyil ki, Çarlz Darvin (1809-1882) təkamül nəzəriyyəsinin “təbii seçmə” prinsi-

pini məhz Adam Smitin (1723-1790) “görünməz əl” ideyasından bəhrələnərək irəli sürmüşdür [39].

Elmi inkişaf təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən hadisələrin öyrənilməsində sintezin, sistemli yanaşmanın üstünlük qazanmasına şərait yaratmışdır.

Sistemli yanaşma nəzəriyyələrindən olan özünütəşkil nəzəriyyəsi rus həkimi və filosofu A.A.Boqdanov - Malinovskiy (1873-1928) və avstriyalı bioloq Lüdviq fon Bertalanfinin (1901-1972) tədqiqatları əsasında formalaşmağa başlamışdır. Bu alimlər sistemlərin yaranması, inkişafı və daxili strukturunun dəyişməsi proseslərini tədqiq edərək təbiətindən asılı olmayaraq bütün sistemlərin təşkilati strukturlarının təkamülünün ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etmişlər [37, 93].

L.Bertalanfi qeyd edirdi: “Əgər canlı orqanizmlərə baxsaq, onda möhkəm qaydanı, təşkili, fasiləsiz dəyişikliklərin daimiliyini, tənzimləməni... görə bilərik. Buna oxşar olaraq insan davranışında da məqsədyönlülüüyü, müəyyən məqsədlərə can atmanı görməmək mümkün deyil” [93].

A.Boqdanovun və L.Bertalanfinin nəzəri fikirlərinə əsaslanaraq özünütəşkil edən sistemlər barədə aşağıdakı fikri söyləmək olar: **“Özünü təşkil edən sistem kənar amillərin müəyyən həddlər daxilində olan təsiri ilə daxili elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrini, qayda və təşkilini dəyişərək belə təsirlərə uyğunlaşa və fəaliyyətini davam etdirə bilən sistemdir”**.

A.A.Boqdanov özünütəşkil edən sistemin əlamətlərinə aşağıdakıları aid etmişdir [37] :

- ❖ *dağıdıcı təsirlərə müqavimət göstərir;*
- ❖ *yaşamaq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və dayanıqlılığın artırılması üçün daxili strukturunu dəyişdirir və mürəkkəbliyi dərəcəsini artıraraq keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçir;*

- ❖ *daim hərəkətdə olan daxili mühitin qeyri-tarazlıq vəziyyətini dəstəkləmək üçün xarici mühitlə enerji, resurs və informasiya mübadiləsini edir (yəni özünü-təşkil edən sistem açıq sistemdir).*

Özünü-təşkil nəzəriyyəsinə görə nisbətən sabit mühitdə (*kənar və daxili amillərin təsiri çox az dəyişir*) fəaliyyət göstərən sistemlər tezliklə tarazlıq halını alır. İlk baxışdan yaxşı görünən bu hal heç də yaxşı nəticələrə gətirmir: iqtisadi sistemin inkişafında əvvəlcə durğunluq, sonra isə tənəzzül və dağıdıcı xaos yaranır.

A.A.Boqdanovun tektologiyasına görə iqtisadi sistemin inkişafı və mühitə uyğunlaşmasını tektoloji seçmə müəyyən edir. Belə seçmənin struktur elementlərinə aşağıdakılar aid edilir [22]:

- ☐ Seçmə obyektı - təsirə məruz qalan;
- ☐ Seçmə amili - seçmə obyektinə təsir edən amil;
- ☐ Seçmə meyarı - obyektin inkişafı və ya məhdudlaşdırılmasının asılı olduğu cəhət.

Tektoloji seçmənin vergi tənzimlənməsində təzahürü belə ola bilər: *seçmə obyektı* - iqtisadiyyatın sahələri, ərazilər, vergitutma obyektı, vergi bazası və s.; *seçmə amili* - vergi tənzimlənməsi tədbirləri; *seçmə meyarı* - obyektin iqtisadi sistem üçün prioritetliyi, yeniliklərin yaranması, iqtisadi artım, vergi daxilolmalarının miqdarı və s.

A.A.Boqdanov əsas tektoloji qanunlara aşağıdakıları aid etmişdir [37]:

1. ***Ən kiçiklər qanunu*** - təmin dayanıqlılığı onun hissələrinin hər bir anda ən kiçik nisbi müqavimətlərindən asılıdır. Bu qanun inqressiv (*birləşmiş, kombinə edilmiş*) sistemlərə aid olunur. İqtisadi sistemin zəif həlqəsinin müəyyən edilməsi və bu həlqənin gücləndirilməsi onun uyğunlaşma qabiliyyətinin və dayanıqlılığının artırılması üçün əhəmiyyətlidir.

2. **Fərqlilik qanunu** - təsir obyektləri (*iqtisadi sistem, onun sahələri, ərazilər, vergitutma obyektləri və s.*) ilkin müxtəlifliyə, mühit fərqlərinə və oxşar olmayan dəyişikliklərin təsiri ilə bir-birindən fərqlənir.

Hər bir müxtəlifliyin arxasında nisbi eyniliyi, mürəkkəbdən sadəyə, dünyanın müxtəlifliyindən onun modellərinə keçidi axtarmaq, sistemin elementləri arasında əlaqələrin kəsilməsindən sonra ayrılan hissələrin labüd müxtəlifliyini nəzərə almaq lazımdır.

Tektologiyanın “ən kiçiklər” və “fərqlilik” qanunlarına əsaslanaraq iqtisadi sistemin uyğunlaşma qabiliyyətinin və dayanıqlı inkişafının təmin edilməsinə yönəlmiş tənzimləmə tədbirlərinin (*iqtisadi sistemə təsirin*) hazırlanmasının aşağıdakı ardıcılığını təklif etmək olar:

- iqtisadi sistemə daxili və xarici təsirlərin qiymətləndirilməsi;
- iqtisadi sistemin hər bir elementinin bu təsirlərə reaksiyasının və müqavimətinin qiymətləndirilməsi (*ən kiçiklərin uyğunlaşma qabiliyyətinin və müqavimətinin müəyyən edilməsi üçün*);
- iqtisadi sistemin elementlərinin xüsusiyyətlərinin təhlili və bu əsasda hər bir elementin ümumi məqsədə görə prioritetliyinin qiymətləndirilməsi (*təsir obyektinin seçilməsi üçün*);
- təsir nəticəsində elementdə və ümumilikdə sistemdə baş verə biləcək dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması (*təsirin məqsədi və nəticələri barədə təsəvvürün formalaşdırılması üçün*);
- aparılan qiymətləndirmələrə və sistemin elementlərinin qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsinə əsaslanaraq müvafiq tənzimlənmə tədbirlərinin – (*seçmə amilinin*) işlənməsi və həyata keçirilməsi.

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf strategiyaları

özünü təşkil nəzəriyyəsi baxımından üç qrupa ayrılır: “İmpuls”; “Mühit”; “Dağıtma”. **“İmpuls” yanaşmasında** iqtisadi sistemin əsas elementlərindən biri seçilir, bu elementə ilkin təsir göstərilməklə onun məzmun və forması dəyişdirilir. Sistem nəzəriyyəsindən məlumdur ki, sistemin bir elementində baş verən dəyişiklik onun bütün xassələrində dəyişikliyə gətirir. “İmpuls” yanaşması fizikadan məlum olan rezonans hadisəsinə əsaslanır: kiçik təsirin köməyi ilə böyük və uzunmüddətli dalğaların yaranmasına nail olmaq mümkündür. Bu fiziki hadisə qədim Çin fəlsəfəsinin qeyd olunan müddəaları ilə də uzlaşır: “zəif güclüdən güclüdür; yumşaq möhkəmdən möhkəmdir...” [39]

“Mühit” yanaşması iqtisadi sahələrin və müəssisələrin formalaşması üçün lazımi mühitin - rəqabət, iqtisadi, siyasi, sosial, texniki və digərləri - yaradılmasını nəzərdə tutur. Fəaliyyət mühitində baş verən dəyişikliklər təşkilatın daxili mühitinə təsir göstərərək onun keyfiyyətə dəyişməsinə gətirir.

“Dağıtma” yanaşması yeni sistemin qurulması üçün köhnə sistemin böyük sürətlə dağıdılmasını - xaosu nəzərdə tutur. Bu zaman sistem yaranmış xaosda ehtimallı şəkildə yeni struktur yaradaraq keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçir.

Bu yanaşmalar özünü təşkil edən sistemlərin yaranmasına və inkişafına zaman sərfi və üsullarına görə fərqlənir. “Dağıtma” yanaşması müddətinə görə ən qısa hesab olunsada, onun cəmiyyətə sosial təsiri çox kəskin olur. 1990-cı illərdə Sovetlər İttifaqının plan və inzibati-amirlik mexanizmləri əsasında qurulmuş iqtisadi sisteminin tənəzzülü və müstəqillik əldə etmiş respublikalarda, o cümlədən Azərbaycanda bazar mexanizmlərinə əsaslanan sosial yönümlü iqtisadi sistemin qurulması zərurətdən doğan “dağıtma” ssenarisi üzrə reallaşmışdır. Sürətlə dəyişən iqtisadi münasibətlər cəmiyyətin sosial strukturuna inikas

edərək ictimai dəyərlərdə ciddi deformasiyaların yaranmasına və sosial təbəqələşməyə gətirməklə çox ağırli proseslərlə müşaiyət olunmuşdur. Buna görə də, “dağıtma” yanaşmasının tətbiqi zamanı əhalini belə dəyişikliyə əvvəlcədən hazırlamaq lazımdır.

“İmpuls” və “Mühit” yanaşmaları isə təkamül xarakteri daşıyır. Bu yanaşmaların tətbiqi zamanı məqsədə nail olma böyük zaman kəsiyində baş verir. “İmpuls” yanaşması Çin Xalq Respublikasında ötən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində tətbiq edilməyə başlanmışdır. Kənd təsərrüfatında aparılan aqrar və mülkiyyət islahatları bu sahənin sürətli inkişafına gətirmiş, iqtisadiyyatın digər sahələri (*kənd təsərrüfatı texnikası, gübrələr, kimya sənayesi və s.*) üçün iri həcmli tələbat yaranmış və beləliklə iqtisadi inkişafın zəncirvari reaksiyası işə düşmüşdür. Nəticələr isə göz qabağındadır: ötən 30 il ərzində Çin dünyanın aparıcı iqtisadiyyatlarından birinə çevrilmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrin nail olduqları sosial-iqtisadi və elmi-texniki tərəqqi məhz “Mühit” və “İmpuls” yanaşmalarının birgə tətbiqinin nəticəsidir. Bu ölkələrdə sahibkarlığın dəstəklənməsi və iqtisadi sistemin makrosəviyyədə tənzimlənməsi “Mühit” yanaşmasının, yeniliklər əsasında inkişaf isə yenilikçiliyin dəstəklənməsinə yönəlmiş tənzimləmə tədbirlərinin - “İmpuls” yanaşmasının nəticəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, yeniliklərin dəstəklənməsi siyasəti inkişaf etmiş ölkələrdə 20-25 ildən sonra müəyyən nəticələr verməyə başlamışdır [83].

Vergi tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinə özünü təşkil prizmasından baxış

Bazar iqtisadiyyatı əsasında qurulmuş iqtisadi sistemə özünü təşkil edən sistem kimi yanaşma, vergitutmanın ümumi prinsiplərinin və vergi sisteminin təhlili, vergilərin

tənzimləmə funksiyasının mahiyyəti və xüsusiyyətlərinin, o cümlədən müasir iqtisadi meyillərin öyrənilməsi səmərəli vergi tənzimlənməsinin aşağıdakı prinsiplərini ifadə etməyə imkan verir [19,24,40]:

- vergi münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılması;
- vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması;
- vergi tənzimlənməsinin ünvanlı xarakterli olması;
- vergi tənzimlənməsinin dövlətin digər tənzimləmə tədbirləri ilə sistem halında uzlaşdırılması və tətbiqi.

Vergi münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılması prinsipi

Vergi münasibətlərinin iştirakçılarını ümumi şəkildə üç qrupa ayırmaq olar: dövlət, cəmiyyət və vergi ödəyiciləri - iqtisadi fəaliyyət subyektləri. Vergi tənzimlənməsi bu subyektlərin maraqlarının optimal mütənasibliyini təmin etməklə daha səmərəli nəticələrə gətirə bilər.

Vergi mahiyyətinə görə bir-birini inkar edən ikili xassəyə - məcburi və könüllü xarakterə malikdir. Vergilərin məcburi cəhəti sahibkarlıq fəaliyyətində fərdi motivlərin ictimai motivlərə nisbətən əhəmiyyətli üstünlüyə malik olması ilə şərtlənir və vergi münasibətlərinin subyektlərinin maraqları arasında aşkar ziddiyyətə gətirir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 11-ci maddəsində vergi anlayışı belə müəyyən edilmişdir: “Vergi - dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişdir”.

Tərifdən göründüyü kimi, verginin *məcburi* və *əvəzsiz* xarakterli olması vergi ödəyicisinin öhdəsində qalan pul və-

saitlərinin azalmasına və beləliklə istehlakın, yığımların və investisiyanın məhdudlaşmasına gətirir. Verginin məcburi xarakteri və sahibkarların fərdiliyi vergidən yayınmanın ən müxtəlif formalarının yaranmasına rəvac verir.

Verginin könüllülüüyü isə vergi ödəyicisinin, dövlətin və cəmiyyətin maraqlarının qarşılıqlı surətdə ödənilməsi vəsitəsilə təmin edilir (*sahibkarlar ödədikləri vergilərə görə dövlətdən və cəmiyyətdən müəyyən xidmətlər alır*). Azərbaycanca aparılmaqda olan vergi siyasətində iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması və vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması kimi tədbirlər əlverişli investisiya mühitinin dəstəklənməsi üçün daha geniş imkanlar açır. Vergi sisteminin sabitliyi və vergi yükünün azaldılması meylləri vergi risklərinin minimuma endirilməsinə, sahibkarların öhdəsində qalan vəsaitlərin artmasına gətirir. Vergidən yayınma hallarının aradan qaldırılması isə bütün təsərrüfat subyektləri üçün bərabər şərait yaratmaqla sağlam rəqabət mühitinin inkişafına dəstək verir.

Vergi yükünün azaldılması və vergi inzibatçılığının gücləndirilməsi istiqamətində görülmə işlər sahibkarlığın inkişafına və vergidən yayınma meyllərinin azalmasına gətirməklə, vergi daxilolmalarının xeyli artmasına əlverişli zəmin yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Vergilər Nazirliyinin vergi islahatlarına göstərdiyi informasiya dəstəyi, vergi ödəyiciləri və peşəkar mütəxəssislərlə apardığı ictimai müzakirələr vergi münasibətləri iştirakçılarının (*dövlətin, cəmiyyətin və vergi ödəyicilərinin*) maraqlarının qarşılıqlı balanslaşdırılması məsələsinin həllində əhəmiyyətli nailiyyətlərin əldə olunmasına imkan vermişdir.

Dövlətin, cəmiyyətin və vergi ödəyicilərinin maraqlarının balanslaşdırılması tədbirlərinə misal olaraq məhsuldar qüvvələrə investisiyaların stimullaşdırılması üçün vergi güzəştlərinin tətbiqini göstərmək olar. Belə vergi güzəştləri

nəticəsində dövlət gələcək dövrlərdə vergi bazasının genişlənməsi hesabına daha çox vəsait əldə edəcək, cəmiyyət yeni iş yerlərinin açılması, iş şəraitinin yaxşılaşması, elm və təhsilə tələbatın artması hesabına maariflənmənin yüksəlməsi kimi sosial məsələlərin həllində irəliləyişə nail olacaq, sahibkar isə daha yüksək dəyərin yaradılması hesabına mənfəətini və cəmiyyətdə nüfuzunu artırmış olacaq.

Hələ XIX əsrdə İsveçrəli iqtisadçı Jorj Simon de Sismondi (1773-1842) vergi nəzəriyyəsini “zövq (*ləzzət*)” nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirmişdir. “Gəlirlər millətin bütün sinifləri arasında bölüşdürülür və heç bir gəlir növü vergitutmadan yayınmamalıdır. Vətəndaşlar tutulan vergiyə onların şəxsiyyətini və mülkiyyətini qoruduğuna görə dövlətə ödənilən haqq kimi baxmalıdırlar. Ödənilən vergilər cəmiyyətin vətəndaşlara verdiyi faydalara və bu faydaların yaranması xərclərinə ədalətli şəkildə uyğun olmalıdır. Vergilər dövlətin illik xərclərini təmin etmək üçün istifadə olunur və beləliklə, hər bir vətəndaş ictimai və fərdi rifah naminə çəkilən xərclərə öz payını vermiş olur. Sərvətin məqsədi həmişə zövq (*ləzzət*) almaqla bağlı olur. Vergilərin köməyi ilə vergi ödəyicisi məhz zövq (*ləzzət*) ala bilər. Bu həzz ictimai asayişdən, ədalətli məhkəmələrdən, şəxsiyyətin və mülkiyyətin qorunmasının təmin olunmasından alınır” [76].

Vergi tənzimlənməsində vergi münasibətləri iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılmasını iqtisadi sistemə “Mühit” yanaşması ilə uzlaşan tədbirlər sistemi kimi adlandırmaq olar.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin təmin olunması prinsipi

Vergi güzəştləri vergi tənzimlənməsinin əsas alətlərindən hesab olunur. Vergi güzəşti dedikdə, iqtisadiyyat üçün bütövlükdə, ərazilər və sahələr üzrə vergi dərəcə-

lərinin azaldılması, vergi kreditləri və vergi tətilləri nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi güzəştlərinin verilməsi biznesin bu güzəştlərdən necə istifadə etməsinə müvafiq nəzarətin (*vergi güzəştlərinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün*) tətbiqini tələb edir. Vergi güzəştləri faktiki olaraq dövlətin vergi ödəyicilərinə investisiyası kimi qəbul oluna bilər. Dövlət almalı olduğu vəsaitləri vergi ödəyicisində saxlamaqla müəyyən məqsədlərə nail olmaq istəyir. Əgər həmin vəsaitlər başqa məqsədlər üçün istifadə olunursa, onda müvafiq ölçü götürülməlidir. Digər tərəfdən, aidiyyəti üzrə istifadə olunan vergi güzəştlərinin verdiyi səmərənin (*vergi güzəştinin məbləği və güzəşt nəticəsində əldə olunan əlavə dəyərin fərqi*) müəyyən edilməsi üçün ümumi və xüsusi meyarlar seçilməli, dəqiq informasiya toplanmalı, təhlil və qiymətləndirmələr aparılmalıdır. Vergi tənzimlənməsinin bütövlükdə iqtisadiyyat üzrə, ayrı-ayrı sahələr və ya müəssisələr üzrə səmərəliliyini müəyyən etmək üçün vergi daxilolmalarının gələcək artımı, yeni açılan iş yerlərinin sayı və keyfiyyəti (*tələb olunan ixtisas səviyyəsi, əmək haqqının miqdarı və digər göstəricilərə görə*), ekologiya və yaxşılaşması, investisiyaların artımı və digər göstəricilər istifadə oluna bilər. Vergi güzəştlərinin aidiyyəti üzrə istifadə olunmadığı hallar üzə çıxarıldıqda, həmin güzəştlərin və müvafiq maliyyə cərimələrinin büdcəyə ödənilməsi məntiqli və adekvat tədbir olardı.

Vergi tənzimlənməsi üzrə hər-hansı bir tədbirin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və güzəştlərin lazımi istiqamətdə istifadə olunmadığı halların üzə çıxarılması üçün sistemli informasiya təminatı tələb olunur. Vergi menecmentinin informasiya təminatı vergi ödəyicilərinin, sahəvi dövlət orqanlarının və Dövlət Statistika Komitəsinin aidiyyəti üzrə tərtib olunmuş dövri hesabatları, vergi inzibatchılığının informasiya dəstəyi əsasında qurula bilər.

İnkişaf etmiş ölkələrdə vergi güzəştlərinin verilməsi və uçotu “büdcənin vergi xərcləri” göstəricisindən istifadə olunmaqla reallaşdırılır. Büdcədən təqdim olunmuş vergi güzəştlərinin miqdarı büdcə xərclərində nəzərə alınır. Belə ki, həmin vəsaitlər faktiki olaraq qeyri-dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsinə yönəldilən dövlət vəsaitləridir. Buna görə də, belə güzəştlərin istifadəçiləri dövləti və vergi ödəyicilərini istifadə etdiyi güzəştin məbləği, istiqaməti və nəticələri barədə məlumatlandırmağa borcludurlar. Vergi güzəştlərinin istifadəsi barədə məlumatların ictimaiyyət üçün açıqlığı bu prosesin şəffaflığına şərait yaradır.

Vergi güzəştlərinin verilməsi və istifadəsinin uçotu, nəticələrin qiymətləndirilməsi və digər məsələlər vergi inzibatchılığının əmək tutumunu və mürəkkəbliyini xeyli artırır. Buna görə də, ilk dövrlərdə ümumi qiymətləndirmə meyarlarından, modellərdən istifadə oluna bilər.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi iqtisadi sistemin bu təsirə necə reaksiya verməsini və uyğunlaşma qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verir.

Vergi tənzimlənməsinin ünvanlı olması prinsipi

Vergi tənzimlənməsinin ünvanlı xarakterli olması prinsipi təsir obyektinin iqtisadi sistemdə prioritetliyinin və sistemin “zəif yerləri”nin müəyyən edilməsi, büdcə vəsaitlərinin məhdudluğu və vergi güzəştinin səmərəliliyinin təmin olunması üçün seçmə obyektinin dərinədən dərk edilməsi zərurəti ilə əsaslandırıla bilər. İnkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində ümumi güzəştlərin seçmə güzəştlərlə əvəz olunması (*nümunə üçün, yenilikçi müəssisələrin ənənəvi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrdən fərqləndirilməsi və yenilikçilərə vergi güzəştlərinin verilməsi*) meyilləri güclənməkdədir.

İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri fəaliyyətin miqyası (*lokal, ölkədaxili, regional və ya beynəlxalq səviyyədə*), əmək və kapital tutumu, məhsuldarlıq, xərclərin və aktivlərin strukturu, mənfəətlilik səviyyəsi və digər göstəricilərə görə bir-birindən xeyli fərqlənir (*Tektologiyanın Fərqlilik Qanunu*).

Deməli, tətbiq olunan ümumi vergi güzəştlərinin səmərəlilik səviyyəsi bu və ya digər sahədə obyektiv olaraq fərqli olacaqdır. Bu baxımdan, vergi tənzimlənməsinin obyektinə həmin obyektin iqtisadi sistemdə rolu və təsirinin (*prioritetliyi*) qiymətləndirilməsi əsasında seçilməlidir. Belə tənzimlənmənin səmərəliliyini ikili yanaşma vasitəsilə qiymətləndirmək olar:

- seçmə obyektinin xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunan səmərəlilik meyarları ilə;
- seçmə vergi tənzimlənməsinin iqtisadi sistem üçün bütövlükdə səmərəlilik meyarları ilə.

Xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, vergi dərəcələrinin ərazilər və ya sahələr üzrə fərqləndirilməsi və digər belə tənzimləmə tədbirləri məhz seçmə xarakter daşıyan güzəştlərə aid olunur.

Vergi güzəştləri iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin elementlərindən biri hesab olunur. Dövlət antiinhisar qanunvericiliyi, pul-kredit siyasəti, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırma, müəlliflik və mülkiyyət hüquqlarının qorunması, infrastruktur siyasəti, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya siyasəti və digər belə alətlərin köməyi ilə iqtisadi mühitə çox güclü təsir göstərmək imkanlarına malikdir. Unvanlı vergi güzəştlərinin tətbiqi digər tənzimləmə alətləri ilə əlaqəli və sistemli xarakter daşdıqda səmərəli ola bilər. Nümunə üçün, yüksək texnologiyalı sahələrin yaradılması məqsədilə yenilikçi müəssisələrə vergi güzəştlərinin verilməsi aşağıdakı tədbirlərlə birlikdə səmərə verə bilər:

- sahibkarı riskli fəaliyyətə sövq edən motivləri aktivləşdirmək üçün rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi (*antiinhisar qanunvericiliyinin qəbulu, rəqabətli mübadilə şəraiti olan cəlbedici bazarların formalaşdırılması və s.*);
- elm, əmək və kapital tutumu kifayət qədər böyük olan innovasiyalarla bağlı müəlliflik hüquqlarının qorunması üzrə qanunvericiliyin sərtləşdirilməsi və inzibati mexanizmin gücləndirilməsi;
- mürəkkəbləşən iqtisadi tənzimləmənin səmərəli surətdə həyata keçirilməsi üçün dövlət qulluğunun intellektual təşkiledicisinə tələblərin daha da yüksəldilməsi və müvafiq biliklərə malik olan məmur ordusunun yaradılması, bürokratik prosedurların minimuma endirilməsi;
- elm, təhsil və biznes arasında bazar münasibətlərinə əsaslanan əlaqələrin və qarşılıqlı tələbatların yaranması;
- valyuta məzənnələrinin nisbi sabitliyinin və yeni sahələrə güzəştli kreditlərin verilməsinin təmin olunması;
- inflyasiya proseslərinin idarə edilməsi və s.

İnvestisiya fəallığını stimullaşdıran mexanizmlərin gücləndirilməsi ilə yanaşı, vergilərin tənzimləmə funksiyasının iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində rolunu artırmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli verginin “könüllülük” cəhətinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri və vergidən yayınma hallarının azaldılmasına yönəlmiş alətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə bilavasitə bağlıdır.

Məqsədli və ünvanlı xarakter daşımalı olan vergi tənzimlənməsinin təsir obyektinin seçilməsi səmərəliliyin mühüm amilidir. Obyektin məqsəd baxımından iqtisadi sistemdə prioritetliyi və digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin

səviyyəsi, tənzimləmə nəticəsində obyektə baş verəcək dəyişikliklərin proqnozu, bu dəyişikliklərin iqtisadi sistemə təsir ehtimalları əsas seçmə meyarları kimi qəbul oluna bilər.

Vergi tənzimlənməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün tənzimləmə xərcləri (*dövlət büdcəsinə daxil olmalı olan, lakin vergi güzəştləri şəklində vergi ödəyicisinin sərəncamında qalan vəsait*) ilə tənzimləmə nəticəsində əldə olunan əlavə dəyərin müqayisəsi aparılmalıdır. Belə müqayisə sözügedən xərclərin və əlavə dəyərin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq metodiki və informasiya təminatının işlənməsi zərurətini yaradır.

Vergi tənzimlənməsinin bazar mexanizmləri və dövlətin iqtisadi sistemə digər təsir tədbirləri ilə əlaqələndirilmiş və kompleks şəkildə tətbiqi tənzimlənmənin ümumi səmərəliliyinin artırılması üçün zəruridir.

2.4. Vergi təhlükəsizliyinin əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasında rolu [16]

Ölkəmizin təbii sərvətlərindən, iqtisadi resurslarından və əlverişli coğrafi mövqeyindən səmərəli istifadəni təmin edən iqtisadi siyasətin nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycan müasir iqtisadi potensialının inkişaf templərinə görə dünyanın öndə gedən dövlətlərindən birinə çevrilmişdir. 2012-ci ildə Dünya İqtisadi Forumunun dərc etdiyi “Qlobal rəqabətədavamlılıq hesabatında” Azərbaycanın dünyanın 144 ölkəsi arasında 46-cı yeri tutması və MDB-də ən rəqabətədavamlı iqtisadiyyata malik olması sözün əsl mənasında heyrtləndirici faktdır.

2003-2011-ci illərdə ümumi daxili məhsulun (ÜDM) orta illik artım tempi 14,2 faiz, qeyri-neft sektorunda isə 10,7 faiz olmuşdur. 2003-2011-ci illərdə ölkənin strateji valyuta ehtiyatları 25,3 dəfə, dövlət büdcəsi 16,6 dəfə, bank aktivlərinin həcmi 10,4 dəfə, nominal əmək haqqı 5,9 dəfə, nominal orta aylıq pensiya 6,1 dəfə artmış, yoxsulluğun səviyyəsi 44,7 faizdən 7,6 faizə enmişdir (*www.azstat.org*).

Azərbaycan Respublikasının inkişaf templəri onun dünyaya siyasi və iqtisadi integrasiyasına əlverişli imkanlar açmaqla yanaşı, ölkə iqtisadiyyatı qarşısında bu imkanlardan daha da səmərəli istifadə edilməsi kimi vəzifəni qarşıya qoyur. Bu baxımdan, milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin mühüm elementlərindən olan vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərinin tədqiqi xüsusi aktuallığı ilə seçilir. Vergi təhlükəsizliyi sisteminin rəqabətqabiliyyətlilik və investisiya kontekstində tədqiqi, onun məzmun və funksiyalarının, əsas elementlərinin müəyyən edilməsi əlverişli investisiya mühitinin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir [16].

Vergi təhlükəsizliyi sistemi adi vətəndaşların, biznesin,

cəmiyyətin və dövlətin vergi maraqlarını əhatə etməlidir. Buna görə də, vergi təhlükəsizliyinin subyekt tərkibi biznesin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları ilə təmsil olunur.

Vergi təhlükəsizliyinin subyekt tərkibinin müəyyən edilməsi vergi təhlükəsizliyi konsepsiyasının “cəmiyyətin vergi təhlükəsizliyi”, “biznesin vergi təhlükəsizliyi” və “dövlətin vergi təhlükəsizliyi” kimi anlayışlarla genişləndirilməsinə imkan verir.

Vergi təhlükəsizliyi sisteminin iqtisadi məzmununa sistemli yanaşmada isə onun ölkənin milli, iqtisadi və maliyyə təhlükəsizliyi sistemlərinin altsistemi olduğunu qeyd edə bilərik [16].

Milli təhlükəsizlik – şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin daxili və xarici təhlükələrdən qorunma sisteminin elə vəziyyətidir ki, bu zaman vətəndaşların konstitusion hüquqları, azadlıqları, ləyaqətli həyat səviyyəsi ilə yanaşı, dövlətin ərazi bütövlüyü və dayanıqlı inkişafı təmin olunur.

İqtisadi təhlükəsizlik – iqtisadiyyatın və hakimiyyət orqanlarının elə vəziyyətidir ki, xarici və daxili proseslərin ən pessimist inkişaf variantında milli maraqların qorunması və ölkənin müdafiə potensialı təmin olunur. İqtisadi təhlükəsizliyə alternativ yanaşmalarda isə məzmunca bir qədər fərqli mövqeni görmək mümkündür: ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dedikdə, iqtisadi, siyasi, hüquqi, elmi-texniki və digər şərtlərin elə uyğunluğu dərk olunur ki, onlar uzunmüddətli perspektivdə daha səmərəli üsullarla əhalinin hər nəfərinə düşən iqtisadi resursların miqdarının dayanıqlı və dinamik inkişafını təmin etmiş olsun.

Maliyyə təhlükəsizliyi – maliyyə institutlarının elə vəziyyətidir ki, bu zaman xarici və daxili proseslərin ən pessimist inkişaf variantında belə maliyyə sistemi və maliyyə institutlarının harmonik və sosial yönümlü inkişafı təmin olunur.

Vergi təhlükəsizliyi – vergi sisteminin elə vəziyyətidir ki, bu zaman biznesin, cəmiyyətin və dövlətin vergi məraqlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması təmin olunur.

Vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sistemi dedikdə iqtisadi təhlükəsizlik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə vergi təhdidlərinin müəyyən edilməsi, proqnozlaşdırılması və aradan qaldırılmasına istiqamətlənmiş hüquqi, təşkilati-inzibati, maddi-texniki və digər vasitələrin məcmusu nəzərdə tutulur. Buna görə də, vergi münasibətlərinin iştirakçılarının – dövləti, biznes nümayəndələrini və cəmiyyəti - vergi təhlükəsizliyi sistemi çərçivəsində bütöv sosial strukturlar kimi qarşılıqlı əlaqə və fəaliyyət kontekstində tədqiq edilməsi daha yaxşı nəticələr verə bilər. Belə yanaşma çərçivəsində alınan nəticələr vergi təhlükəsizliyini sosial-iqtisadi kateqoriya olaraq prinsip və elementlərinin vəhdəti çərçivəsində xarakterizə etmək olar.

Hər bir dövlətin sosial–siyasi məqsədləri onun müxtəlif sosial dəyərlərə malik olan və fərqli üsullarla təmin edilən vergi təhlükəsizliyini tələb edən iqtisadi fəaliyyət subyektlərinin ictimai münasibətlərinə iqtisadi təsirində təzahür olunur.

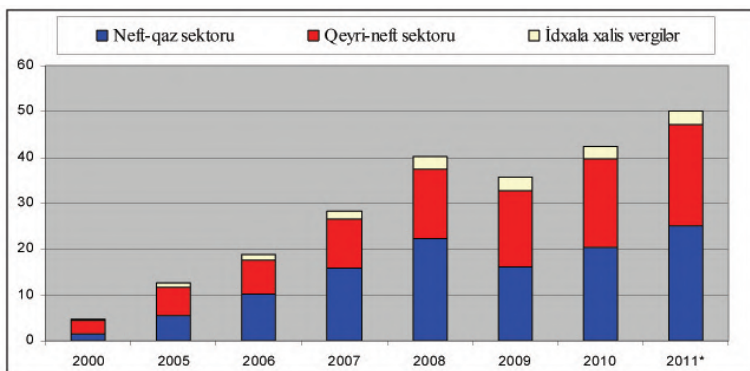
Dünyada baş verən global proseslərin və regional xüsusiyyətlərin düzgün nəzərə alınması əsasında həyata keçirilən siyasət nəticəsində Azərbaycan dövlətinin iqtisadi əsası yarandı. Qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətlik sahəsində xarici elmi tədqiqatların əsası 16 Avropa ölkəsinin iqtisadi mövqeyinin müqayisəli öyrənilməsi bazası əsasında 1979-cu ildə Dünya İqtisadi Forumunun (DİF) sədri, professor Klaus Şvab tərəfindən qoyulmuş, beynəlxalq rəqabətqabiliyyətlik reytinginin göstəricisi isə ilk dəfə 1986-cı ildə istifadə olunmuşdur. Bu göstərici Harvard Universitetinin professoru Maykl Porterin rəqabətqa-

biliyyətliliyin formalaşma amilləri və ya determinant nəzəriyyəsi əsasında ölkələrin mikroiqtisadi nöqtəyi-nəzərdən ətraflı tədqiqini nəzərdə tutur. Rəqabətqabiliyyətliliyin müasir reytingi Kolumbiya universitetinin professoru Ksavye Sapa-i-Martinin Porterin nəzəriyyəsi əsasında DİF üçün işləyib hazırladığı metoda əsaslanır. Belə reyting ilk dəfə 2004-cü ildə təqdim olunmuş, 2007-ci ildə təkmilləşdirilmişdir. Bu metoda uyğun olaraq hər bir ölkəyə 12 parametr, o cümlədən makroiqtisadi statistika, təhsil, bazarın həcmi, işçi qüvvəsi bazarının səmərəliliyi və s. əsasında tərtib edilmiş qiymət verilir. Yeni metodologiyanın fərqi odur ki, reytingdə iştirak edən bütün ölkələr 3 qrupa bölünür; istehsal amilləri hesabına, ehtiyatlardan istifadə etmənin effektivliyi hesabına və innovasiya fəaliyyəti hesabına inkişaf edənlər. Tədqiqatların nəticələri hər il qlobal rəqabətqabiliyyatlılıq üzrə hesabatda çap olunur [16].

DİF-in indeks göstəricilərinin dinamikası bu gün Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün nəinki mövcud rəqabət üstünlüklərinin saxlanmasının önəmli olduğunu, həm də yeni, yüksək texnologiyalara və «bilik iqtisadiyyatı»na əsaslanan innovasiyalı iqtisadiyyatın tətbiqi yolu ilə daha yüksək üstünlüklərə keçmək və bununla milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmini üçün mümkün olan hər şeyi etmək haqqında danışmağa imkan verir. Bununla yanaşı, DİF-in reytinglərinin təhlili göstərir ki, bunu yalnız uğurlu makroiqtisadi göstəricilər hesabına etmək mümkün olmayacaq. Azərbaycanın müasir iqtisadiyyatının keyfiyyətli artımı ilə hər yeni addım daha çox qüvvə tələb edir və burada iqtisadi təhlükəsizliyə təsir edən bütün amillərin yalnız tarazlı və kompleks yaxşılaşdırılması uğurun zəmini ola bilər.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarətdə rəqabət üstünlüyü müstəqilliyimizin ilk illərində resurslara əsaslanırdı. Dövlə-

tin neft gəlirlərindən istifadə üzrə uğurlu strategiyası iqtisadi inkişafın resurs əsasında investisiya əsasına keçməsinə şərait yaratdı. Ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi üzrə aparılmaqda olan siyasət də artıq uğurlu nəticələr verməkdədir. Hazırda iqtisadi şaxələndirmənin nəticəsi olaraq qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisi neft sektoruna nisbətən üstün artım tempinə malikdir (şəkil 2.4.).

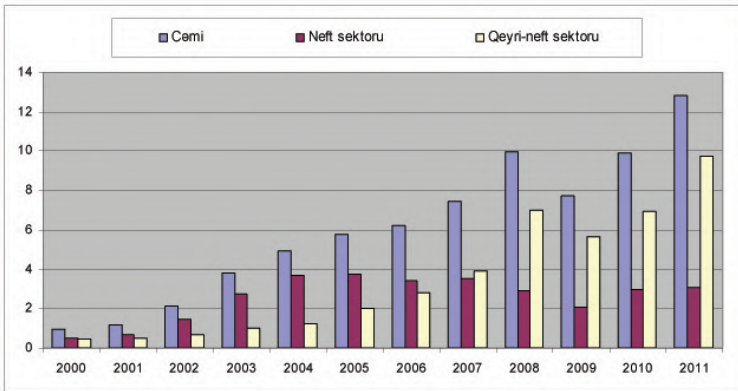

Şəkil 2.4. ÜDM-in strukturu (milyard manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az

Qeyri-neft sektorunun 2006-cı ildə ÜDM-də xüsusi çəkisi 40,7% idisə, 2011-ci ildə bu göstərici 43,2% səviyyəsinədək yüksəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin qeyri-neft sektorunun artımı mütləq göstəricilərlə ifadədə daha böyük sürətlə artmışdır. Azərbaycanın investisiya siyasətində də qeyri-neft sektoruna xüsusi diqqət yetirilir.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda aparılmaqda olan investisiya siyasəti nəticəsində ölkə iqtisadiyyatına 1992-ci ildən başlayaraq bu günə qədər təxminən 120 milyard manat investisiya qoyulmuşdur. Bu investisiyaların 72,8 milyard manatı 2000-2011-ci illər ərzində reallaşmışdır. 2011-ci ildəki investisiyaların 12.8 milyard manatlıq həcmi

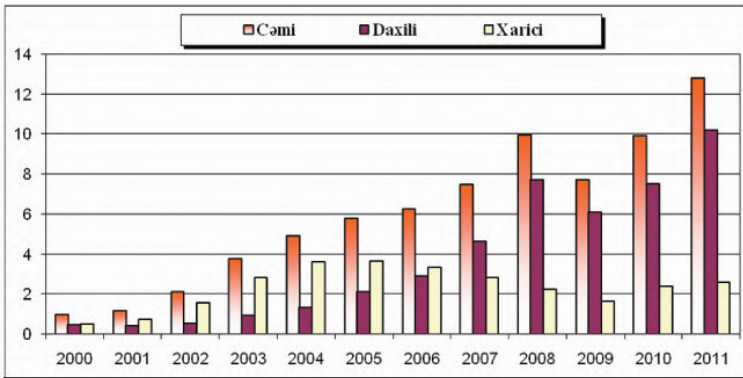
Şəkil 2.5. Neft sektoru və qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar (mlrd.manat)

Mənbə: www.stat.gov.az

2000-ci ilin müvafiq göstəricisindən təxminən 13 dəfə çoxdur. Şəkil 2.5-də həm ümumi investisiyaların, həm də onun neft və qeyri-neft sektoruna görə strukturunun dinamikası verilmişdir.

Əlamətdar haldır ki, bu investisiyaların 42 milyard manatı qeyri-neft sektoruna, 30,8 milyard manatı isə neft sektoruna yatırılmışdır. Şəkildən göründüyü kimi, 2007-ci ildən başlayaraq qeyri-neft sektoruna neft sektoruna nisbətən daha çox investisiya qoyulmağa başlanmışdır. Böhran illəri olan 2009-cu və 2010-cu illərdə qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi 2008-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə bir qədər az olsa da, bu investisiyalar neft sektoru ilə müqayisədə yenə də üstün mövqedə olmuşlar. 2009-cu ildə bu fərq 2,7 dəfə, 2010-cu ildə 2,3 dəfə, 2011-ci ildə isə 3,2 dəfə qeyri-neft sektorunun xeyrinə olmuşdur.

1998-ci il böhranından dərhal sonra Harvardda biznes məktəbinin professoru, DİF-in Qlobal Rəqabətqabiliyyətliyi İndeksinin (*Global Competitiveness Index*) hesablan-

Şəkil 2.6. Əsas kapitala qoyulmuş daxili və xarici investisiyaların dinamikası

Mənbə: www.stat.gov.az

ması metodologiyasının müəllifi Maykl Porter xəbərdarlıq edirdi ki, xarici investisiyalar heç də avtomatik olaraq iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi problemlərini bütünlüklə həll etmir və xarici mənbələrlə müqayisədə milli mənbələrin də prioritetini vurğulayırdı. Xarici kapitalın iri axınları müəyyən edilmiş valyuta kursunun saxlanması ilə stimullaşdırılırsa, bu zaman ciddi problemlər yarana bilər. Xarici borcların xüsusilə qısamüddətli kreditlər üzrə artması makroiqtisadi sabitlik məsələsinin həllini çətinləşdirir, inflyasiya təzyiqini və ixracın rəqabət qabiliyyətinin aşağı düşməsinə gücləndirir. Qısamüddətli likvid aktivlərin iri yığımları maliyyə resurslarının qəfil axını riskini yaradır. Bunun nəticələrini tam həcmdə 2008-ci il böhranından zərərçəkmiş dövlətlər hiss etmişlər ki, bu zaman investorların kütləvi surətdə «qaçış»ı iqtisadiyyatda mənfəi proseslərin güclənməsinə səbəb olmuş və bunun nəticəsi fond bazarlarının çökməsi olmuşdur.

Azərbaycanda aparılan investisiya siyasətinə qeyd olunan yanaşmadan baxılsa, bu sahədə də ölkəmizin uğurları qeyd edilə bilər.

Səkil 2.6-dan göründüyü kimi, 2007-ci ildən başlayaraq daxili investisiyalar həcminə və artım templərinə görə xarici investisiyalardan üstün mövqeyə keçmişdir. 2011-ci ildə daxili və xarici investisiyalar arasındakı fərq təxminən 4 dəfə olmuşdur.

İqtisadi təhlükəsizliyin mühüm elementlərindən biri dövlətin maliyyə təhlükəsizliyidir, belə ki, maliyyə sistemi ölkənin bütün iqtisadiyyatının mühüm hissəsindən ibarət olub, onun hər bir sahəsinə bilavasitə təsir edir. Məlum olduğu kimi, dövlətin maliyyə təhlükəsizliyi sistemi aşağıdakı təsnifatı nəzərdə tutur [16]:

- dövlət büdcəsinin təhlükəsiz vəziyyəti;
- vergi təhlükəsizliyi;
- daxili və xarici dövlət borclarının təhlükəsiz vəziyyəti;
- pul dövriyyəsi sisteminin təhlükəsizliyi;
- bank-kredit sisteminin təhlükəsiz vəziyyəti;
- qızıl-valyuta ehtiyatlarının təhlükəsiz vəziyyəti.

Yuxarıda göstərilən bütün elementlər bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir, hər bir element isə ümumi sistemin altsistemidir.

Dövlətin vergi təhlükəsizliyinin mahiyyəti dövlətin vergi təhlükəsizliyi konsepsiyasının formalaşdığı zaman daha tam və dərinlən açıla bilər. Onun əsasında aşağıdakılar dura bilər [16]:

- ✓ vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nəzəri məsələləri;
- ✓ vergi siyasətinin dövlətin maliyyə siyasətinin mühüm elementi olaraq optimallaşdırılması məsələləri;
- ✓ Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin vergitutma sahəsində praktiki fəaliyyətinin gedişində təhlükəsizlik prinsiplərinə riayət edilməsi məsələləri.

Sadalanan istiqamətlərdən hər biri nəinki vahid sənəd kimi dövlətin vergi təhlükəsizliyi konsepsiyasının tərkib hissəsi, həm də sərbəst elmi tədqiqatın predmeti ola bilər. Bu zaman, fikrimizcə, qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin

vergi təhlükəsizliyinin aktual cari problemləri nöqtəyindən nəzərdən yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdən daha önəmliyi üçüncüdür.

Vergi təhlükəsizliyinin infrastruktur təminatı metodlarının səmərəliliyi vergitutma sahəsində müəyyən şərtlərin yaradılmasından ibarət olub, vergi ödəyicisinin daim optimal vergitutma sisteminin seçilməsinə stimulu yüksəltməlidir ki, bu da müasir bazar iqtisadiyyatı və daim dəyişən vergi qanunvericiliyi şəraitində mürəkkəb çoxmeyarlı vəziyyətdir. Vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin infrastrukturlu mexanizmləri institusional mexanizmlərlə qarşılıqlı əlaqədə olan və dövlətin, biznesin və cəmiyyətin vergi maraqlarının tənzimlənməsi və mühafizəsi problemlərinin daha intellektual həll edilməsini təmin edən əlavə elmi yanaşmalar, prinsip və metodların məcmusudur. Vergi sisteminin kifayət qədər mürəkkəb və daim dəyişən mexanizm olması ilə əlaqədar olaraq, dövlətin və cəmiyyətin vergi təhlükəsizliyinə təsir edən infrastruktur metodlarının əsasında aşağıdakı modellər dura bilər [16]:

- Klassik model onunla səciyyələnir ki, dövlət və biznes özünün uzunmüddətli maliyyə sabitliyini dövlətin milli maraqları, inzibati-ərazi quruluşu, dövlət-özəl maliyyə axınlarının bölüşdürülməsi prioritetləri və iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin stimullaşdırılmasından asılı olaraq dövlətin sosial-iqtisadi inkişafının müxtəlif dövrlərində strateji və taktiki vəzifələrin həllinə yönəldilmiş vergi preferensiyaları kompleksindən istifadə ilə təşkil etməyə çalışır. Bu halda vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün qərarların qəbul edilməsi bazar mexanizmlərinin sabit fəaliyyəti və makro- və mikroiqtsadi proseslərin tənzimlənməsi məqsədilə vergitutmanın bütün variantlarının sadə hesablamalarının nəzərə alınması, bu və ya digər ölkə üçün daha yaxşı nəticənin seçilməsi ilə bağlıdır. Bu yanaşma zamanı vergi riskləri minimumdur, belə ki,

hər iki tərəf özünü mənfəəti vəziyyətlərdən və bununla da xarici və daxili təhlükələrdən müdafiə etmək marağındadır.

- Vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin infrastruktur metodlarının innovasiya modeli maksimum resurs verimini nəzərdə tutmaqla, vergitutmanın bütün sahələrində innovasiya yanaşmalarının işlənilib hazırlanmasına və real tətbiqinə yönəldilmiş daha intellektual yanaşma ilə xarakterizə olunur. Belə model vergi siyasətinin və vergitutmanın təkmilləşdirilməsinin yeni yollarının axtarılmasına, həmçinin, həm dövlətin, həm də biznesin maraqlarının qorunması səviyyəsində innovasiya istiqamətində vergi təhlükəsizliyi sisteminin yaradılmasına əsaslanır. İqtisadi böhranlar şəraitində idarəetmə qərarlarının qeyri-standart qəbul edilməsi dövrü başlanır ki, burada biznesin rəqabət mövqelərinin güclənməsində və biznesin yaşamasında həlledici rol müxtəlif vergi sxemlərinin daimi axtarışı və tətbiqi qabiliyyəti oynayır. Klassik modeldən fərqli olaraq, innovasiya modeli vergi təhlükəsizliyinin yüksək riskli təminat metodlarını seçir, yəni yüksək qeyri-müəyyənlik dərəcəsini seçir ki, bu da əlavə gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədardır. Ziddiyyətli maraqların vəhdətində və mübarizəsində vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin müxtəlif innovasiya metodları qurulur ki, bu da iqtisadi təhlükəsizlik nəzəriyyəsinin inkişafının hərəkətverici qüvvəsidir.

Müxtəlif ölkələrin milli vergi təhlükəsizliyi sistemlərinin üstünlükləri və ya nöqsanları sahibkarlar üçün investisiya fəaliyyətindən maksimum dərəcədə səmərəli nəticə əldə etməyə imkan verən müəyyən vergi riski ilə bağlıdır. Potensial investorlar ölkədə vergi təhlükəsizliyi sisteminin dünya birliyində qəbul edilmiş vergi norma və prinsiplərinə uyğun gəlməsi dərəcəsindən asılı olaraq, öz investisiyalarının cinayətkar təcavüzlərdən hüquqi müdafiəsinin dərəcəsini

qiymətləndirirlər. Beynəlxalq vergi tənzimlənməsinin iqtisadi təhlükəsizliyin səviyyəsinin yüksəldilməsinə yönəldilmiş liberallaşdırılmasının və ahəngdarlığının başlıca strateji istiqamətləri, fikrimizcə, aşağıdakılardır [16]:

- ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması və müxtəlif dövlətlərin vergi sistemlərinin və vergi siyasətinin ahəngdarlığının yaradılması;
- başqa dövlətdə xarici iqtisadi siyasət aparan qabaqcıl təsərrüfat subyektlərinin vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi (*bu zaman vergi ayrı-seçkiliyinin aradan qaldırılması yolu ilə əlverişli vergi mühiti təmin edilir*);
- beynəlxalq kommersiya fəallığının yüksəldilməsi, qarşılıqlı əməkdaşlıq sayəsində ölkələr arasında kapital axınlarının artması: kapital ixracatçısı olan ölkə özünün biznes-rezidentlərin gəlirlərindən vergi şəklində qazanc əldə edir, kapital idxalçısı olan ölkə isə milli iqtisadiyyatına güzəştli vergiqoyma ilə cəlb olunan xarici investisiyalar alır;
- beynəlxalq vergi münasibətlərində fiskal orqanlarla informasiya mübadiləsinin köməyi ilə vergi müstəqilliyinin təmin edilməsi (*vergidən yayınma faktları üzə çıxarıldıqda araşdırmaların aparılması təmin edilir*);
- vergitutmanın müxtəlif dövlətlər və vergi ödəyiciləri arasında beynəlxalq hüquq normaları əsasında meydana çıxan mübahisəli məsələlərinin razılaşdırılması prosedurlarının işlənib hazırlanması.

Azərbaycan Respublikasının vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycanda vergi orqanlarının üzərinə düşür. Onların fəaliyyəti vergi inzibatçılığının gedişində eyni zamanda xəbərdarlıq metodlarından istifadə və vergi təhlükəsizliyi risklərinin aşkara çıxarılması ilə bağlıdır. Lakin vergi orqanlarının fəaliyyətinin müxtəlif elementləri ölkənin vergi təhlükəsizliyinin təminatı sistemində müxtəlif yerləri tutur. Bu fərqləri nəzərdən keçirmək üçün vergi orqanlarının Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsində

təsbit olunmuş öhdəlikləri siyahısına müraciət etmək lazımdır. Burada vergi orqanlarının əsas öhdəlikləri aşağıdakılardır:

- vergilər haqqında qanunvericiliyə riayət edilməsi;
- vergi qanunvericiliyinə riayət edilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi, təşkilatların və fiziki şəxslərin uçotunun aparılması;
- vergi ödəyicilərinə və digər subyektlərə vergitutma məsələləri üzrə informasiyanın təqdim edilməsi;
- artıq tutulmuş vergi və yığımların qaytarılması haqqında qərarların qəbul edilməsi;
- kommersiya sirrinin qorunmasına riayət və s.

Ölkənin vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi nöqtəyindən vergilər haqqında qanunvericiliyə riayət edilməsinə nəzarət üzrə vergi orqanlarının funksiyası daha önəmlidir. Bu funksiyanın həyata keçirilməsi zamanı vergi orqanları vergi yoxlamaları keçirir, qarşılıqlı razılaşmalar əsasında nazirliklər və dövlət orqanları vergi və vergi cinayətləri, görülən tədbirlər və aparılan yoxlamalar barədə onlarda olan mövcud materiallarla məlumatlandırılır. Vergi nəzarəti uçot və hesabatların yoxlanması, gəlir əldə etmək üçün və başqa formalarda istifadə olunan binalara və ərazilərə baxış formasında həyata keçirilir. Vergi yoxlamalarının gedişində aşkara çıxan, xarakteri və ictimai təhlükə dərəcəsindən asılı olaraq hüquq pozuntuları vergi hüquq pozuntuları (*vergi məbləğinin ödənilməməsi, vergi bəyannaməsinin təqdim edilməməsi və s.*), inzibati hüquq pozuntuları (*həbs qoyulan əmlakdan istifadə qaydalarının pozulması və s.*) və vergi cinayətləri kimi təsnifləşdirilir. Məhz vergi cinayətləri çox yayıldıqda, vergi təhlükəsizliyi üçün daha böyük risklər yaranır [16].

Bununla belə, qeyd etmək istərdik, ki Azərbaycanda əldə edilmiş siyasi sabitlik şəraiti, həmçinin son illər islahatların gələcək irəliləyişi üçün yaradılmış uğurlu sosial-iqtisadi baza artıq bu gün respublika iqtisadiyyatı qarşısında rəqabət

qabiliyyəti daha yüksək olan ilk əlli ölkə sırasına daxil olmasına imkan yaratmışdır. Bu, fikrimizcə, milli iqtisadi təhlükəsizliyimizin təmin edilməsinin təkmilləşdirilməsinin real və eyni zamanda, irimiqyaslı məqsədidir. Çoxillik beynəlxalq təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinin davam etdirilməsi və innovasiya sisteminin formalaşması iqtisadiyyatımızı xammal ixracı üzrə inkişaf zonasından çıxarmağa imkan verəcək və emal sahələrinin artım dinamikasına güclü təkan verəcək, ölkənin dünya birliyində rəqabətqabiliyyətliliyini və onun dünya iqtisadi məkanına bərabər hüquqlu integrasiyasını tam mənada təmin edəcək.

Azərbaycanda aparılmaqda olan uğurlu iqtisadi siyasət ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi səviyyəsinin xeyli yüksəlməsinə gətirmişdir. Tanınmış reyting şirkətlərinin, DİF-in, Dünya Bankının və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatların iqtisadi inkişaf, rəqabətqabiliyyətlilik və biznes mühitinin qiymətləndirilməsi üzrə hesabatları bu faktı bir daha təsdiqləyir.

Son dövrlərdə vergi riskləri problemlərinə dair elmi təfəkkürün inkişafının birtərəfliliyi müşahidə olunmaqdadır. Mövcud tədqiqatlarda vergi riskləri məsələlərinə toxunulur, bu məsələlər müstəsna olaraq vergi ödəyicisinin riskinin minimuma çatdırılması mövqeyindən nəzərdən keçirilir. Burada vergi pozuntularının kütləvi yayılması ilə əlaqədar dövlətin, cəmiyyətin riskləri haqqında məsələnin qoyuluşu və bu mənfi meylin azaldılması məsələləri bir qədər diqqətdən kənarda qalır. Cəmiyyətdə elə qüvvələr vardır ki, onlar vergi ödəyicilərinin risklərinin minimuma çatdırılmasında maraqlıdır, lakin dövlət büdcəsi üçün vergi təhlükəsizliyi risklərinin azaldılması motivasiyasına malik deyildirlər. Qeyd olunan məsələ Azərbaycan Respublikasında vergi təhlükəsizliyi probleminə yanaşmaların daha da təkmilləşdirilməsi zərurətini meydana gətirir.

III FƏSİL

**Azərbaycanda
vergi sistemi ilə
investisiya mühitinin
qarşılıqlı əlaqəsi**

3.1. İnvestisiyaların təşviqinin vergitutma ilə bağlı hüquqi əsasları

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 3-cü maddəsində qeyd olunur ki, vergi sistemi sahibkarlıq və investisiya fəaliyyətini təşviq etməlidir.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə vergilər haqqında Vergi Məcəlləsi ilə və ona müvafiq olaraq qəbul edilmiş normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş müddəalardan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə, həmin beynəlxalq müqavilələrin müddəaları tətbiq edilir. Məlumdur ki, xarici investisiyaların cəlb edilməsində iqiqat vergitutma məsələləri mühüm yer tutur. Vergi Məcəlləsinin 2-ci maddəsində qeyd olunur ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında beynəlxalq müqavilə ilə bu müqavilə bağlanan dövlətin rezidentinə verilən vergi güzəştlərinə və üstünlüklərinə münasibətdə, həmin müqavilə onu bağlamış dövlətin rezidenti olmayan şəxs tərəfindən qeyd edilən güzəştlərin və üstünlüklərin alınması üçün istifadə edilsə, onda beynəlxalq müqavilələrin müddəaları vergitutmada əsas kimi qəbul olunmur.

Vergi Məcəlləsində vergitutma rejimini müəyyən etmək üçün rezident və qeyri-rezident anlayışlarından istifadə olunur. Məcəllənin 13.2.5-ci maddəsinə görə istər yerli, istərsə də xarici fiziki şəxslər o zaman rezident fiziki şəxs hesab olunur ki, onlar təqvim ilində üst-üstə 182 gündən artıq vaxtda həqiqətən Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərsin və yaxud təqvim ili içərisində, yaxud bir təqvim ili ərzində xarici ölkədə Azərbaycan Respublikasının dövlət xidmətində olsunlar. Bu fiziki şəxslərin Azərbaycan Respublikasının ərazisində və xarici ölkədə (hər hansı birində) olma müddəti 182 gündən artıq ol-

madıqda, onlar aşağıdakı ardıcılıqda göstərilən meyarlarla Azərbaycan Respublikasının rezidenti sayılır:

- daimi yaşayış yeri;
- həyati mənafeələrinin mərkəzi;
- adətən yaşadığı yer;
- Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı;

Fiziki şəxs vergi ilində Azərbaycan Respublikasının ərazisində qaldığı son gündən etibarən bu vergi ilinin sonunadək olan dövr ərzində Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidenti sayılır, bu şərtlə ki, həmin şəxs bilavasitə növbəti vergi ilində Azərbaycan Respublikasının qeyri-rezidenti olsun.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq təsis edilən və sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən və ya Azərbaycan Respublikasında idarəetmə yeri olan istənilən hüquqi şəxs rezident hüquqi şəxs hesab olunur. Hüquqi şəxsin idarəetmə yeri dedikdə, əsas nəzarət orqanlarının yerləşdiyi yerdən asılı olmayaraq, idarəetmənin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan kommersiya qərarlarının qəbul olunduğu və gündəlik praktiki idarəetmənin həyata keçirildiyi əsas fəaliyyət yeri nəzərdə tutulur.

Vergi Məcəlləsinin 13.2.6-cı maddəsinə görə aşağıda göstərilən şəxslər qeyri-rezident kimi vergitutmaya cəlb olunurlar:

- Azərbaycan Respublikasının ərazisində diplomatik və ya konsulluq statusu olan şəxs və onun ailə üzvləri (*sahibkarlıq fəaliyyəti göstərənlər istisna olmaqla*);
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş beynəlxalq təşkilatın əməkdaşı və ya Azərbaycan Respublikasında xarici ölkənin dövlət xidmətini həyata keçirən şəxs və onların ailə üzvləri (*sahibkarlıq fəaliyyəti göstərənlər istisna olmaqla*);

- məqsədi yalnız Azərbaycan Respublikasının ərazisindən bir xarici dövlətdən digər xarici dövlətə keçmək olan şəxs;
- Azərbaycan Respublikasının ərazisində yerləşən diplomatik imtiyazları və immunitetləri olan diplomatik nümayəndəliklər, konsulluq idarələri və xarici ölkələrin digər rəsmi nümayəndəlikləri, beynəlxalq təşkilatlar və onların nümayəndəlikləri, habelə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan xarici təşkilatların və firmaların nümayəndəlikləri;
- rezident anlayışı ilə əhatə edilməyən digər şəxslər.

Vergi Məcəlləsinin 97-ci maddəsinə görə rezident fiziki şəxsin gəlir vergisinə cəlb olunan gəliri onun Azərbaycan Respublikasında və Azərbaycan Respublikasının hüddullarından kənarda əldə etdiyi gəlirdən ibarətdir. Qeyri-rezident vergi ödəyicisinin vergi tutulan gəliri isə onun yalnız Azərbaycan Respublikası mənbələrindən əldə etdiyi gəlirlərdən ibarətdir.

Rezidentlərin gəlirləri üzrə vergitutma obyektı vergi ili üçün rezidentlərin bütün gəliri ilə həmin dövr üçün Vergi Məcəlləsi ilə müəyyənləşdirilən gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdən ibarət olan vergiyə cəlb edilən gəlirdir. Ödəmə mənbəyində vergi tutulduğu halda, vergitutma obyektı vergiyə cəlb olunan gəlirdir.

Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik vasitəsilə fəaliyyət göstərən qeyri-rezident vergi ödəyicisi daimi nümayəndəliyi ilə əlaqədar olan vergiyə cəlb edilən gəlirləri üzrə gəlir vergisinin ödəyicisidir. Vergiyə cəlb olunan gəlir, konkret dövrdə Azərbaycan mənbələrindən daimi nümayəndəliklə bağlı əldə edilən ümumi gəlirlə həmin dövrdə bu gəlirlərin əldə edilməsi ilə əlaqədar çəkilən və gəlirdən çıxılan məbləğ arasındakı fərqdır.

Daimi nümayəndəlik anlayışı Vergi Məcəlləsinin 19-cu

maddəsində təsbit olunmuşdur. Bu maddəyə görə, Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezident hüquqi şəxsin və ya qeyri-rezident fiziki şəxsin daimi nümayəndəliyi həmin şəxslərin istənilən 12 ay ərzində Azərbaycan Respublikasında üst-üstə 90 gündən az olmayaraq bilavasitə və ya müvəkkil edilmiş şəxs vasitəsilə tam və ya qismən sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirdiyi yerdir. Daimi nümayəndəlik, əsasən aşağıdakıları əhatə edir, amma bunlarla məhdudlaşdırılmır: idarəetmə yerini; bölməni; kontorunu; filialı və agentliyi; tikinti və təmir meydançıları, quraşdırma və ya yığma obyektləri, həmçinin bu cür obyektlərlə bağlı nəzarət fəaliyyəti göstərilməsini; təbii ehtiyatların kəşfiyyatı, işlənməsi və çıxarılması üzrə yerlər, istifadə olunan qurğular və ya meydançalar, qazma avadanlığı və ya gəmilər, həmçinin bu cür obyektlərlə bağlı nəzarət fəaliyyəti göstərilməsini; qeyri-rezident fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə etdiyi bazanı (*yeri*); müxtəlif məsləhət xidməti üzrə yerlərini; Azərbaycan Respublikası ərazisində digər sahibkarlıq növlərinin həyata keçirildiyi istənilən hər hansı iş yerlərini; qeyri-rezident müəssisələrin və ya qeyri-rezident fiziki şəxsin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyi funksiyalarını həyata keçirən, onların adından fəaliyyət göstərən, onların adından müqavilələri hazırlamaq və ya bağlamaq səlahiyyətlərinə malik olan və adətən belə səlahiyyətləri həyata keçirən şəxsləri; malların istehsal və ya təqdim edildiyi, işlərin görüldüyü və ya xidmətlərin göstərildiyi yeri.

Vergi Məcəlləsinə görə Azərbaycanda uzunmüddətli iqtisadi fəaliyyəti təşviq etməyən fəaliyyət növləri daimi nümayəndəlik vasitəsilə həyata keçirilən fəaliyyət hesab olunmur və beləliklə, aşağıda göstərilən həmin fəaliyyət növlərindən gəlirlərdən vergitutma daimi nümayəndəlik üçün nəzərdə tutulan rejimdən fərqlənir:

- qeyri-rezident müəssisəsinin özünə məxsus malların və məmulatların müstəsna olaraq saxlanması və ya nümayiş etdirilməsi;
- qeyri-rezident müəssisəsinin özünə məxsus olan malların və məmulatların ehtiyatlarının digər şəxs tərəfindən emal və sonradan Azərbaycan Respublikasından ixrac edilməsi məqsədi ilə saxlanması;
- qeyri-rezident müəssisəsinin yalnız özü üçün malların alınması və ya məmulatların toplanması;
- qeyri-rezident müəssisəsinin özü üçün hər hansı digər hazırlıq və ya yardımçı xarakterli fəaliyyət göstərməsi;
- göstərilmiş fəaliyyət növlərinin bir yerdə həyata keçirilməsi.

Qeyri-rezident müəssisənin və ya qeyri-rezident fiziki şəxsin istənilən 12 ay ərzində üst-üstə 90 gündən az müddətdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərdiyi hər hansı yer daimi nümayəndəlik sayılmır, bu halda Azərbaycan mənbəyindən əldə olunan gəlir Vergi Məcəlləsinin 125-ci (*qeyri-rezidentin gəlirindən ödəmə mənbəyində vergi tutulması*) və 169-cu maddələrinə (qeyri-rezidentin ƏDV məqsədləri üçün vergiyə cəlb olunması) əsasən ödəniş mənbəyində vergiyə cəlb edilir.

Qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyə aid olmayan, lakin vergiyə cəlb edilməsi Vergi Məcəlləsinin 125-ci maddəsində nəzərdə tutulan ümumi gəliri, gəlirdən çıxılan məbləğ nəzərə alınmadan ödəniş yerində vergitutma obyektini hesab olunur.

Vergi Məcəlləsi məşğulluqdan və ya əmlakın təqdim edilməsindən gəlir əldə edən qeyri-rezident fiziki şəxslər üçün də əlverişli vergitutma şəraiti yaradır. Belə ki, ölkəmizdə bu fəaliyyət növlərindən gəlir əldə edən qeyri-rezident fiziki şəxs gəlir vergisini Azərbaycan mənbəyindən

təqvim ili ərzində əldə etdiyi bu növ ümumi gəlirin Vergi Məcəlləsində müəyyənləşdirilən, həmin dövrdə bu gəlirə aid olan və ondan çıxılan xərclər qədər azaldılan məbləği üzrə ödəyir.

Burada istifadə olunan məşğulluq anlayışı Azərbaycan Respublikasının “Məşğulluq haqqında” Qanununda müəyyən edilmişdir. Həmin Qanunun 1-ci maddəsində məşğulluq anlayışı Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə zidd olmayan və bir qayda olaraq onlara qazanc (*gəlir*) gətirən hər hansı fəaliyyəti kimi müəyyən olunmuşdur. Qeyd olunan Qanunun 3-cü maddəsində məşğul şəxslərə aşağıdakılar aid olunmuşdur:

- ✓ muzzla işləyən, o cümlədən əmək müqaviləsi (*kontraktı*) ilə tam və ya tam olmayan iş vaxtı ərzində haqq müqabilində iş görən, habelə haqqı ödənilən başqa işi (*xidməti*) olanlar;
- ✓ sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində torpaq payı olanlar;
- ✓ haqqı ödənilən vəzifəyə seçilən, təyin və ya təsdiq edilənlər;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər;
- ✓ əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, məzuniyyət, əlavə təhsil, tətillər, istehsalatın dayanması və ya başqa səbəblər ilə əlaqədar iş yerində müvəqqəti olmayanlar;
- ✓ Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;

- ✓ Azərbaycan Respublikasının hüdüdlərindən kənarda qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları.

Vergi Məcəlləsinin 103-cü maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında rezident və qeyri-rezident müəssisələr mənfəət vergisinin ödəyiciləridir.

Rezident hesab olunan müəssisələr üçün vergitutma obyektini onun mənfəətidir. Vergi ödəyicisinin bütün gəlirləri (*vergidən azad edilən gəlirdən başqa*) ilə gəlirdən çıxılan xərclər arasındakı fərq mənfəətdir.

Əgər qeyri-rezident müəssisə vergitutma məqsədləri üçün daimi nümayəndə statusunu əldə edirsə, yəni o, Azərbaycan Respublikasında özünün daimi nümayəndəliyi vəsaitilə fəaliyyət göstərsə, onda həmin qeyri-rezident müəssisəsi bu fəaliyyətdən əldə etdiyi mənfəətindən, yəni daimi nümayəndəliyi ilə bağlı Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi ümumi gəlirinin Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq həmin gəlirin əldə edilməsinə çəkilən xərclər çıxıldıqdan sonra qalan məbləğindən vergi ödəyir.

Qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi ilə bağlı olmayan ümumi gəliri, Vergi Məcəlləsinin 125-ci maddəsində nəzərdə tutulduğu hallarda xərclər çıxılmadan ödəmə mənbəyində vergiyə cəlb olunur.

Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliklə bağlı olmayan əmlak təqdim edilməsindən gəlir əldə edən qeyri-rezident müəssisəsinin təqvim ili ərzində Azərbaycan mənbəyindən əldə etdiyi bu növ ümumi gəlirindən Vergi Məcəlləsində göstərilən və həmin dövrdə bu cür gəlirə aid olan xərclər çıxıldıqdan sonra vergi tutulur.

Vergi Məcəlləsi müəssisələrin təsis edilməsi üçün yatırılan investisiyaların da təşviqi üçün əlverişli şərait yaradır. Belə ki, Məcəllənin 164.1.5-ci maddəsinə görə idxal olunan əmlak istisna olmaqla, müəssisənin nizam-

namə fonduna (*kapitalına*) pay şəklində hər hansı əmlakın qoyulması (*əmlakın pay şəklində qoyuluşu, onun müqabilində bilavasitə digər əmlakın əldə edilməsi ilə əlaqədar olmadıqda*) əlavə dəyər vergisindən azad edilir.

Rezident müəssisə tərəfindən ödənilən dividenddən ödəmə mənbəyində 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulur. Dividendin faktiki sahibi olan fiziki və hüquqi şəxslərdən ödəmə mənbəyində vergi tutulmuşdursa, dividendi alan fiziki və hüquqi şəxslərin həmin gəlirindən bir daha vergi tutulmur. Həmin gəlir yenidən dividend şəklində verilən zaman vergiyə cəlb olunmur. Azərbaycanın vergi sisteminə dividend və kapitalın artımı fərqli şəkildə vergitutmaya cəlb olunur. Dividendlər 10% dərəcə ilə ödəmə mənbəyində vergitutmaya cəlb olunur, kapitalın artımı isə yalnız bu kapital təqdim edildiyi halda vergitutmaya cəlb olunur. Vergi Məcəlləsinin 99.3.8-ci bəndində fiziki şəxslərin aktivlərinin ilkin qiymətinin artdığını göstərən hər hansı digər gəlir (təqdim olunduğu təqdirdə) qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir kimi təsbit olunur və belə illik gəlirlər 101.2-ci maddəyə uyğun olaraq 30.000 manatadək olan hissəsi 14%-lə, 30.000 manatdan yuxarı olan hissəsi isə 25%-lə vergiyə cəlb olunur.

Bu prosedur hüquqi şəxslər üçün fərqli formada həyata keçirilir. Belə ki, Vergi Məcəlləsinin 114.7-ci maddəsinə görə əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən əldə olunan məbləğ həmin əsas vəsaitlərin qalıq dəyərindən artıq olduğu halda yaranmış fərq vergi tutulan gəlirə daxil edilir.

Vergi Məcəlləsinin 142-ci maddəsində qeyd olunur ki, aktivlərin təqdim olunmasından əldə edilən gəlir aktivlərin təqdim edilməsindən daxilolmalar və aktivlərin dəyəri arasındakı fərq kimi qəbul edilir. Vergi Məcəlləsinin 143-cü maddəsində isə qeyd olunur ki, aktivlərin dəyərində onların alınması, gətirilməsi, istehsalı, tikilməsi, quraşdırılması və

qurulması üçün çəkilən xərclər, həmçinin vergi ödəyicisinin gəlirdən çıxmaq hüququna malik olduğu xərclər istisna edilməklə, aktivlərin dəyərini artıran digər xərclər daxil edilir.

Amortizasiya ayırmaları hər kateqoriyaya aid olan vəsaitlər üçün müəyyənləşdirilmiş amortizasiya normasını həmin kateqoriyaya aid əsas vəsaitlərin vergi ilinin sonuna qalıq dəyərində tətbiq edilməklə hesablanır. Vergi ilinin sonuna qalıq dəyəri aşağıdakı qaydada hesablanır: əsas vəsaitlərin (*vəsaitin*) əvvəlki ilin sonuna qalıq dəyərində (*həmin il üçün hesablanmış amortizasiya məbləği çıxıldıqdan sonra qalan dəyər*) cari ildə daxil olmuş əsas vəsaitlərin (*vəsaitin*) dəyəri, habelə cari ildə Vergi Məcəlləsinin 115-ci maddəsinə əsasən müəyyən edilən təmir xərclərinin məhdudlaşdırmadan artıq olan hissəsi əlavə edilir, vergi ilində təqdim edilmiş, ləğv edilmiş və ya qalıq dəyəri 500 manatdan və ya ilkin dəyərin 5 faizindən az olduqda əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri çıxılır.

Göstərilən müddəalardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, iqtisadi fəaliyyət subyektləri investisiya qoyuluşları ilə əsas vəsaitlərinin qalıq dəyərini artırmaq və qoyulmuş investisiyanı təsbit olunmuş “azalan qalıq dəyəri” üsulu ilə amortizasiya etmək hüququna malikdirlər. Rezident banklarına, maliyyə lizinqini həyata keçirən rezident şəxslərə və ya qeyri-rezident bankların, maliyyə lizinqini həyata keçirən qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyinə kreditlər (*ssudalar*), depozitlər (*hesablar*) üzrə ödənilən faizlər istisna olmaqla, rezident tərəfindən və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi tərəfindən, yaxud bu cür nümayəndəliyin adından ödənilən faizlərdən, o cümlədən maliyyə lizinqi əməliyyatları üzrə ödənilən ssuda faizlərindən gəlir Azərbaycan mənbəyindən əldə edildiyi halda, ödəniş mənbəyində 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulur.

Faizlərin faktiki sahibi fiziki şəxsdirsə, vergi tutulmuş faizlər həmin fiziki şəxslərə ödənildikdən sonra onlardan bir daha vergi tutulmur.

Faizlərin faktiki sahibi mənfəəti vergiyə cəlb olunan rezident müəssisədirsə və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyidir, ödəmə mənbəyində vergi tutulmuş faizləri alan həmin müəssisə və ya qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyi hesabladığı verginin məbləğini, ödəmə mənbəyində verginin tutulduğunu təsdiq edən sənədləri vermək şərti ilə bu mənbədə ödənilmiş verginin məbləği qədər azaldır.

Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezident kimi fəaliyyət göstərən şəxslərin gəlirindən ödəmə mənbəyində vergi tutulması qaydası Vergi Məcəlləsinin 125-ci maddəsində təsbit olunmuşdur.

Qeyri-rezidentin Azərbaycan mənbəyindən əldə olunan gəliri kimi müəyyən edilən və qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasının ərazisindəki daimi nümayəndəliyinə aid olmayan ümumi gəlirindən ödəmə mənbəyində xərclər çıxılmadan aşağıdakı dərəcələrlə vergi tutulur:

- dividend – 10%;
- faizlər – 10%;
- rezident müəssisəsinin və ya sahibkarın riskin sığortasına və ya təkrar sığortasına dair müqaviləyə uyğun olaraq sığorta ödəmələri – 4 faiz;
- Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında beynəlxalq rabitə və ya beynəlxalq daşımalar həyata keçirilərkən rabitə və ya nəqliyyat xidmətləri üçün rezident müəssisəsinin və ya sahibkarın ödəmələri – 6 faiz;
- muzzdlu işlə əlaqədar alınan gəlirlər istisna olmaqla işlərin görülməsindən və ya xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən gəlirlər – 10 faiz;

- rezident müəssisəsinin və ya sahibkarın muzzdlu işlə əlaqədar ödədiyi aylıq gəlir – 2.500 manatadək 14%, 2.500 manatdan çox olan hissədən 25%.;
- icarə haqları və royalti – 14%.

Qeyri-rezidentlərə ödəmə mənbəyində hesablanan vergilərin müəyyən edilməsi zamanı qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındakı daimi nümayəndəliyi tərəfindən və ya onun adından aparılan ödəmələr rezident müəssisənin ödəmələrinə bərabər tutulur.

Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında beynəlxalq müqavilələrdə vergilərin aşağı dərəcəsi və ya vergilərdən tam azad olunma nəzərdə tutulduğu halda, ödəmə mənbəyində artıq tutulmuş vergi məbləği müəyyən edilmiş qaydada geri qaytarılır.

Qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliyindən mənfəət vergisindən əlavə olaraq bu daimi nümayəndəliyin xalis mənfəətindən həmin qeyri-rezidentə köçürdüyü (verdiyi) hər hansı məbləğdən 10 faiz dərəcə ilə vergi tutulur.

Vergi Məcəlləsində ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması üçün xarici ölkədə ödənilən verginin nəzərə alınması barədə müddəa vardır. Rezidentin Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənarda Azərbaycan mənbəyindən olmayan gəlirindən ödənilmiş gəlir vergisinin və ya mənfəət vergisinin məbləğləri Azərbaycanda vergi ödənilərkən nəzərə alınır. Bu zaman nəzərə alınan məbləğ Azərbaycan Respublikasında həmin gəlirdən və ya mənfəətdən müəyyən edilmiş dərəcələrlə tutulan verginin məbləğindən çox olmamalıdır.

Bununla yanaşı VM-də güzəştli vergi tutulan ölkədə əldə edilən gəlirin vergiyə cəlb olunması mexanizmi də təsbit olunmuşdur. Belə ki, rezident güzəştli vergi tutulan ölkədə gəlir əldə edən qeyri-rezidentin nizamnamə fondunun 20

faizindən çoxuna bilavasitə və ya dolayısı ilə sahibdirsə, yaxud öz növbəsində onun səsvermə hüququ verən səhmlərinin 20 faizindən çoxuna sahibdirsə, rezidentin həmin gəliri onun vergi tutulan gəlirinə daxil edilir. Burada güzəştli vergi tutulan xarici ölkə dedikdə, vergi dərəcəsi Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş dərəcədən 2 dəfə və ya daha çox aşağı olan və ya maliyyə məlumatını, yaxud əmlakın faktiki sahibi və ya gəlir (mənfəət) götürən barədə sirri qorumaq imkanı verilmiş şirkətlər haqqında məlumatın məxfiliyinə dair qanunun mövcud olduğu ölkə başa düşülür.

Azərbaycanda həyata keçirilən vergi islahatlarının əsas məqsədi xarici və yerli investorlar üçün eyni səviyyəli vergi mühiti yaratmaqdan ibarətdir. Ölkəmizdə kiçik və orta sahibkarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə sadələşdirilmiş vergi tətbiq edilir. ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda alınmamış və ardıcıl 12 aylıq dövr ərzində vergi tutulan əməliyyatların həcmi 120000 manat və ondan az olan hüquqi və sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər sadələşdirilmiş vergi ödəyicisi olmaq hüququna malikdirlər. Aksizli mallar istehsal edən şəxslər, kredit və sığorta təşkilatları, investisiya fondları, qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları, lombardlar, qeyri-dövlət pensiya fondları, əmlakın icarəyə verilməsindən və royaltidən gəlir əldə edənlər, mülkiyyətində olan əsas vəsaitlərin ilin əvvəlinə (*mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri ilə (beynəlxalq yük və sərnişin daşımaları istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının ərazisində sərnişin və yük daşımalarını (o cümlədən taksi ilə) və yaxud həmin daşımaları müqavilə əsasında digər şəxslər vasitəsi ilə həyata keçirən şəxslər istisna olmaqla*) qalıq dəyəri 1.000.000 manatdan artıq olan şəxslərin sadələşdirilmiş verginin ödəyicisi olmaq hüququ yoxdur.

Sadələşdirilmiş vergi təqdim edilmiş mallara (*işlərə, xidmətlərə*) bu verginin ödəyicilərinin malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdiyi vəsaitin məbləğindən (*ümumi hasilatının həcmindən*) və satışdankənar gəlirlərdən Bakı şəhərində 4%, digər şəhər və rayonlarda isə, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2%-lik dərəcə ilə tutulur.

Qeyd olunanlar göstərir ki, Azərbaycanın vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquqi aktları müəssisələrin investisiya fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradır.

3.2. Vergi sistemində aparılan islahatların sahibkarlıq mühitinə təsiri

Azərbaycanın təkmil vergi sisteminin qurulması ümum-milli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Belə ki, Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi uğurlu siyasət nəticəsində vergi siyasətində köklü dəyişikliklər aparılmış, vergi sisteminin müasir standartlar əsasında formalaşdırılması əsas məsələ kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Dövlət tərəfindən təyin edilən və dövlət büdcəsinin maliyyə ehtiyatlarının yaradılması məqsədini güdən vergi, yığım, rüsum və digər ödənişlər, həmçinin onların yığılmasının forma, üsul və prinsipləri vergi sisteminin əsasını təşkil edir.

Ölkənin vergi sistemi onu bilavasitə formalaşdıran əsas elementlərin qarşılıqlı əlaqəli məcmusudur. Bu elementlər aşağıdakılardır [7,18,31]:

- vergi qanunvericiliyi sistemi və prinsipləri;
- vergi siyasətinin prinsipləri;
- vergilərin müəyyən edilməsi qaydaları;
- vergilərin növləri və elementləri;
- vergilərin büdcələr üzrə bölüşdürülməsi qaydası;
- vergi orqanları sistemi;
- vergi nəzarətinin forma və üsulları;
- vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydaları.

Mütərəqqi vergi sistemi dövlətin vergi siyasətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini özündə əks etdirməlidir:

- mövcud vergi dərəcələrinin aşağı salınması yolu ilə iqtisadiyyatın inkişafını ləngidən destruktiv amillər (*inflasiya, iqtisadi artım tempinin aşağı düşməsi, işsizlik, “gizli” iqtisadiyyatın xüsusi çəkisinin artması və s.*) ilə mübarizə;
- ölkədə əlverişli vergi mühitinin yaradılması, əma-

nətlərin və investisiyanın artırılmasının stimullaşdırılmasının təmin edilməsi.

Eyni zamanda, vergilərin tənzimləyici funksiyasından və vergi dərəcələrinin aşağı salınmasının müsbət təsir vasitələrindən istifadə edilməklə aşağıdakılara nail olmaq mümkündür:

- əmək və sahibkarlıq fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- istehsal həcmnin və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi;
- gəlirin vergiyə cəlb edilməsi aşağı salınmaqla vergi ödəyicilərinin sərəncamında qalan pul vəsaitlərinin artırılmasına və beləliklə, onların alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə istehlakının artırılmasına şəraitin yaradılması;
- dövlət büdcəsindən daha səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində dövlət gəlirlərinin artırılması (*milli gəlirin artırılması hesabına*);
- iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin artırılması;
- qiymətlərin və inflyasiya səviyyəsinin aşağı salınması;

Vergi sistemində idarəetmə bazar iqtisadiyyatının tələblərinə, ictimai-siyasi həyatda aparılan demokratikləşmə proseslərinə uyğun qurulmalı, onun planlaşdırma, əlaqələndirmə, tənzimləmə, nəzarət və digər funksiyaları yeni məzmun və formalarda tətbiq olunmalıdır.

Respublikamızda sahibkarlıq sektorunun inkişafı məqsədilə sistemli və təkmil hüquqi baza formalaşdırılmış, mövcud normativ aktların vaxtaşırı təkmilləşdirilməsi həyata keçirilmiş, bir sıra qanunlar, fərmanlar, sərəncamlar və qısa, orta və uzunmüddətli dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Bunlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Azərbaycan Respublikasının “Sahibkarlıq haqqında” 1992-ci il 15 dekabr tarixli Qanunu;

- Azərbaycan Respublikasının “Antiinhisar fəaliyyəti haqqında” 4 mart 1993-cu il tarixli Qanunu;
- “Azərbaycan Respublikasında dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsinin I Dövlət Proqramı” (1995-1998);
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “İstehsal, xidmət, maliyyə-kredit fəaliyyətinə dövlət nəzarətinin qaydaya salınması və əsassız yoxlamaların qadağan edilməsi barədə” 1996-cı il 17 iyun tarixli Fərmanı;
- “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığa dövlət köməyi Proqramı (1997-2000)”;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət nəzarəti sisteminin təkmilləşdirilməsi və sahibkarlığın inkişafı sahəsində süni maneələrin aradan qaldırılması haqqında” 1999-cu il 7 yanvar tarixli Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikasının “Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında” 1999-cu il 14 iyun tarixli Qanunu;
- “Azərbaycan Respublikasında dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin II Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 avqust 2000-ci il tarixli Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Sahibkarlıq Şurasının yaradılması haqqında” 2002-ci il 27 avqust tarixli Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında” 2002-ci il 2 sentyabr tarixli Fərmanı;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafına dövlət hi-

mayəsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 2002-ci il 10 sentyabr tarixli Fərmanı;

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Sahibkarlığın inkişafına mane olan müdaxilələrin qarşısının alınması haqqında” 2002-ci il 28 sentyabr tarixli Fərmanı;
- “Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı Proqramı (2002-2005)” və s.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafını təmin etmək məqsədilə səyyar yoxlamaların keçirilməsinin yeni qaydaları təsdiq edilmiş, yoxlama proqramları müasir tələblər nəzərə alınmaqla yenidən işlənib hazırlanmış, əsassız yoxlamalara yol verilməməsi, yoxlamalar zamanı vergi ödəyicilərinin qanunla qorunan hüquqlarının gözlənilməsinin təmin olunması üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür. Yerli qeyri-dövlət qurumlarının pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və xidmət obyektlərindən vergilərin toplanması, vergidən-uçotdan yayınmasının qarşısının alınması sahəsində ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən 1998-ci il 6 noyabr tarixində keçirilmiş “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin ölkənin iqtisadi və sosial inkişafının yekunlarına həsr olunmuş geniş iclas”ında və 17 dekabr tarixində keçirilmiş “1999-cu il üçün dövlət büdcəsi layihəsinin müzakirəsinə həsr olunmuş respublika müşavirəsi”ndə qoyulmuş vəzifələrə müvafiq olaraq, bu sahəyə diqqət artırılmış, vergi orqanlarının nəzarət işlərinin gücləndirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülmüşdür. Bununla yanaşı, yerli və xarici iş adamlarının fəaliyyətinə vergi orqanları tərəfindən əsassız müdaxilələrin qarşısının alınması məqsədilə 2000-ci ilin aprel ayından vergi ödəyicilərində keçirilən dövrü yoxlamalar ləğv edilmiş, bu yoxlamaların yalnız zərurət yarandıqda keçirilməsi, eyni zamanda, vergi öhdəliklərinə əməl etməyən vergi ödəyi-

cilərinə nəzarətin gücləndirilməsi, intizamlı, vergiləri düzgün hesablayan və vaxtında ödəyən vergi ödəyiciləri üçün isə müvafiq şəraitin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu.

Müstəqilliyimizin ilk illərində vergi qanunvericiliyi fiziki şəxslərin gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi, aksiz vergisi, mədən vergisi, torpaq vergisi barədə və digər qanunlardan ibarət idi. Burada əsas problem qeyd olunan qanunlar arasında sistemliliyin olmamasında idi. 1999-2000-ci illərdə ümumilli lider Heydər Əliyevin tövsiyələrinə uyğun olaraq bütün diqqət təkmil qanunvericiliyin yaradılması, inzibati idarəetmənin yaxşılaşdırılması və vergilərin dövlət büdcəsinə tam səfərbər olunmasına yönəldilmişdir.

Qısa müddətdə dünya standartlarına cavab verən yeni qanunvericilik bazası yaradılmış, onlarla mütəxəssisin cəlb edildiyi gərgin iş prosesindən sonra 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən Vergi Məcəlləsi qüvvəyə minmişdir. Məcəllənin qəbulu həmin dövrdə əldə edilmiş ən böyük uğurlardan biridir. Vergi Məcəlləsinin qəbul edilməsi vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və onun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması sahəsində atılmış ən başlıca addımlardan hesab edilərək gələcək islahatlar üçün təməl olmuşdur. Respublikamızda aparılan iqtisadi islahatlar və əldə olunan uğurlu nəticələr iqtisadi mühiti daha da yaxşılaşdırmaqla bərabər, yeni yaranmış imkanlardan səmərəli istifadə edilməsi üçün vergi sisteminin də təkmilləşdirilməsini zərurətə çevirir. Qeyd olunan vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün Vergi Məcəlləsində müvafiq dəyişikliklər mütləq qaydada aparılmaqdadır.

Müasir dünya təcrübəsində vergi ödəyicilərinin vergi yükünün dəyişdirilməsi, vergitutmanın hər hansı forma və vasitəsinin digəri ilə əvəz edilməsi, bu və ya digər vergilərin yayılma sahəsinin dəyişdirilməsi, vergi güzəştlərinin tətbiq

edilməsi və ya ləğv edilməsi, vergi dərəcələrinin fərqləndirilmiş sisteminin daxil edilməsi kimi üsullardan istifadə olunur. Vergi islahatlarının səmərəliliyi aşağıdakı prinsiplərə riayət olunmaqla artırıla bilər [7,21]:

- ümumi məqsədyönlülük;
- sadəlik;
- fiskal səmərəlilik;
- vergidən yayınma meyllərinin aradan qaldırılması;
- universalıq;
- ictimai faydalı fəaliyyət növlərinin inkişafının stimullaşdırılması və zərərli fəaliyyət növlərinin qarşısının alınması;
- büdcə və vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin inflyasiyadan müdafiəsi.

Respublikamızda aparılan vergi islahatlarında da bu üsullar və prinsiplər nəzərə alınmışdır. Məhz Heydər Əliyevin siyasi dəstəyinin, birbaşa tapşırıq və tövsiyələrinin əsasında vergi xidmətində əsaslı struktur islahatlarına start verilmişdir. Vergi Məcəlləsində əvvəllər tətbiq olunan 13 vergi növündən 9 vergi növü təsbit olunmuş, əksər vergi növləri üzrə dərəcələr aşağı salınmış, əksizə cəlb olunan malların siyahısı azaldılmışdır. Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi məqsədilə ölkədə sabit vergi mühitinin yaradılmasına, vergi yükünün azaldılmasına, vergi güzəştləri sisteminin tətbiq edilməsinə, azad sahibkarlığın stimullaşdırılmasına, vergi ödəyicilərinin hüquq və mənafelərinin qorunmasına xidmət edən müddəalar Vergi Məcəlləsinə daxil edilmişdir.

Respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra yaranmış vergi sistemində ölkəmiz üçün tamamilə yeni olan vergi növü - əlavə dəyər vergisi əksizlərlə birlikdə dövriyyə vergisini əvəz etdi. Bu verginin dərəcəsi əvvəlcə 28 faiz nəzərdə tutulsa da, sonralar tədricən azaldıldı və Vergi

Məcəlləsində onun dərəcəsi hər vergi tutulan əməliyyatın və hər vergi tutulan idxalın 18 faizini təşkil etdi. Son illərdə dərəcə dəyişdirilməmişdir.

Heydər Əliyevin 11 fevral 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə Baş Dövlət Vergi Mufəttişliyinin bazasında dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, dövlət büdcəsinə vergilər və digər daxilolmaların vaxtında və tam yığılmasını təmin edən və vergitutma sahəsində dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı – Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin yaradılmışdır.

Vergilər Nazirliyinin fəaliyyəti sahibkarlar üzərində kütləvi nəzarətlə deyil, əməkdaşlıq və səmərəli nəzarət mexanizmləri tətbiq olunmaqla qurulur. Əlbəttə, sahibkarın öz vergi öhdəliklərinə məsuliyyətlə yanaşması vergi xidmətinin də işini asanlaşdırır, vergi nəzarətinin daha yumşaq müstəvidə qurulmasını şərtləndirir. Lakin bundan sui-istifadə etmək istəyən vergi odəyicilərinə də rast gəlinir.

Belə halların qarşısını almaq məqsədilə Heydər Əliyevin 25 avqust 2000-ci il tarixli Fərmanı ilə Vergilər Nazirliyinə təhqiqat və istintaq aparılması səlahiyyətləri verilmişdir. Müvafiq Fərmanın icrası ilə əlaqədar Hüquq mühafizə orqanları ilə əlaqələndirmə Baş İdarəsinin bazasında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması İdarəsi, daha sonra işə nazirlikdə aparılan struktur dəyişiklikləri ilə bağlı Vergilər Nazirliyi yanında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırılması Departamenti yaradılmışdır.

Bunlarla yanaşı, sonrakı illərdə vergi xidmətinin müasirləşdirilməsi prosesi davam etdirilmişdir. Aparılan struktur islahatları nəticəsində MDB məkanında analoqu olmayan bir idarəetmə sistemi qurulmuşdur. Azərbaycanın vergi xidmətinin müasir strukturu sistemlilik, çeviklik, operativlik, koordinasiya olunma və güclü təşkilati-idarəetmə mexanizmi kimi müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirir. Vergi

xidmətində yeni iş prosesləri tətbiq edilir, vergi ödəyiciləri ilə vergi xidməti əməkdaşları arasında kontaktsiz münasibətlərin qurulmasına, vergi bəyannamələrinin internet üzrindən qəbul edilməsinə, bütün vergi ödəmələrinin banklar vasitəsilə həyata keçirilməsinə başlanmışdır.

Ötən dövr ərzində vergi xidmətinin kadr heyətinin yenidən komplektləşdirilməsi aparılmış, qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi prosesi davam etdirilmiş, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri üçün əlverişli vergitutma mexanizmlərini özündə birləşdirən optimal bir sistem yaradılmış, sadələşdirilmiş vergi sistemi tətbiq edilmişdir. Bütün bunlar sonda nəticə etibarilə vergi inzibatçılığının əhəmiyyətli şəkildə yaxşılaşmasına, vergilərin tədricən məcburi yığılmasından könüllü ödənilməsinə keçidə şərait yaratmışdır.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, məhz ümummilli lider Heydər Əliyevin parlaq təfəkkürü və gərgin əməyi nəticəsində yaradılmış möhkəm siyasi-iqtisadi təməl vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və vahid hüquqi bazasının yaradılması, vergi dərəcələrinin aşağı salınması hesabına vergitutma bazasının genişləndirilməsi, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması, kiçik və orta sahibkarlıq üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilən vergi siyasətinin həyata keçirilməsi, habelə vergi xidməti orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətində mühüm məqsədyönlü işlərin görülməsi üçün şərait yaratmışdır.

Son illər ərzində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bilavasitə qayğısı və diqqəti nəticəsində vergi sisteminin və onun vahid normativ-hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi, iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması istiqamətində islahatlar uqurla davam etdirilməkdədir.

Iqtisadiyyata investisiyaların cəlb olunması üçün əlve-

rişli vergi mühitinin yaradılması Respublikada aparılan vergi siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Əlverişli investisiya mühitinin yaradılması həm xarici, həm də yerli investorları narahat edən başlıca məsələlərdəndir. İnvestorları vergi güzəştləri ilə bərabər vergi sisteminin fəaliyyətin uzun müddətə proqnozlaşdırılmasına imkan verən sabitliyi və təkamülünün müəyyənliyi maraqlandırır. Azərbaycan Respublikası tərəfindən bu istiqamətdə bir sıra beynəlxalq müqavilələr bağlanmışdır. Bu müqavilələr, əsasən, investisiyaların təşviqi və qorunmasını, gəlirlərə və əmlaka görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasını, nəqliyyat daşımalarını və kredit sazişlərini əhatə edir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi dövlət tərəfindən büdcənin mədaxilini formalaşdırmaqla iqtisadiyyata investisiya qoyuluşunu, sahibkarlıq və biznes fəaliyyətini stimullaşdıran, vergi ödəyicilərini daha çox gəlir əldə etməyə, onları istehsalı daha da genişləndirməyə sövq edən vergi siyasətinin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Belə siyasət sahibkarlığın və biznes fəaliyyətinin inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaratmağa, ölkənin sosial iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə, vergi daxilolmalarının artmasına və son nəticədə əhəlinin maddi rifahının daha da yüksəldilməsinə yönəldilmişdir. Vergi Məcəlləsində ölkənin vergi qanunvericiliyi sistemləşdirilmiş, vergi siyasəti vergitutmanın prinsiplərindən istifadə olunmaqla bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır.

Bundan başqa, tətbiq olunan vergilərin elmi əsaslandırılması təmin olunmuş, onların müəyyən edilmə, hesablanma, yığılma və dövlət büdcəsinə köçürülmə qaydaları xeyli sadələşdirilmişdir. Ən başlıcası isə vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə vergi ödəyicilərinə tətbiq olunan maliyyə sanksiyaları xeyli yüngülləşdirilmiş, vergi

bazasının genişləndirilməsi məqsədilə vergilərin sayı azaldılmış, onların dərəcələri aşağı salınmışdır.

Azərbaycanda böyük uğurlarla aparılmaqda olan sosial yönümlü iqtisadi siyasət, dövlət büdcəsindən maliyyələşən geniş miqyaslı sosial-iqtisadi layihələr və vergi islahatları verginin könüllülük cəhətinin inkişafına böyük təkan vermişdir. Son illərdə mənfəət və əlavə dəyər vergilərinin dərəcələrinin və bu vergilər üzrə daxilolmaların dinamikası da göstərir ki, vergi dərəcələrinin azalması vergi daxilolmalarının artımına müsbət təsir göstərir (*3.1, 3.2, 3.3 və 3.4 sayılı şəkillər*).

2012-ci ildə dövlət büdcəsinə 5 mlrd. 911,6 mln. proqnoza qarşı 6 mlrd. 25,4 mln. manat vergi daxil olmuşdur ki, bu da proqnozlaşdırıldığından 113,8 mln. manat (101,9%) çoxdur.

Neft sektoru üzrə dövlət büdcəsinə 2 mlrd. 631,6 mln. manat proqnoza qarşı 2 mlrd. 738,9 mln. manat vergi ödənişi təmin edilmişdir ki, bu da proqnozun 107,3 milyon manat artıq (104,1%) təmin edilməsi deməkdir.

Qeyri-neft sektoru üzrə 3 mlrd. 280,0 mln. proqnoza qarşı 3 mlrd. 286,5 mln. manat ödənilmişdir ki, bununla da proqnoz 100,2% icra olunmuşdur.

2012-ci ildə 6 mlrd. 25,4 mln. manat faktiki vergi daxilolmanın 1 mlrd. 695,1 mln. manatı dövlət sektoru üzrə, 4 mlrd. 330,2 mln. manatı isə qeyri-dövlət sektoru üzrə olmuşdur.

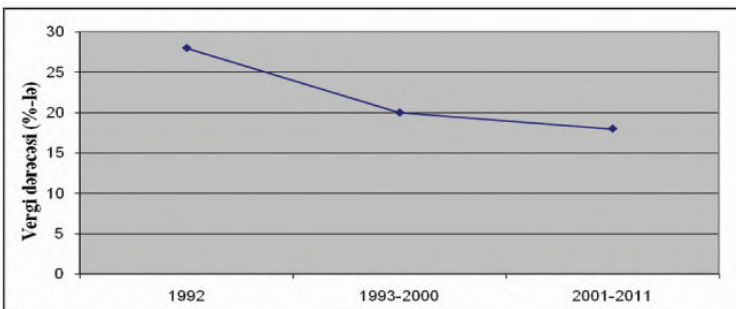
2011-ci illə müqayisədə dövlət sektoru üzrə 40,8 mln. (2,5%), qeyri-dövlət sektoru üzrə isə 512,6 mln. manat (13,4%) artım qeydə alınmışdır. 2011-ci ildə dövlət sektoru üzrə 1 mlrd. 654,3 mln., qeyri-dövlət sektoru üzrə isə 3 mlrd. 817,6 milyon manat ödəniş olmuşdur.

Ölkəmizdə regionların sosial-iqtisadi inkişafı vergi daxilolmalarının səviyyəsinə müsbət təsir göstərir. 2006-cı ilin yekunları üzrə regionlarda yığımlar 6,8 milyon manat təşkil

edirdisə, 2008-ci ildə bu, artıq 312 milyon manat, 2010-cu ildə 344 milyon manat səviyyəsində olub. 2012-ci ildə Ərazi Vergi İdarələri üzrə 414,4 mln. manat proqnoza qarşı 445,5 mln. manat vergi daxil olmuşdur ki, bu da proqnozlaşdırıldığından 31,1 milyon manat (107,5%) çoxdur.

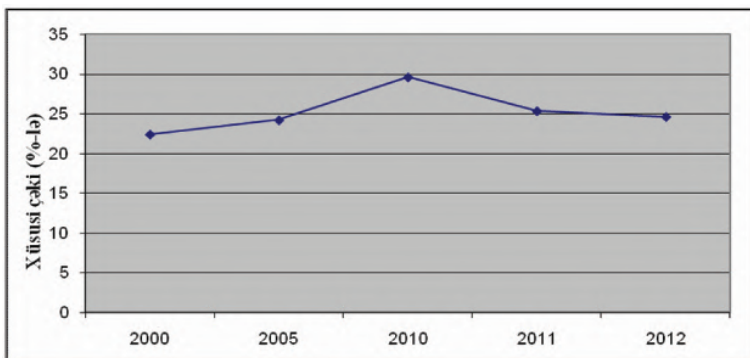
1994-cü ilin sentyabrın 24-də ümummilli lider Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü nəticəsində imzalanmış “Əsrin Müqaviləsi” çərçivəsində qəbul edilmiş Hasilatın pay bölgüsü üzrə Sazişdə karbohidrogen sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün xüsusi vergi rejimi tətbiq edilmiş və belə müəssisələr “Xüsusi vergi rejimli müəssisələr” hesab olunur.

Xüsusi vergi rejimi dedikdə, müəyyən dövr ərzində vergilərin hesablanması və ödənilməsinin xüsusi qaydası nəzərdə tutulur. Belə ki, qanun qüvvəsinə minmiş hər bir sazişdə, müəyyən edilən dövr ərzində bu saziş çərçivəsində fəaliyyət göstərən xüsusi vergi rejimli müəssisələr tərəfindən vergilərin hesablanması və ödənilməsi qaydası müəyyənləşdirilir. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 2.7-ci maddəsinə əsasən, «Məcəllə qüvvəyə minənədək və ya o, qüvvəyə mindikdən sonra qanunla təsdiq olunmuş hasilatın pay bölgüsü haqqında olan sazişlərdə və

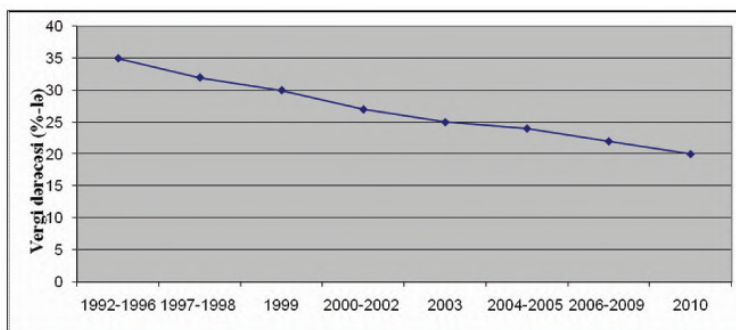
Şəkil 3.1. ƏDV-nin dərəcələrinin illər üzrə dinamikası

Mənbə: <http://www.taxes.gov.az/?name=statistika>

**Şəkil 3.2. ƏDV-nin 2000-2012-ci illər üzrə
vergi daxilolmalarında xüsusi çəkisi**

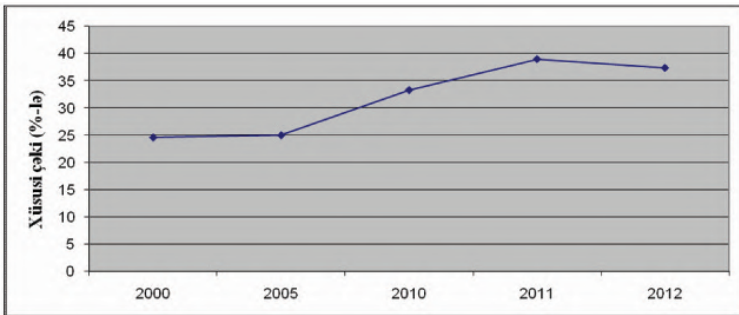
Mənbə: <http://www.taxes.gov.az/?name=statistika>

**Şəkil 3.3. Mənfəət vergisinin dərəcəsinin illər üzrə
dinamikası**

Mənbə: <http://www.taxes.gov.az/?name=statistika>

ya qanunlarda, o cümlədən neft və qaz haqqında qanunda bu Məcəllədə və vergilər haqqında digər normativ hüquqi aktlarda nəzərdə tutulmuş müddəalardan fərqli müddəalar müəyyən edildikdə, həmin sazişlərin və ya qanunların müddəaları tətbiq edilir». Bundan başqa, sazişlərdən irəli gələn vergilərin tətbiqi və alınması mexanizmi Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin sərəncamı əsasında yaradılan işçi komissiyası ilə podratçı tərəflər arasında imza-

Şəkil 3.4. Mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların 2000-2012-ci illər üzrə ümumi daxilolmalarda xüsusi çəkisinin dinamikası

Mənbə: <http://www.taxes.gov.az/?name=statistika>

lanan protokollarla («Mənfəət vergisi haqqında», «Əlavə dəyər vergisi haqqında», «Xarici subpodratçıların vergiyə cəlb edilməsi haqqında», «Əməkdaşlar və fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilməsi haqqında», «İdخال və ixrac vergiləri haqqında») tənzimlənir.

3.3. İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında ikiqat vergitutma məsələləri

Müasir dövrdə malların, xidmətlərin, şəxslərin və kapitalın müxtəlif dövlətlər, ərazilər və regionlar arasında hərəkəti, bir dövlətin vergi rezidenti olan şəxslərin öz fəaliyyətlərini tamamilə və ya qismən həmin dövlətin milli sərhədlərindən, o cümlədən vergi yurisdiksiyasından kənarda, müxtəlif xarici dövlətlərdə həyata keçirməsi adi bir hala çevrilmişdir.

Təbii ki, belə bir vəziyyətdə sahibkarlıq fəaliyyətini xaricdə həyata keçirən şəxslərin bu fəaliyyətdən əldə etdiyi gəlir və ya mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi məsələsi xüsusi aktuallığı ilə seçilir.

Hər bir şəxs hər hansı xarici dövlətdə sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməyə başlamazdan və həmin dövlətə investisiya qoymazdan əvvəl həmin ölkədəki investisiya mühitinin əlverişliliyi ilə bağlı bir çox amilləri nəzərdən keçirir və bu amillər sırasında vergitutmanın səmərəliliyi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu zaman diqqət yetirilən əsas məsələlərdən biri əldə edilmiş gəlirin və ya mənfəətin hər iki dövlətdə, həm əldə edildiyi dövlətdə, yəni mənbə dövlətində, həm də vergi ödəyicisinin rezident olduğu dövlətdə eyni növ vergiyə cəlb edilməməsi, yəni ikiqat vergitutmaya yol verilməməsidir.

Bu səbəbdən, investorlar xarici ölkədə fəaliyyətə başlayarkən həmin ölkə ilə özlərinin rezident olduqları ölkə arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında beynəlxalq müqavilənin mövcudluğuna xüsusi diqqət yetirirlər.

Azərbaycanın vergi sistemi rəqabətqabiliyyətli, sərmayəçilər üçün cəlbedici, sadə və eyni zamanda, şəffaf və sabit mühitin formalaşması üçün geniş imkanlar açır.

Ölkəmizin vergi siyasəti səmərəli və rəqabətli iqtisadi siyasət aparılmasına zəmin yaradır. Məsələn, iqtisadiyyatın cəlbediciliyinin və rəqabətliliyinin əsas amili olan gəlirlərin repatriasiyası üçün məhdudiyyətin olmaması, xarici və yerli vergi ödəyiciləri arasında diskriminasiyanın yolverilməzliyi bu vacib şərtlərdəndir. Bu baxımdan, xarici investorların ölkəmizin vergi sisteminə uyğunlaşması kifayət qədər sadədir.

Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə bağladığı ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında ikitərəfli müqavilələr şəbəkəsi də son illər ərzində əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdir.

Hazırda Azərbaycan Respublikasının ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında digər dövlətlərlə imzalanmış 43 beynəlxalq müqaviləsi vardır. Bu müqavilələrə dair məlumatlar 3.1 sayılı cədvəldə göstərilmişdir.

**Cədvəl 3.1. İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması
haqqında müqavilə bağlanmış ölkələr**

Sıra №-si	Ölkələr	Vəziyyət	Qüvvəyə minmə tarixi	Qeyd
1	Almaniya	qüvvədədir	28.12.2005	tətbiq olunur
2	Avstriya	qüvvədədir	23.02.2001	
3	Belarus	qüvvədədir	29.04.2002	
4	Belçika	qüvvədədir	12.08.2006	
5	BƏƏ	qüvvədədir	25.07.2007	
6	Birləşmiş Krallıq	qüvvədədir	29.09.1995	
7	Bolqarıstan	qüvvədədir	25.11.2008	
8	Bosniya və Herseqovina	imzalanıb		İmzalama tarixi 18.10.12
9	Çexiya	qüvvədədir	16.06.2006	tətbiq olunur
10	Çin	qüvvədədir	17.08.2005	

Cədvəl 3.1.-in ardı

11	Estoniya	qüvvədədir	27.11.2008	tətbiq olunur
12	Finlandiya	qüvvədədir	29.11.2006	
13	Fransa	qüvvədədir	01.10.2005	
14	Gürcüstan	qüvvədədir	01.12.1997	
15	Xorvatiya	imzalanıb		İmzalama tarixi 12.03.12
16	İordaniya	imzalanıb		İmzalama tarixi 05.05.08
17	İran	qüvvədədir	25.01.2010	tətbiq olunur
18	İsveçrə	qüvvədədir	13.07.2007	
19	İtaliya	qüvvədədir	28.04.2010	
20	Kanada	qüvvədədir	23.01.2006	
21	Koreya	qüvvədədir	25.11.2008	
22	Küveyt	imzalanıb	10.02.09	İmzalama tarixi 10.02.09
23	Latviya	qüvvədədir	19.04.2006	tətbiq olunur
24	Litva	qüvvədədir	13.11.2004	
25	Lüksemburq	qüvvədədir	02.07.2009	
26	Macarıstan	qüvvədədir	15.12.2008	
27	Moldova	qüvvədədir	28.01.1999	
28	Niderland	qüvvədədir	18.12.2009	
29	Norveç	qüvvədədir	19.09.1996	
30	Özbəkistan	qüvvədədir	02.11.1996	
31	Pakistan	qüvvədədir	01.07.1997	
32	Polşa	qüvvədədir	20.01.2005	
33	Qatar	qüvvədədir	11.03.2008	
34	Qazaxıstan	qüvvədədir	07.05.1997	
35	Rumıniya	qüvvədədir	29.01.2004	
36	Rusiya	qüvvədədir	03.07.1998	
37	Serbiya	qüvvədədir	01.12.2010	

Cədvəl 3.1.-in ardı

38	Sloveniya	qüvvədədir	10.09.2012	tətbiq olunur
39	Tacikistan	qüvvədədir	11.02.2008	
40	Türkiyə	qüvvədədir	01.09.1997	
41	Ukrayna	qüvvədədir	03.07.2000	
42	Yaponiya*	qüvvədədir	11.04.2008	
43	Yunanıstan	qüvvədədir	11.03.2010	tətbiq olunur
44	Mərakeş		müqavilənin mətnləri üzrə mütəxəssislər səviyyəsində razılıq əldə edilmişdir	
45	Makedoniya			
46	İspaniya			
47	Səudiyyə Ərəbistanı			
48	Oman			
49	Monteneqro			
50	Malta		layihənin razılaşdırılması üzrə müzakirələr davam etməkdədir	
51	Türkmənistan			
52	Sinqapur			
53	San Marino			
54	Albaniya			
55	İsrail			
56	Slovakiya			
57	Portuqaliya			
58	Vyetnam			
59	Qırğızıstan			
60	Suriya			
61	İrlandiya			
62	Hindistan			
63	Danimarka			
64	İsveç			

*Azərbaycan Respublikası və Yaponiya Xarici İşlər Nazirlikləri arasında 2005-ci il mayın 30-da mübadilə edilmiş notalara müvafiq olaraq Yaponiya ilə SSRİ arasında iqiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında Konvensiya Azərbaycan Respublikası və Yaponiya arasında ikitərəfli münasibətlərdə tətbiq edilir.

Cədvəldən göründüyü kimi, yuxarıda adı çəkilən müqavilələrdən 39-u qüvvədədir. Digər dörd müqavilə, yəni Bosniya və Herseqovina, Xorvatiya, İordaniya və Küveytlə olan müqavilələr isə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq edilmişdir və qarşı tərəflərdən də dövlətdaxili prosedurlar bitdikdən sonra həmin müqavilələrin müvafiq müddəalarına uyğun qaydada qüvvəyə minəcəkdir. İkiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında imzalanmış sazişlərin 19-u Avropa İttifaqının üzvü olan dövlətlərə aiddir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Azərbaycan Respublikası və Yaponiya arasında qüvvədə olan müqavilə Yaponiya Hökuməti və Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı Hökuməti arasında gəlirlərə görə vergilərə münasibətdə ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında 18 yanvar 1986-cı il tarixli Konvensiyadır. Azərbaycan Respublikası və Yaponiya Xarici İşlər Nazirlikləri arasında 2005-ci il mayın 30-da mübadilə edilmiş və Azərbaycan Respublikasının 1 aprel 2008-ci il tarixli 571-IIIQ sayılı Qanunu ilə təsdiq edilmiş notalara müvafiq olaraq, bu müqavilə Yaponiya və SSRİ arasında bağlanmış bir neçə başqa ikitərəfli müqavilələrlə yanaşı, Azərbaycan Respublikası və Yaponiya arasında tətbiq edilir.

İmzalanmış müqavilələrdən başqa, altı dövlətlə müqavilələrin mətnləri üzrə mütəxəssislər səviyyəsində razılıq əldə edilmişdir və həmin müqavilələr imzalanmağa hazırdır. Bunlar Mərakeş Krallığı, Makedoniya Respublikası, İspaniya Krallığı, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Oman Sultanlığı və Monteneqrodur. Bununla yanaşı, on beş dövlətlə (İrlandiya Respublikası, San Marino Respublikası, Sinqapur Respublikası, Suriya Ərəb Respublikası, Danimarka Krallığı, İsveç Krallığı, Hindistan Respublikası, Malta Respublikası, Türkmənistan, Albaniya Respublikası,

Portuqaliya Respublikası, İsrail Dövləti, Slovakiya Respublikası, Vyetnam Sosialist Respublikası və Qırğızıstan Respublikası) müvafiq layihələrin razılaşdırılması üzrə müzakirələr davam etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının tərəf olduğu beynəlxalq müqavilələrin tətbiqi “Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair beynəlxalq sazişlərin inzibatçılığı qaydaları” ilə tənzimlənir.

Həmin qaydalar Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi ilə razılaşdırılmaqla Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmiş və Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən 20 aprel 2007-ci il tarixdə 3298 nömrəli şəhadətnamə ilə normativ-hüquqi aktların dövlət reyestrində qeydiyyatı alınmışdır.

Qaydalar ümumilikdə 15 bölmədən ibarətdir. Bu bölmələrdən birincisi istifadə edilən əsas anlayışları, 2-6-cı bölmələr ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında sazişlərin Azərbaycan Respublikasının rezidentlərinə münasibətdə tətbiqi prosedurlarını, 7-11-ci bölmələr bu sazişlərin qeyri-rezidentlərə tətbiqi qaydalarını müəyyən edir.

Sazişlərin rezident vergi ödəyicilərinə tətbiqinə münasibətdə, qaydalarda rezidentin əldə etdiyi gəlirin sazişin müddəalarına əsasən yalnız Azərbaycanda, yalnız digər dövlətdə və ya bunların hər ikisində vergiyə cəlb edilə bildiyi halların hər biri ayrıca bölmədə göstərilir və həmin halda sazişin tətbiqi prosedurunun necə olması müəyyənləşdirilir.

Eyni qaydada, sazişlərin qeyri-rezidentlərə tətbiqinə münasibətdə, həmin qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasında fəaliyyətini daimi nümayəndəlik və ya daimi baza vasitəsilə həyata keçirdiyi hallarda, bu cür daimi nü-

mayəndəlik və ya daimi bazanın olmadığı hallarda, o cümlədən fəaliyyət daimi nümayəndəlik yaratmayan bölmə vəsitisilə həyata keçirildiyi hallarda sazişlərin hansı qaydada tətbiq edilməsi prosedurları yeni qaydalarda hər bir hala münasibətdə ayrılıqda öz əksini tapmışdır.

Növbəti 4 bölmədə qeyri-rezidentlərə artıq ödənilmiş vergilərin geri qaytarılması (12-ci bölmə), vergi orqanlarına təqdim edilmiş formalara baxılma və onların təsdiqlənməsi prosedurları (13-cü bölmə), formaların tərtibi ilə bağlı xüsusi müddəalar (14-cü bölmə) və qaydaların tələblərinin pozulmasına görə məsuliyyət (15-ci bölmə) şərtləndirilir.

Qaydalara 6 forma əlavə edilir.

DTA-01

Azərbaycanın rezidentinin razılığa gələn digər dövlətdə beynəlxalq müqavilənin üstünlüklərindən istifadə etməsi məqsədilə, həmin şəxsin Azərbaycan Respublikasında rezidentliyi DTA-01 forması üzrə təsdiq edilir. Razılığa gələn digər dövlətin rezidentliyin təsdiqi ilə bağlı xüsusi forması olduqda, Azərbaycan Respublikasında rezidentlik həmin forma üzrə təsdiqlənməlidir. Rezident vergi ödəyicisinə rezidentlik barədə arayış onun Azərbaycanda uçotda olduğu vergi orqanı tərəfindən verilməlidir. Əgər fiziki şəxsin Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən vergi uçotuna alınması nəzərdə tutulmamışdırsa, həmin fiziki şəxs rezidentlik barədə arayış almaq üçün qeydiyyatda olduğu və ya yaşadığı yer üzrə vergi orqanına müraciət etməlidir.

DTA-02

Bu forma, rezident vergi ödəyicisinin digər dövlətdə ödədiyi vergi məbləğlərinin təsdiqi ilə bağlı formadır. Rezident vergi ödəyicisinin digər dövlətdə əldə etdiyi gəlir sazişin müddəalarına əsasən yalnız həmin digər dövlətdə və

ya razılığa gələn dövlətlərin hər ikisində vergiyə cəlb edilə bildiyi hallarda bu üstünlüklərin tətbiq edilməsi məqsədilə vergi ödəyicisi tərəfindən göstərilən gəlirin digər dövlətdə vergiyə cəlb edildiyini təsdiq edən sənədlər təqdim edilməlidir.

Göstərilən məlumatlar digər dövlətin səlahiyyətli vergi orqanları tərəfindən təsdiq edilməlidir. Bu məlumatlar DTA-02 forması üzrə və ya digər dövlətin xüsusi forması olduğu hallarda həmin forma üzrə təsdiq edilə bilər. Digər dövlətin ödənilmiş vergilərin təsdiqi ilə bağlı xüsusi forması olmadığı halda, müvafiq təsdiq DTA-02 formasında göstərilən məlumatlar əhatə olunmaqla sərbəst formada da təsdiq edilə bilər.

Rezident vergi ödəyicisi digər dövlətdəki daimi nümayəndəliyinə və ya daimi bazasına aid gəlirlərinin və ya əmlakının həmin digər dövlətdə vergiyə cəlb edilməsi ilə bağlı məlumat təqdim edərkən, bu məlumata digər dövlətin vergi orqanına təqdim etdiyi müvafiq vergi bəyannaməsinin digər dövlətin səlahiyyətli vergi orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş surətini də əlavə etməlidir.

DTA-03

Beynəlxalq müqavilədə qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasındakı mənbələrdən əldə etdiyi dividendlərə, faizlərə, royaltilərə və beynəlxalq daşımalara münasibətdə məhdud vergitutmanın və ya azadolmanın tətbiq edilməsi nəzərdə tutulduğu hallarda, həmin qeyri-rezident bu üstünlüklərdən istifadə etmək məqsədilə DTA-03 formasını doldurur və bu forma həmin şəxsin rezident olduğu razılığa gələn digər dövlətin səlahiyyətli vergi orqanı tərəfindən təsdiqləndikdən sonra Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezidentə gəlir ödəyən şəxsin uçotda olduğu vergi orqanına təqdim edilir. Vergi orqanı təqdim edilmiş formada

məlumatların düzgünlüyünü yoxlayır və sazişin üstünlüklərinin qeyri-rezidentə tətbiq edilə bilməsi barədə qənaəətə gəldiyi halda formanı müvafiq qaydada təsdiq edir. Təsdiq edilmiş formaların bir nüsxəsi ödəniş mənbəyində məhdud vergitutmanın və ya azadolmanın tətbiq edilməsi məqsədilə qeyri-rezident tərəfindən ona gəlir ödəyən şəxsə təqdim edilir. Bundan sonra gəlir ödəyən şəxs tərəfindən məhdud vergitutma və ya azadolma DTA-03 formasına əsasən qeyri-rezidentin digər dövlətdə rezidentliyi təsdiq edilən dövr üzrə yaranan və forma təqdim edilən dövrdən sonra ödənilən gəlirlərinə münasibətdə tətbiq edilir.

DTA-03 formasından həmçinin, ikiqat vergitutmanın aradan qaldırılması haqqında sazişdə beynəlxalq daşımalarından əldə edilən mənfəətin və ya gəlirin yalnız daşımaları həyata keçirən müəssisənin rezident olduğu dövlətdə vergiyə cəlb edilməsi nəzərdə tutulduğu hallarda da istifadə edilir. Bu zaman, Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəliyi olmayan qeyri-rezident dəniz və ya hava gəmiləri vasitəsilə beynəlxalq daşımalarından əldə etdiyi gəlirlərə münasibətdə ödəniş mənbəyində azadolmanın tətbiq edilməsi məqsədilə DTA-03 formasını doldurur və sonrakı prosedur yuxarıda göstərilən qaydada həyata keçirilir.

Vergi agentı qeyri-rezidentə gəlir ödəyərkən DTA-03 forması əsasında beynəlxalq müqavilənin məhdud vergitutma və ya azadolma ilə bağlı müddəalarını tətbiq edirsə, həmin vergi agentı vergi orqanlarına ödəniş mənbəyində tutulan vergilər üzrə bəyannamə təqdim edərkən, qeyri-rezident tərəfindən təqdim edilmiş DTA-03 formasının surətini həmin bəyannaməyə əlavə etməlidir.

DTA-04

Qeyri-rezident Azərbaycan Respublikasında beynəlxalq müqaviləyə müvafiq olaraq müəyyən müddət çərçivəsində

daimi nümayəndəlik yaratmayan və Vergi Məcəlləsinin 33.8-ci maddəsinə müvafiq olaraq vergi orqanında uçota duran bölmə vasitəsilə fəaliyyət göstərirsə, həmin bölmə tərəfindən görülən işlərə və ya göstərilən xidmətlərə görə aparılan ödənişlərdən ödəniş mənbəyində vergi tutulmaması üçün DTA-04 formasını doldurmalı daimi nümayəndəlik yaratmayan bölmənin Azərbaycan Respublikasında uçotda olduğu vergi orqanına təqdim edilməlidir.

Qeyri-rezidentin müraciətinə vergi orqanı tərəfindən baxılır və beynəlxalq müqavilənin qeyri-rezidentə münasibətdə tətbiq edilməsi üçün zəruri olan bütün şərtlər yerinə yetirildiyi halda təqdim edilmiş forma təsdiq edilir və təsdiq edilmiş nüsxələrdən biri formada göstərilmiş müddətlərdə görülən işlərə və ya göstərilən xidmətlərə görə ödəniş mənbəyində vergi tutulmaması üçün qeyri-rezident tərəfindən ona gəlir ödəyən şəxsə təqdim edilir.

DTA-05

Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezident tərəfindən ödənilmiş və ya qeyri-rezidentdən ödəniş mənbəyində tutulmuş vergilər Azərbaycan Respublikasının müvafiq vergi orqanı tərəfindən DTA-05 forması üzrə təsdiqlənir. DTA-05 forması, qeyri-rezident Azərbaycan Respublikasında daimi nümayəndəlik və ya daimi baza vasitəsilə fəaliyyət göstərdiyi halda daimi nümayəndəliyin (daimi bazanın) uçotda olduğu vergi orqanı, daimi nümayəndəlik və ya daimi baza olmadığı halda isə vergi agentinin uçotda olduğu vergi orqanı tərəfindən təsdiq edilir. Qeyri-rezidentin tələbi əsasında digər dövlətin vergi orqanlarına təqdim etmək üçün həmin qeyri-rezidentin Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarına təqdim etdiyi bəyannamələrin surətləri də ona verilir.

DTA-06

Azərbaycan Respublikasında qeyri-rezident tərəfindən artıq ödənilmiş və ya qeyri-rezidentdən ödəniş mənbəyində artıq tutulmuş vergilərin geri qaytarılması üçün qeyri-rezident tərəfindən ona gəlir ödəyən şəxsin uçotda olduğu vergi orqanına digər dövlətin səlahiyyətli vergi orqanı tərəfindən müvafiq qaydada təsdiqlənmiş DTA-06 ərizə forması üzrə müraciət edilməlidir. Ərizədə göstərilən məlumatların faktiki məlumatlara və müvafiq beynəlxalq müqavilənin müddəalarına uyğunluğuna vergi orqanı tərəfindən yoxlanıldıqdan sonra artıq ödənilmiş vergilərin qeyri-rezidentə qaytarılması barədə rəy və ərizənin surəti müvafiq maliyyə orqanına göndərilir. Bundan sonra artıq ödənilmiş vergilərin qaytarılması üçün maliyyə orqanlarının hərəkətləri isə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Razılığa gələn digər dövlətin müvafiq vergi orqanı tərəfindən təsdiq edilməli olan formalar bu təsdiqlənmədən sonra, Azərbaycan Respublikasının vergi orqanlarına təqdim edilməzdən əvvəl Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və ya Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdəki diplomatik nümayəndəlikləri və ya konsulluq idarələri tərəfindən leqallaşmalıdır. Azərbaycan Respublikasının və razılığa gələn digər dövlətin iştirakçısı olduqları hər hansı beynəlxalq müqavilədə fərqli müddəalar nəzərdə tutulduqda sənədlərin rəsmiləşdirilməsi həmin müddəalara müvafiq qaydada həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının digər dövlətlərlə iqlat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair qüvvədə olan beynəlxalq müqavilələrinin və "Azərbaycan Respublikası ilə digər dövlətlər arasında iqlat vergitutmanın aradan qaldırılmasına dair beynəlxalq sazişlərin inzibatçılığı Qaydaları"nın mətnləri Vergilər Nazirliyinin rəsmi internet sahifəsində yerləşdirilmişdir.

3.4. Büdcə-vergi mexanizmi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması aləti kimi

Ölkədə investisiya mühitinə bilavasitə təsir göstərən tənzimləmə üsullarından biri də büdcə-vergi siyasətidir. Qeyd olunduğu kimi, vergilər ölkənin investisiya mühitinə əks təsir göstərərək onu məhdudlaşdırır, büdcə xərcləri isə istehlakın artımını yaratmaqla investisiya fəaliyyətinin canlanmasına şərait yaradır. Bu yanaşmada əsas məqamlardan biri də inflyasiya proseslərinin güclənməsinin qarşısının alınmasıdır.

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin hazırladığı Azərbaycan Respublikasının iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyasına və əsas makroiqtisadi proqnoz göstəricilərinə əsasən 2013-cü ildə ölkə üzrə real iqtisadi artım 5,3 faiz olmaqla ümumi daxili məhsul istehsalı bazar qiymətləri ilə 56,1 mlrd. manat təşkil edəcəkdir (3.3№-li cədvəl).

3.3 sayılı cədvəldən göründüyü kimi, 2016-cı ildə ÜDM 2012-ci və 2013-cü illərə nisbətən təxminən 30% çox proqnozlaşdırılır. Bu proqnozların xüsusi maraq doğuran göstəricilərindən biri də qeyri-neft sektorunun ÜDM-də xüsusi çəkisinin 2016-cı ildə 70,6%-ədək yüksəlməsi ilə bağlıdır. Hal-hazırda qeyri-neft sektorunun inkişafına yönələn və uğurla aparılan dövlət siyasəti belə proqnozların əsaslı olmasına möhkəm inam yaradır.

Əhalinin gəlir və xərclərinin dinamikasını təhlil etdikdə son illərdə və proqnozda həm gəlirlərin, həm də xərclərin ciddi artımı müşahidə olunur. Eyni zamanda, əhalinin gəlir və xərcləri arasındakı fərqi də artması əhalinin qənaətə və əmanətlərin artırılmasına meyilli olduğunu göstərir (*şəkil 3.5.*). 2013-cü ildə əhalinin gəlirlərinin 2012-ci ilə nisbətən real ifadədə 9,1 faiz artaraq 39,7 mlrd. manat, əhalinin xərclərinin isə 8,5 faiz artaraq 28,5 mlrd. manat təşkil edəcəyi proqnozlaşdırılır.

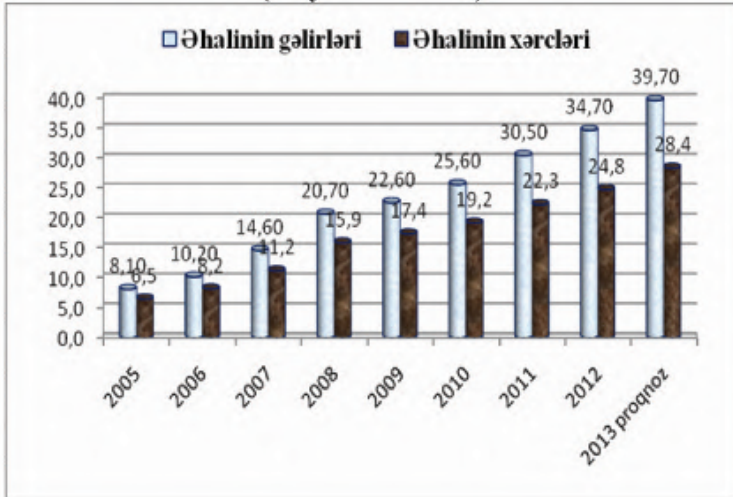
Cədvəl 3.3. Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas makroiqtisadi göstəriciləri

	Ölçü vahidi	Hesabat		Göstərilən	Proqnoz			
		2010	2011		2012	2013	2014	2015
1. ÜDM bazar qiymətləri ilə	mln AZN	42465,0	51157,5	51379,3	56066,2	57622,6	62028,7	66543,5
real artım tempi	%	5,0	0,1	2,2	5,3	7,0	4,5	4,5
deflyator	%	13,6	20,4	-1,7	3,6	-4,0	3,0	2,7
2. Özlə sektorun payı (ÜDM-də)	%	81,7	82,5	83,5	83,1	83,1	82,8	82,7
3. Neft sektoru, ÜDM, bazar qiymətləri ilə	mln AZN	21101,2	26786,5	22287,0	21660,6	19412,9	19481,2	19579,4
real artım tempi	%	1,9	-9,3	-4,5	-2,9	5,9	-0,1	-0,2
deflyator	%	22,0	40,0	-12,9	0,1	-15,3	0,4	0,7
Payı (ÜDM-də)	%	49,7	52,4	43,4	38,6	33,7	31,4	29,4
4. Qeyri-neft sektoru, ÜDM, bazar qiymətləri ilə	mln AZN	21363,8	24371,0	29092,3	34405,6	38209,7	42547,5	46964,1
real artım tempi	%	7,8	9,4	9,6	11,7	7,7	6,8	6,6
deflyator	%	6,4	4,3	8,9	5,9	3,1	4,3	3,5
payı (ÜDM-də)	%	50,3	47,6	56,6	61,4	66,3	68,6	70,6
5. Əhəlinin gəlirləri	min AZN	25607,0	30633,5	34458,8	39732,4	44336,4	48944,8	53546,1
real artım tempi	illik, %	7,2	10,9	7,4	9,1	6,1	6,1	5,0
6. Əhəlinin xərcləri	min AZN	19251,5	22367,1	24842,2	28496,1	31317,7	34140,5	36872,3
real artım tempi	illik, %	4,6	7,7	6,1	8,5	4,5	4,8	3,6
7. Orta aylıq əmək haqqı	AZN	331,5	363,1	401,7	440,3	477,8	518,3	562,7
real artım tempi	%	5,2	1,5	5,7	3,9	3,3	4,3	4,2

Mənbə: www.economy.gov.az

Əhalinin gəlirlərinin xərclərindən çox olmasının davamlılığı faktı əmanətlərin artırılması və investisiyalar üçün sərbəst vəsaitlərin əldə edilməsinə şərait yaradır. Əhalinin xərclərinin artımı öz növbəsində daxili tələbin həcmi genişləndirməklə qeyri-neft sektoru sahələri üçün daxili bazarın cəlbəediciyi (tutumuna və artım tempinə görə) yüksəldir və bu sektorun müəssisələrinin investisiya motivasiyasını gücləndirir.

Şəkil 3.5. Əhalinin gəlir və xərclərinin dinamikası (milyard manatla)

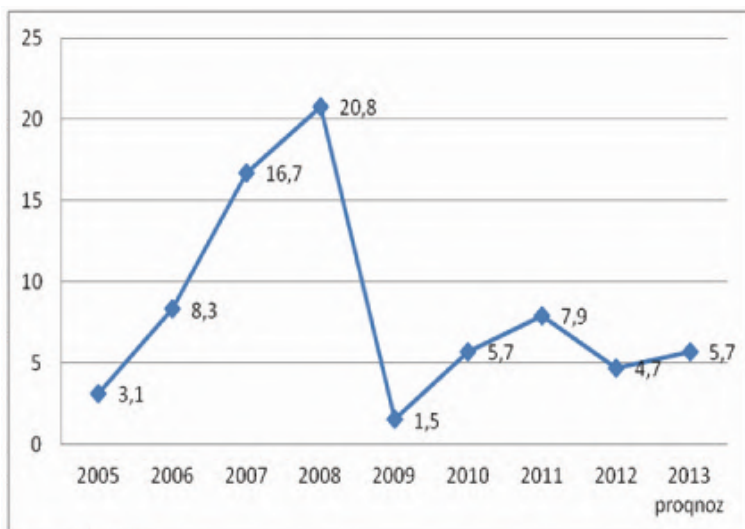
Mənbə: www.stat.gov.az və www.economy.gov.az

2013-cü ildə ümumi daxili məhsulda qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisi 61,4 faiz həddində proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci ilin yekununa nisbətən 13,8 faiz, 2012-ci ilin proqnozuna nisbətən 4,8 faiz çoxdur. Özəl sektorun ümumi daxili məhsulda payı 83,1 faiz həddində nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları 45.0 milyard ABŞ dollarını ötmüşdür ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının xarici böhranın təsirlərinə qarşı dayanıqlılığını artırır.

2005-2013-cü illərdə 2007-ci və 2008-ci illər istisna olmaqla inflyasiya səviyyəsi idarə olunan səviyyədə saxlanılmışdır (3.1 sayılı qrafik).

Qrafik 3.1. 2005-2013-cü illərdə inflyasiyanın dinamikası

Mənbə: www.economy.gov.az

Ölkənin ortamüddətli iqtisadi və sosial inkişaf proqnozuna uyğun olaraq 2013-cü ildə büdcə-vergi siyasəti üzrə aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması nəzərdə tutulur.

Gəlirlər üzrə:

- Vergi daxilolmalarının yığım əmsalını artırmaq;
- Vergi borclarının ləğv edilməsi və vergidən yayınmaların qarşısının alınması istiqamətində tədbirləri gücləndirmək;
- Əlavə dəyər vergisinin hesablanması qaydasını təkmilləşdirmək;
- Mülkiyyət və yol vergilərinin dərəcələrini optimallaşdırmaq;

- Sadələşdirilmiş vergi ödəyicilərinin uçotunu təkmilləşdirmək;
- Əmək haqqından tutulan gəlir vergisinin azaldılması və vergi tutulmayan məbləğini yaşayış minimumuna yaxınlaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək;
- Dövlət torpaqlarının icarəyə verilməsindən əldə olunan gəlirlərin büdcəyə daxilolma əmsalını artırmaq;
- Vergi ödəyicilərinin hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində tədbirləri davam etdirmək;
- Dövlət rüsumunun dərəcələrini göstərilən xidmətlərin xərclərinə müvafiq müəyyən etmək;
- Respublikanın şəhər və rayonları üzrə yerli gəlir və xərclərin tarazlaşdırılması istiqamətində işləri davam etdirmək.

Xərclər üzrə:

- Makroiqtisadi sabitliyin təmin olunması ilə ümumi daxili məhsulda dövlət büdcəsi xərclərinin xüsusi çəkisini müəyyən etmək;
- Xərclərin büdcə təşkilatlarının sifarişləri və ölkənin makroiqtisadi bazası çərçivəsində tərtibi işlərinin təkmilləşdirilməsini davam etdirmək;
- Yeni dövlət proqram və tədbirlərinin ortamüddətli büdcə xərcləri ilə uzlaşdırılmasına nail olmaq;
- Xərclərin investisiya və sosial yönümlülüynə üstünlük verməklə, sosial siyasətin ardıcıl həyata keçirilməsini davam etdirmək və qarşıya qoyulmuş sosial öhdəlikləri yerinə yetirmək;
- Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatlar üzrə adambaşına maliyyələşdirmə prinsipinə keçidi, xərclərin son nəticəyə əsaslanan məqsədli proqramlar əsasında tərtibi və səmərəlilik əsasında dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunda optimal nisbəti formalaşdırmaq;

- Ölkə iqtisadiyyatının, ayrı-ayrı dövlət orqanlarının fəaliyyətini stimullaşdıran, sahibkarlığın, o cümlədən kiçik və orta sahibkarlığın, regionların inkisafını özündə birləşdirən və digər dövlət proqramlarında dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsini təmin etmək;
- Ölkənin müdafiə qüdrətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və hərbi potensialının artırılması istiqamətində büdcə siyasətini davam etdirmək;
- Təhsil, səhiyyə, sosial sığorta və sosial yardım sistemi, idman və mədəniyyət sahələrində islahatları davam etdirmək, onların prioritet inkişaf istiqamətlərini stimullaşdırmaq;
- Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərclərinin strukturunu daha da təkmilləşdirməklə sosial və istehsal infraquruluşlu obyektlərin tikintisinə və bərpaasına üstünlük vermək, vəsaitdən istifadənin səmərəliliyini artırmaq;
- Ekoloji tədbirləri, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin yaradılması üçün dövlətin maliyyə dəstəyini gücləndirmək;
- Dövlət borclarının idarə olunmasında səmərəliliyi daha da artırmaq, dövlət borcunun iqtisadi dayanıqlılığının təhlilini təmin etmək, dövlət zəmanəti ilə kredit alan təşkilatların maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirmək, kreditlərə xidmət xərclərinin həmin təşkilatların vəsaitləri hesabına həyata keçirilməsi işini aparmaq;
- Dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunun təkmilləşdirilməsi və şəffaflığın artırılmasını təmin edən qanunvericilik bazasının gücləndirilməsi istiqamətində işləri davam etdirmək.

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri ÜDM-in 34,2 faizini təşkil etməklə 19.154 mln. manat, dövlət büdcəsinin xərcləri isə ÜDM-in 35,3 faizini təşkil etməklə 19.810 mln. manat həcmində proqnozlaşdırılır.

2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri 19.154 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 1.872 mln. manat və ya 10,8 faiz, 2011-ci ilin faktiki icrasına nisbətən 3 453,3 mln. manat və ya 22,0 faiz çoxdur.

Cədvəl 3.4. 2012 və 2013-cü illərdə büdcə gəlirləri və xərcləri

	2012		2013 (proqnoz)		2013/2012 faizlə
	mln. manat	ÜDM- də xüsusi çəkisi	mln. manat	ÜDM- də xüsusi çəkisi	
Gəlirlər	17 282,0	32,0	19 154,0	34,2	+ 10,8
Xərclər	17055.0	31,6	19 810,0	35,3	+16,1
Büdcə kəsiri	+227 ,0	+0,4	-656.0	1,1	

Mənbə: www.economy.gov.az

2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 11,4 milyard manatını və ya ümumi büdcə daxilolmalarının 59,3%-ni Dövlət Neft Fondundan transfertlər, 6,4 milyard manatını və ya 33,4%-ni Vergilər Nazirliyinin, 1,4 milyard manatını və ya 7,2%-ni Gömrük Komitəsinin xətti ilə, 0,1%-ni isə digər daxilolmalar təşkil edir. (3.7 №-li Qrafik)

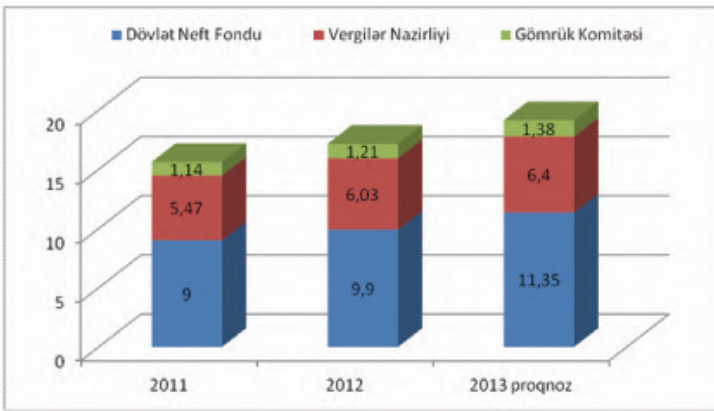
Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə 6.4 mlrd. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bunun da 3,76 mlrd. manatı və ya 58.8 faizi qeyri-neft sektorunun, 2,64 mlrd. manatı və ya 41,2 faizi isə neft sektorunun payına düşür (3.6 sayılı şəkil).

**Cədvəl 3.5. 2013-ci ilin Dövlət büdcəsinin
gəlir hissəsinin proqnoz göstəriciləri**

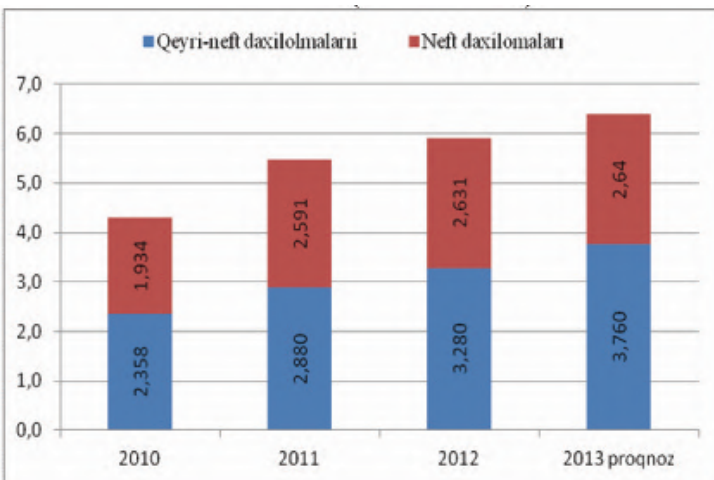
		Gəlirlər (mln.manatla)
1	Vergilər Nazirliyi üzrə	6 400,0
1.1	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	783.0
1.2	Hüquqi şəxslərin mənəfəət (gəlir) vergisi	2279.0
1.3	Əlavə dəyər vergisi	1 776.0
1.4	Aksiz	511.0
1.5	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	116.0
1.6	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	31.0
1.7	Yol vergisi	35.0
1.8	Mədən vergisi	121,0
1.9	Sadələşdirilmiş vergi	117.0
1.10	Dövlət rüsumu	1 15.0
1.11	Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən icarə haqqı	6.0
1.12	Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların kontrakt (satış) qiyməti ilə (ixrac xərcləri çıxılmaqla) ölkədaxili topdansa satış qiyməti arasındakı fərqdən daxilolmalar	370.0
1.13	Vergi olmayan sair gəlirlər	140.0
2	Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə	1 380,0
2.1	Əlavə dəyər vergisi	992.6
2.2	Aksizlər	83.0
2.3	Gömrük rüsumları	285.4
2.4	Yol vergisi	19.0
3.	Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	11350.0
4.	Dövlət əmlakının icarəyə verilməsindən daxilolmalar	5,0
5.	Sair daxilolmalar	19,0
	CƏMI	19 154,0

Vergilər Nazirliyinin xətti ilə daxilolmaların proqnozu 2011-ci il üzrə daxilolmalara nisbətən 928,1 mln. manat və ya 17,0 faiz, 2012-ci ilin müvafiq göstəricisinə nisbətən təxminən 400 mln. manat və ya 6,6 faiz çox, qeyri-neft sektoru üzrə isə müvafiq olaraq 879,7 mln. manat və ya 30,5 faiz, 480,0 mln. manat və ya 14,6 faiz çoxdur (3.7 sayılı şəkil).

Şəkil 3.6 Bütçə gəlirlərinin əsas mənbələri (mlrd.manatla)

Şəkil 3.7. Vergilər Nazirliyi üzrə dövlət büdcəsinə daxilolmalar (mlrd. manatla)

Rayon və şəhərlərin vergi potensialının artırılması, onların ərazilərində fəaliyyət göstərən və mərkəzləşmiş qaydada vergi uçotunda olan vergi ödəyicilərinin dövlət büdcəsinə ödəyəcəkləri vergi və digər ödənişlərin 2013-cü ildə tam (*mənfəət vergisi istisna olmaqla*) məbləğdə rayon və şəhərlərin yerli gəlirlərinə daxil edilməsi nəzərdə tutulur. Bu regionların inkişafı və iqtisadi durumu haqqında real vəziyyəti qiymətləndirməyə imkan verməklə yanaşı, onların mərkəzdən iqtisadi asılılığının tədricən azalmasına imkan verəcəkdir. Bunun nəticəsidir ki, 2013-cü ildən Sumqayıt şəhəri və Abşeron rayonu ilə bərabər, Şirvan şəhərinin yerli gəlirləri xərclərini tam ödəyəcəkdir.

2013-cü ildə Bakı şəhəri istisna olmaqla respublikanın digər rayon və şəhərləri üzrə gəlirlər (*"Avtomobil Yolları" Məqsədli Büdcə Fondunun gəlirləri ilə birlikdə*) 515,0 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bu da cari ilin proqnozu ilə müqayisədə 100,6 mln. manat və ya 24,3 faiz çoxdur. "Avtomobil Yolları" Məqsədli Büdcə Fondunun gəlirləri nəzərə alınmadıqda respublikanın digər rayon və şəhərləri üzrə yerli gəlirlər 485,9 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bu da cari ilin proqnozu ilə müqayisədə 108,7 mln. manat və ya 28,8 faiz çoxdur.

Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə təmin edilən vəsaitin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin 7,2 faiz, toplanacaq vergi və rüsumlar üzrə daxilolmanın 1.380 mln. manat olacağı nəzərdə tutulur ki, bu da 2011-ci ilin faktiki icrası ilə müqayisədə 238,5 mln. manat və ya 20,9 faiz, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə isə 180,0 mln. manat və ya 15,0 faiz çoxdur. 2013-cü ildə Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə mədəxil proqnozunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2,5 faiz təşkil edir.

Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi tərəfindən dövlət mülkiyyətində olan əmlakın icarəyə verilməsindən dövlət

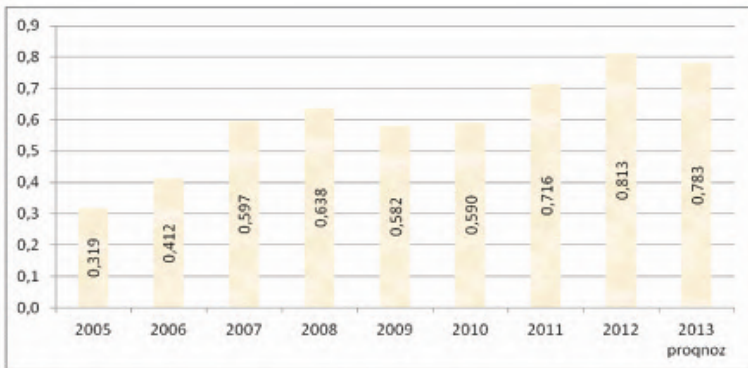
büdcəsinə 5,0 mln. manat daxilolmanın təmin ediləcəyi gözlənilir ki, bu da 2012-ci ilin təsdiq olunmuş proqnozu ilə eyni səviyyədədir.

2013-cü il ərzində Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfertin məbləğinin 11.350 mln. manat olacağı proqnozlaşdırılır.

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə:

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə təmin edilən gəlirlərin 12,2 faizini təşkil etməklə 783,0 mln. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci illə müqayisədə 67,3 mln. manat və ya 9,4 faiz çox, 2012-ci illə müqayisədə isə 29,0 mln. manat azdır.

Şəkil 3.8. Fiziki şəxslərin gəlir vergisi üzrə daxilolmaların dinamikası (mlrd.manatla)

Mənbə: www.taxes.gov.az

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə:

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə daxilolma Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə təmin edilən gəlirlərinin 35,6 faizini təşkil etməklə 2.279 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bunun da 1.150 mln. manatını neft-qaz sahəsində hasilatın pay bölgüsü sazişləri üzrə podratçı

tərəflərin mənfəət vergisi məbləği təşkil edir. Neft-qaz sahəsində hasilatın pay bölgüsü sazişləri üzrə podratçı tərəflərin mənfəət vergisinin 2011-ci ilin faktına nisbətən azalması növbəti ildə neft hasilatının aşağı düşməsi və neftin ixrac qiymətinin 1 barrelinin 100 ABŞ dolları ilə hesablanmasıdır.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 2011-ci ilin faktiki icrası ilə müqayisədə 145,0 mln. manat və ya 6,8 faiz, 2012-ci ilin eyni göstəricisi ilə müqayisədə 26,8 mln. manat və ya 1,3 faiz çox proqnozlaşdırılır.

Şəkil 3.9. Mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların dinamikası (mln.manatla)

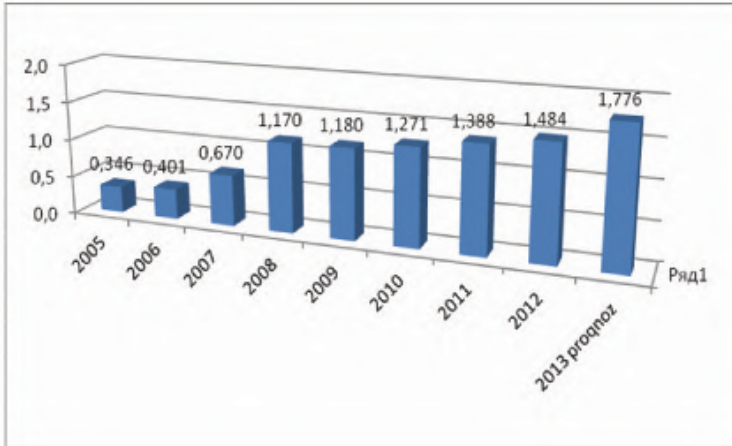
Mənbə: www.taxes.gov.az

Əlavə Dəyər Vergisi üzrə:

Əlavə dəyər vergisi üzrə 2.768 mln. manat daxilolma nəzərdə tutulmuşdur ki, bunun 1.776 mln. manatı və ya 64,1 faizi vergi, 992,6 mln. manatı və ya 35,9 faizi isə gömrük orqanlarının payına düşür. Vergilər Nazirliyi tərəfindən toplanan əlavə dəyər vergisi 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 388,3 mln. manat və ya 28,0 faiz, 2012-ci ilin faktı

ilə müqayisədə 293,2 mln. manat və ya 19,8 faiz çox, gömrük orqanlarının xətti ilə toplanan əlavə dəyər vergisi isə 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 157,6 mln. manat və ya 18,9 faiz çox, 2012-ci ilin faktı ilə müqayisədə 114,6 mln. manat və ya 13,1 faiz çoxdur. Əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmaların büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi (Dövlət Neft Fondundan transfertlər istisna olmaqla) 35,5 faiz, Ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi isə 4,9 faiz təşkil edir.

Şəkil 3.10. Vergilər Nazirliyinin xətti ilə ƏDV üzrə daxilolmalar (mln.manatla)

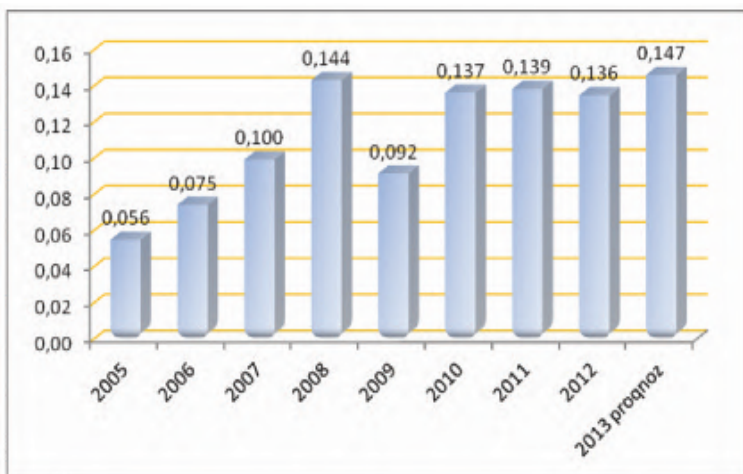
Mənbə: www.taxes.gov.az

Mülkiyyətdən (əmlak və torpaq) vergilər üzrə:

Növbəti il üçün əmlak vergisi üzrə 116,0 mln. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 12,1 mln. manat və ya 11,6 faiz, 2012-ci ilin faktı ilə müqayisədə isə 11,0 mln. manat və ya 11,2 faiz çoxdur.

Torpaq vergisi üzrə 31,0 mln. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bu da 2012-ci ilin faktı ilə müqayisədə 0,4 mln. manat və ya 1,3 faiz çoxdur.

Şəkil 3.11. Əmlak və torpaq vergiləri üzrə daxilolmalar (mlrd.manatla)

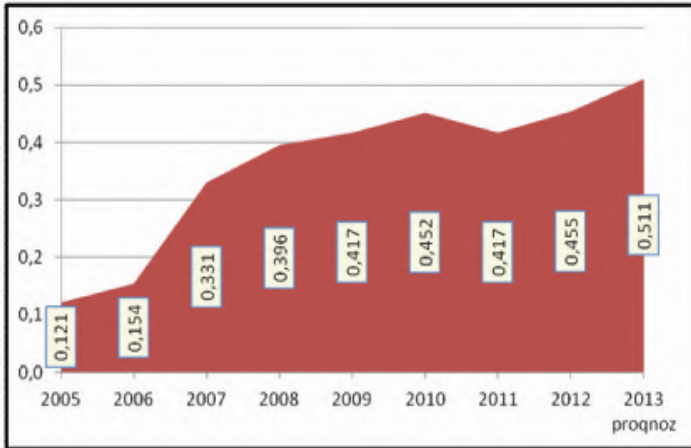
Mənbə: www.taxes.gov.az

Aksiz vergisi üzrə:

Aksiz vergisi 2013-cü il dövlət büdcəsi gəlirlərinin (Dövlət Neft Fondundan transfertlər istisna olmaqla) 7,6 faizini təşkil etməklə 594,0 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bunun da 511,0 mln. manatının Vergilər Nazirliyi, 83,0 mln. manatının isə Dövlət Gömrük Komitəsi vasitəsi ilə təmin olunacağı gözlənilir.

Aksiz vergisi 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 113,8 mln. manat və ya 23,7 faiz çoxdur. Vergilər Nazirliyi üzrə proqnozlaşdırılan aksiz vergisi 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 93,6 mln. manat və ya 22,4 faiz çox, 2012-ci ilin faktı ilə müqayisədə 56,4 mln. manat və ya 12,4 faiz çoxdur. Gömrük orqanları üzrə proqnozlaşdırılan aksiz vergisi 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 20,8 mln. manat və ya 32,3 faiz çoxdur.

Şəkil 3.12. Vergilər Nazirliyinin xətti ilə aksiz vergisi üzrə daxilolmaların dinamikası (mlrd.manat)

Mənbə: www.taxes.gov.az

Mədən vergisi üzrə:

Növbəti il üçün mədən vergisi üzrə 121,0 mln. manat daxilolma nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 8,8 mln. manat və ya 6,8 faiz, 2012-ci ilin faktına nisbətən isə 4,8 mln. manat və ya 3,7 faiz azdır. Bu daxilolmanın əvvəlki illərlə müqayisədə aşağı düşməsinin səbəbi Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən hasil olunan xam neftin həcmnin azalmasıdır.

Yol vergisi üzrə:

Yol vergisi üzrə 2013-cü il üzrə vergi orqanlarının xətti ilə 35,0 mln. manat, gömrük orqanlarının xətti ilə isə 19,0 mln. manat olmaqla ümumilikdə 54,0 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 13,7 mln. manat və ya 34,0 faiz çoxdur. Vergi orqanlarının xətti ilə yol vergisi üzrə daxilolamların 2013-cü il üçün proqnozu 2012-ci ilin faktı ilə müqayisədə 1,3 mln. manat və ya 4,5 faiz çoxdur.

Sadələşdirilmiş vergi üzrə

Sadələşdirilmiş vergi üzrə 2013-cü ildə 117,0 mln. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 16,6 mln. manat və ya 16,5 faiz, 2012-ci ilin faktı ilə müqayisədə isə 5,6 mln. manat və ya 5,1 faiz çoxdur.

Ölkədə, xüsusilə regionlarda sahibkarlığın o cümlədən, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi, onlara güzəştli kreditlərlə maliyyə dəstəyinin genişləndirilməsi, müasir texnologiyalara əsaslanan istehsal və emal sahələrinin inkişafı, idxalı əvəz edən rəqabətə davamlı məhsulların istehsalını stimullaşdıran infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün 2013-cü ilin dövlət büdcəsində Azərbaycan Respublikasının Sahibkarlığa Kömək Milli Fonduna 150,0 mln. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 59,9 mln. manat və yaxud 66,5 faiz, 2011-ci ilə nisbətən isə 116,0 mln. manat və ya 4,4 dəfə çoxdur.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan fermerlərə kreditlərin verilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Kənd Təsərrüfatı Kreditləri Üzrə Dövlət Agentliyinə 8,0 mln. manat, kənd təsərrüfatı texnikasının lizinq yolu ilə satışı üçün "Aqrolizinq" Açıq Səhmdar Cəmiyyətinə 35,0 mln. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Sosial ipotekanın tətbiqinin genişləndirilməsi üçün İpoteka Fonduna 40,0 mln. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 20,0 mln. manat və yaxud 2,0 dəfə çoxdur.

Dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin istiqamətləri

2013-cü il dövlət büdcəsində əsaslı xərclər üçün 9.073 mln. manat vəsait nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2012-ci ilə nisbətən 1202,8 mln. manat və ya 15,3 faiz, 2011-ci ilə nis-

bədən isə 1.135 mln. manat və ya 14,3 faiz çoxdur. Bu xərclərin dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində xüsusi çəkisi 2012-ci illə müqayisədə 1,3 faiz artaraq 45,8 faiz təşkil edəcəkdir.

Əsaslı xərclərin tərkib hissəsi olan dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (*investisiya*) xərclərinə 2013-cü il dövlət büdcəsindən 6.915 mln. manat vəsait yönəldiləcəkdir ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 1.141 mln. manat və ya 19.8 faiz, 2011-ci ilə nisbətən isə 1.063,0 mln. manat və ya 18,2 faiz çoxdur.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərinə uyğun olaraq daha əlverişli investisiya mühitinin təmin edilməsi və iqtisadi sabitliyin qorunması prinsiplərinə uyğun olaraq 2013-cü ildə də dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu xərcləri ilk növbədə tamamlanması nəzərdə tutulan sənaye, nəqliyyat, energetika, kənd təsərrüfatı və digər infrastrukturların, sosial-mədəni təyinatlı müəssisələrin tikintisinə və yenidən qurulmasına, bərpaşına, əsas vəsaitlərin alınmasına, ölkənin müdafiə, milli təhlükəsizlik, sərhəd və digər tədbirləri üzrə əsaslı işlərin görülməsinə, bir sıra proqramlar üzrə nəzərdə tutulmuş layihələrə və digər dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə yönəldiləcəkdir.

Bu mənbədən qəza vəziyyətində olan məktəblərdə əsaslı təmir və tikinti işlərinin aparılması, tələbələr üçün yataqxanaların tikintisi, respublikanın şəhər və rayonlarında qazlaşma proqramının həyata keçirilməsi, elektrik enerjisi təchizatı sisteminin yaxşılaşdırılması, su təchizatı və kanalizasiya sistemlərinin tikintisi və yenidən qurulması, Bakı kəndlərinin sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramının həyata keçirilməsi, ölkənin regionlarında kəndlərarası yolların tikintisi və əsaslı təmiri və digər zəruri investisiya layihələrinin icrasının davam etdirilməsi üçün vəsait proqnozlaşdırılmışdır.

Xüsusi müdafiə və hərbi təyinatlı layihələr və tədbirlər üzrə nəzərdə tutulmuş vəsait nəzərə alınmadan 2013-cü il dövlət büdcəsinin əsaslı xərclərinin 453,3 mln. manatı (2012-ci illə müqayisədə 32,3 mln. manat və ya 7,7 faiz çox) dövlət büdcəsinin müvafiq xərc bölmələrində öz əksini tapmaqla, sosial-mədəni və məişət, inzibati, istehsalat təyinatlı layihələrin, bina və qurğuların, yolların yenidən qurulması və əsaslı təmirinə, qeyri-maliyyə aktivlərinin (*əsas vəsaitlər, bina və tikililər, yaşayış və qeyri-yaşayış binaları*) alınmasına yönəldiləcəkdir.

IV FƏSİL

**Mövcud vergi sisteminin
investisiya mühitinə
təsirinin
qiymətləndirilməsi**

4.1. Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının ümumi təhlili

Son dövrlərdə aparılan investisiya siyasəti Azərbaycan iqtisadiyyatının əsaslı şəkildə inkişafına, onun strukturunun təkmilləşməsinə şərait yaratmışdır. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın obyekt quruluşuna baxdıqda (cədvəl 4.1.) görmək olar ki, sərmayələrin əsas hissəsi tikinti-quraşdırma işlərinə yönəldilir.

Cədvəl 4.1. Əsas kapitalla yönəldilmiş investisiyanın quruluşu (ümumi yekuna görə, faizlə)

	Cəmi investisiya	o cümlədən:		
		tikinti-quraşdırma işləri	maşın, avadanlıq, alət və inventarlar	sair işlər
2000	100,0	42,6	23,5	33,9
2001	100,0	33,0	15,9	51,1
2002	100,0	44,1	30,4	25,5
2003	100,0	44,6	31,7	23,7
2004	100,0	50,5	23,9	25,6
2005	100,0	53,9	23,4	22,7
2006	100,0	50,7	30,0	19,3
2007	100,0	51,6	27,1	21,3
2008	100,0	59,5	27,5	13,0
2009	100,0	67,1	19,1	13,8
2010	100,0	66,3	26,1	7,6
2011	100,0	61,2	18,6	20,2

Mənbə: www.stat.gov.az

Əsasən infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsindən ibarət olan tikinti-quraşdırma işlərinin belə geniş şəkildə maliyyələşdirilməsi müasir dövrdə mühüm istehsal amili hesab olunan infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş dövlət siyasətinin nəticəsidir.

Əsas kapitalın daha məhsuldar hissəsi hesab olunan və milli gəlirin yaranmasında daha fəal aktivlər olan maşın, avadanlıq və alətlərin alınmasına sərf olunan investisiyaların xüsusi çəkisinin digər investisiya növlərinə nisbətən azlığı faktı heç də investisiyaların qismən az səmərə verən obyektlərə qoyulması mülahizəsi üçün tam əsas hesab oluna bilməz. Məhsuldar aktivlər o zaman səmərəli olur ki, onların istehsal gücündən tam istifadə olunsun. Bu isə müvafiq miqyaslı satış bazarlarının, müasir infrastrukturun və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin mövcudluğunu tələb edir. Dövlətin bu istiqamətdə gördüyü tənzimləyici tədbirlər yaxın gələcəkdə investisiyaların obyekt quruluşunda fəal aktivlərin xeyrinə dəyişikliklərin olacağına möhkəm inan yaradır.

Əsas vəsaitlərə qoyulan investisiyaların daxili və xarici mənbələr üzrə bölgüsü də maraq doğuran faktlardanır. 4.2 sayılı cədvəldə 2000-2011-ci illərdə əsas vəsaitlərə qoyulmuş investisiyaların ümumi həcmi ilə yanaşı onların daxili və xarici mənbələr üzrə bölgüsü göstərilmişdir. Əgər daxili və xarici investisiyaların həcmə dinamikasına baxsaq, görmək olar ki, 2009-cu il istisna olmaqla hər il əvvəlki ilə nisbətən daha böyük həcmdə daxili investisiyalar reallaşdırılmışdır. Bunun nəticəsidir ki, 2011-ci ilin 10,2 milyard manatlıq daxili investisiya göstəricisi 2000-ci ilin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə təxminən 22 dəfə böyükdür. Daxili investisiyaların həcmi 2007-ci ildən başlayaraq xarici investisiyalardan çox olmuş və bu fərq sonrakı illərdə daha da artmışdır. Belə ki, daxili investisiyalar xarici investisiyalardan 2008-ci ildə 3,4 dəfə, 2009-cu ildə 3,7 dəfə, 2010-cu ildə 3,1 dəfə, 2011-ci ildə isə 3,9 dəfə çox olmuşdur. Xarici investisiyaların həcmi 2006-cı ildən başlayaraq azalmağa başlamışdır. Bu azalma 2009-cu ilədək davam etmiş, sonrakı illərdə isə müəyyən artım

olmuşdur. 2011-ci ildəki xarici investisiyalar 2009-cu ilin müvafiq göstəricisindən 1,6 dəfə böyük olmuşdur.

Cədvəl 4.2. 2000-2011-ci illərdə əsas vəsaitlərə daxili və xarici investisiyalar

	Daxili investisiya		Xarici investisiya	
	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə	min manat	əvvəlki ilə nisbətən, faizlə
2000	460 287,70	116,5	507 533,40	95,2
2001	437 734,30	95,1	733 086,00	144,4
2002	546 041,70	124,7	1 560 935,00	2,1 d.
2003	938 329,20	171,8	2 848 037,50	182,5
2004	1 323 966,40	141,1	3 598 789,50	126,4
2005	2 104 904,80	159,0	3 664 971,50	101,8
2006	2 901 370,90	137,8	3 333 112,80	90,9
2007	4 626 695,80	159,5	2 844 494,10	85,3
2008	7 702 189,90	164,8	2 241 963,90	78,0
2009	6 079 921,80	82,9	1 645 023,00	77,1
2010	7 499 173,40	116,6	2 406 492,40	138,3
2011	10 198 978,30	134,0	2 600 083,00	106,4

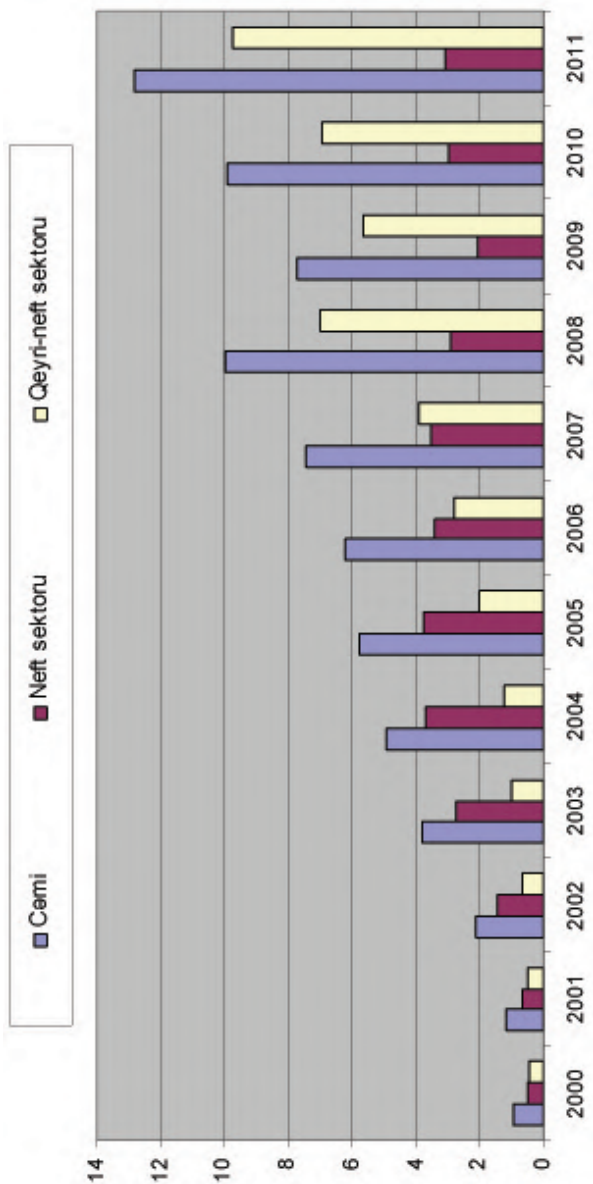
Mənbə: www.stat.gov.az

Əsas kapitala yatırılmış daxili investisiyaların mülkiyyət növünə görə təhlili göstərir ki, bu sahədə dövlətin payı kifayət qədər böyükdür (şəkil 4.1.). Dövlət investisiyalarının daxili investisiyalarda xüsusi çəkisi 2003-cü il istisna olmaqla 2000-2004-cü illərdə 30%-ə qədər azalmış, sonrakı illərdə isə həm həcminə, həm də xüsusi çəkisinə görə davamlı olaraq artaraq 2011-ci ildə 71,7%-dək yüksəlmişdir. 2011-ci ilin dövlət investisiyaları həcminə görə 2000-ci ilin müvafiq göstəricisindən 25,7 dəfə çox olmuşdur.

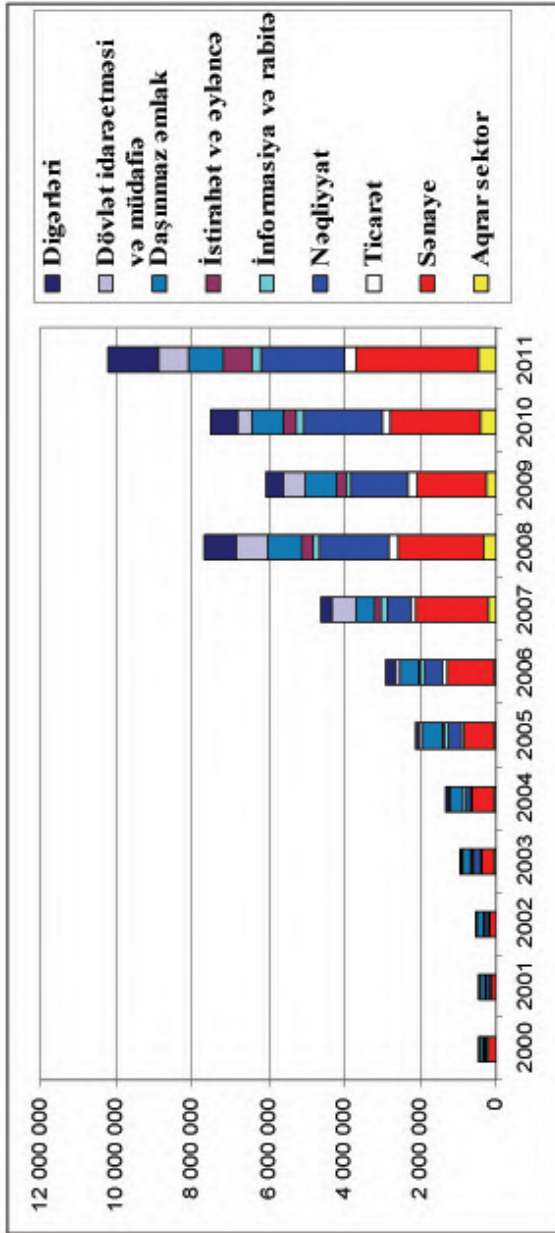
Şəkil 4.1. Əsas kapitala daxili investisiyaların mülkiyyət növləri üzrə bölgüsü (milyard manat)

Mənbə: www.stat.gov.az

Şəkil 4.2. Neft sektoru və qeyri-neft sektoru üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiyalar (mlrd.manat)

Mənbə: www.stat.gov.az

Şəkil 4.3. Daxili investisiyaların sahələr üzrə bölgüsü (manat)

Mənbə: www.stat.gov.az

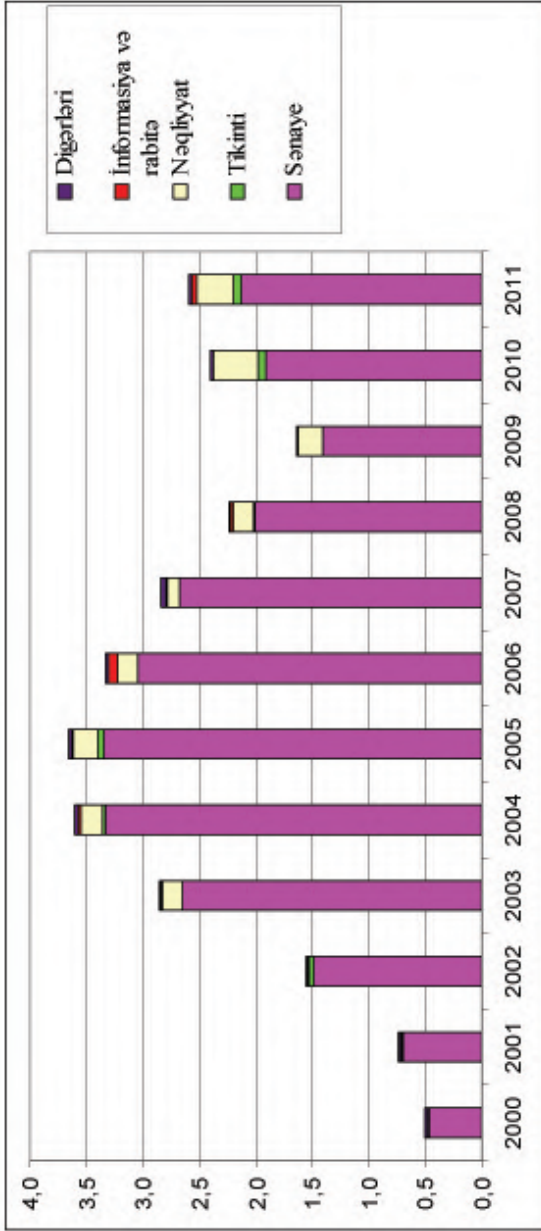
Qeyri-dövlət sektorunun investisiyalarının dövlət investisiyaları ilə müqayisədə az olmasına baxmayaraq bu sektorda da investisiya fəallığı müşahidə olunur (şəkil 4.2.). Əlbəttə, dövlətin investisiya xərclərinin kəskin artımı digər sahələr üçün törəmə tələbatlar yaratmaqla özəl sektor üçün əlverişli investisiya formalaşdırır. Bunun nəticəsidir ki, qeyri-dövlət sektoru investisiyalarının 2011-ci ildəki 2.88 milyard manatlıq həcmi (qeyd edək ki, bu göstərici həmin ildə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan xarici investisiyalardan 280 milyon manat çox olmuşdur) 2000-ci illə müqayisədə 16,4 dəfə, 2003-cü ilə nisbətən 6,6 dəfə, 2008-ci illə müqayisədə isə 1,45 dəfə çox olmuşdur.

Daxili investisiyaların sahələr üzrə bölgüsünün dinamikasının (şəkil 4.3.) təhlili göstərir ki, sahələr üzrə investisiya qoyuluşlarının artım templəri müxtəlifdir. Xam neft və qaz hasilatı, nəqliyyat, mənzil tikintisi, emal sənayesi, aqrar sektor və digərləri daxili investorları xüsusilə cəlb edir. Nəqliyyat sahəsinə investisiyaların kifayət qədər iri həcmrlərlə artımı dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən infrastruktur layihələri ilə əlaqələndirilir.

Son illərdə aqrar sektora, ticarət obyektlərinə və mənzil tikintisinə investisiya qoyuluşlarının artımı bu sahələrin də investorlar üçün cəlbedici olmasından xəbər verir.

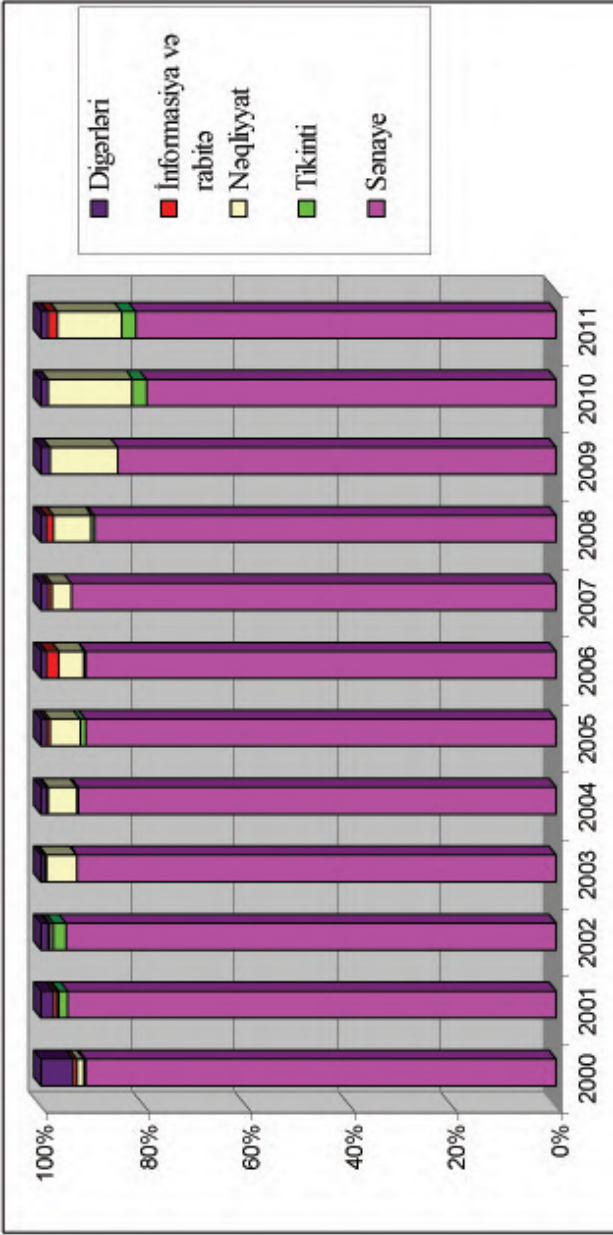
Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyaların sahələr üzrə strukturuna diqqət yetirdikdə, bu investisiyaların əsas hissəsinin (təxminən 80%-nin) mədənçıxarma sənayesinə, xüsusilə xam neft və qaz hasilatı sahələrinə yatırıldığını görürük. Nəqliyyat sektoru üzrə artan investisiyalar bu sektorun da xarici investorların maraqlarına uyğun gəldiyini göstərir. Tikinti, informasiya və rabitə sahələrinə xarici investisiya qoyuluşlarındakı artım meyilləri bu sahələrin də xarici investorlar üçün cəlbedicilik baxımından perspektivli olmasını göstərir (şəkil 4.4. və 4.5.).

Şəkil 4.4. İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyaların strukturu
(milyard manatla)

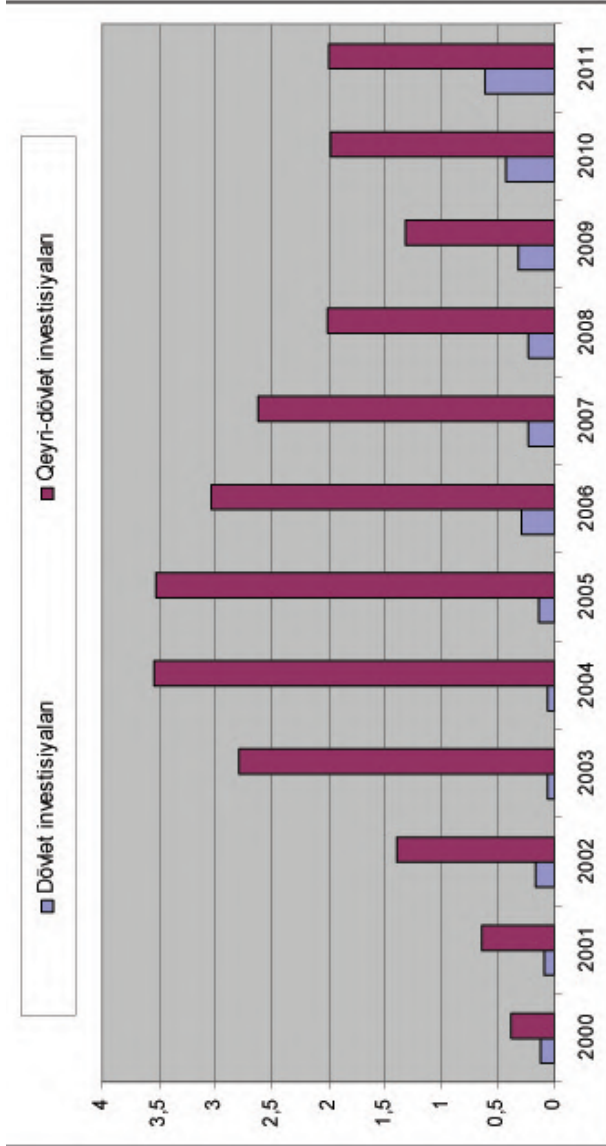
Mənbə: www.stat.gov.az

Şəkil 4.5. İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyaların strukturu (%-lə)

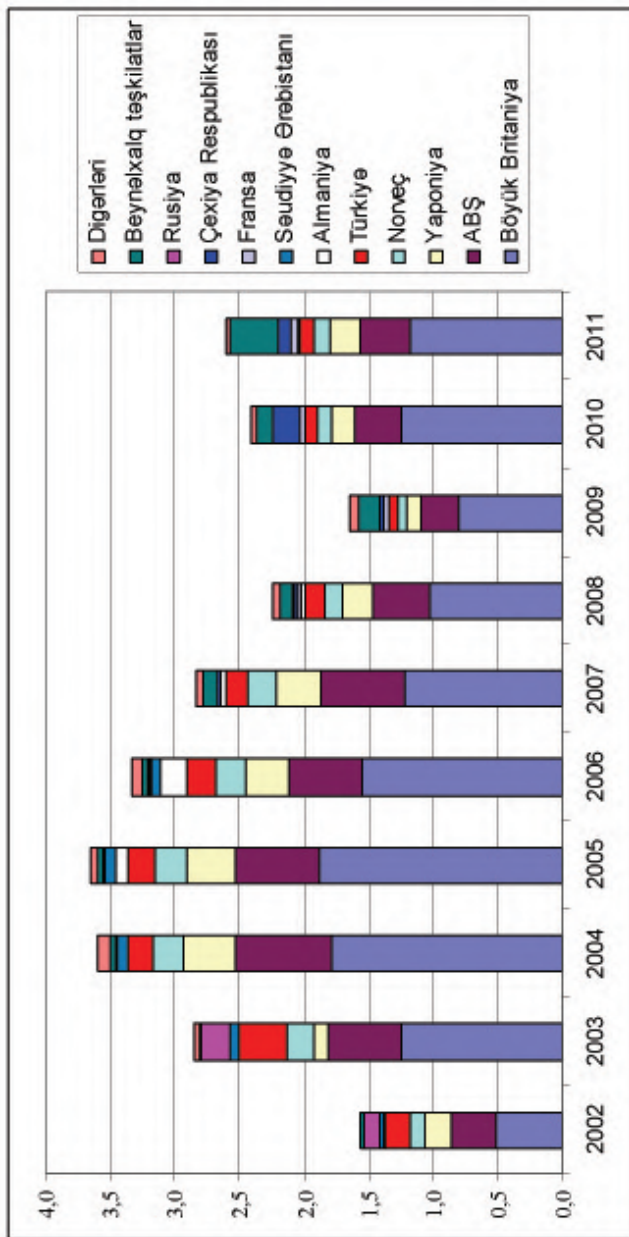
Mənbə: www.stat.gov.az

**Şəkil 4.6. Azərbaycanda əsas vəsaitlərin alınmasına xarici investisiyaların mülkiyyət növünə görə tərkibi
(milyard manatla)**

Mənbə: www.stat.gov.az

Şəkil 4.7. Əsas kapitala yönəldilmiş xarici investisiyalar (mlrd.manat)

Mənbə: www.stat.gov.az

Azərbaycanın emal sahələrinin xarici investorlar üçün cəlbedici olmaması faktı bu sahədə rəqabət qabiliyyətliliklə bağlı müəyyən problemlərin hələ də qalmasından xəbər verir. Belə hal iqtisadiyyatın innovativ inkişafında, elmi biliklərə və ixtisaslı kadrlara tələbatın formalaşmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən emal sənayesinin və digər qeyri-neft sektoru sahələrinin xarici investorlar üçün cəlbediciliyinin təmin olunması üçün hələ görüləsi işlərin çoxluğundan xəbər verir.

Xarici investisiyaların mülkiyyət növünə görə strukturu 4.6 sayılı şəkildə verilmişdir. Göründüyü kimi özəl investisiyalar burada əsas rola malikdir. 2000-2011-ci illər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatına 27,2 milyard manat xarici investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da 25 milyard manatı özəl sektorun, 2 milyard manatı isə dövlət sektorunun payına düşür.

2007-ci ildən başlayaraq xarici dövlət investisiyalarının artımını özəl şirkətlərin iqtisadi böhranla əlaqədar olaraq maliyyə çətinlikləri ilə üzləşmələri və xarici ölkələrdə dövlət tənzimlənməsinin gücləndirilməsi ilə izah etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatına investisiyaların ölkələr üzrə strukturunun dinamikası 4.7 sayılı şəkildə verilmişdir. Şəkildən göründüyü kim, Azərbaycan iqtisadiyyatının əsas xarici investorları Böyük Britaniya, ABŞ, Yaponiya, Norveç, Türkiyə, Beynəlxalq maliyyə təşkilatları və digər ölkələrdir.

4.2. Amortizasiya ayırmalarının vergi tənzimlənməsi

İqtisadiyyatları yüksək innovasiya fəallığı ilə seçilən ölkələrdə amortizasiya ayırmaları elmtutumlu texnologiyaların yaradılmasına, elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor işlərinə, əsas vəsaitlərin modernizasiyasına yönəldilən investisiyaların əhəmiyyətli mənbəyi hesab olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin ölkələrdə amortizasiya siyasətinin tənzimlənməsi vergi siyasətinin ön mühüm elementlərindən biri kimi qəbul olunur.

Amortizasiya əsas kapitalın təkrar və genişləndirilmiş istehsalını təmin etməklə yanaşı, biliyin və əmək (həm fiziki, həm də əqli) məhsuldarlığının inkişafında da əhəmiyyətli rol oynayır. Əsas kapitalın modernizasiyası, mütərəqqi istehsal texnologiyalarının yaradılması və tətbiqi müasir iqtisadiyyatda rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsinin səmərəli üsullarından hesab olunur. Belə üsulların əsas maliyyə mənbələrindən olan amortizasiya ayırmaları fundamental və tətbiqi biliklərə iri həcmli tələb yaratmaqla elmin və təhsilin inkişafına da çox güclü impuls vermək imkanına malikdir.

Qeyd olunanlara əsaslanaraq, ölkəmizdə mövcud amortizasiya siyasətinin yeni texnika və texnologiyaların yaranması və tətbiqi prizmasından öyrənilməsinə istiqamətlənmiş tədqiqatları aktual hesab etmək olar. Bununla əlaqədar olaraq, müəssisələrin amortizasiya siyasətinin mövcud vergi tənzimlənməsi praktikasının nəzəri və tətbiqi baxımdan təhlili bu bölmənin məqsədi kimi qəbul edilmişdir. Bu məqsəddən irəli gələrək amortizasiya siyasətinin vergi tənzimlənməsi, mövcud amortizasiya siyasətinin investisiya yönümlülüüyü və bu sahədə vergi tənzimlənməsinin prinsiplərinə riayət olunması məsələlərinin öyrənilməsi tədqiqatın vəzifələri kimi qarşıya qoyulmuşdur.

4.2.1. Amortizasiyanın mahiyyəti və onun vergi tənzimlənməsi məsələləri

Klassik iqtisadi nəzəriyyədə amortizasiyanın iqtisadi mahiyyəti istismar olunan əsas vəsaitin yenidən bərpaası, yəni təkrar istehsalın təmin oluması üçün maliyyə vəsaitlərinin toplanması kimi qəbul edilmişdir. Müasir dövrün texniki inkişaf tempi amortizasiyanın mahiyyətinin dəyişilməsinə gətirmişdir. Əsas vəsaitlərin mənəvi aşınmasının sürətlənməsi, istehsalda yeniliklərin tətbiqi sürətinin artması, sürətlə dəyişən iqtisadi mühitə və tələbatlara uyğunlaşmaq zərurəti müəssisələr qarşısında yüksək çeviklik qabiliyyətinə malik olmaq tələbini qoyur. Bu çeviklik həm idarəetmədə (struktur və metodlarda), həm də istehsalda mövcud olmalıdır. İstehsal proseslərinin dəyişməsi isə texniki elementlərdə və texnologiyalarda dəyişikliklərlə müşayiət olunur. Müəssisələrin yenilikləri mənimsəmə və çeviklik qabiliyyətlərinin texniki təşkilədiciisinin əsas maliyyə təminatı məhz amortizasiya ayırmaları və xalis mənfəət hesabına yaradılır.

Son 50 ildə inkişaf etmiş ölkələrdə amortizasiya ayırmaları iqtisadi artımın əsas alətlərindən birinə çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində bu ölkələrdə amortizasiya ayırmalarının ümumi investisiyalarda xüsusi çəkisi 25-30% idisə, indi bu göstərici 70-80% səviyyəsindədir. Mənfəətdən maliyyələşən investisiyaların xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 50%-dən 5-10%-ə, borc vəsaitləri hesabına investisiyalar isə 25-30%-dən 12-15%-dək azalmışdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Rusiya Federasiyasında 2007-ci ildə bütün investisiyaların 22,8%-i amortizasiya ayırmaları, 54,6%-i kənardan cəlb olunan vəsaitlər, 19,2%-i isə mənfəətin hesabına həyata keçirilmişdir [64].

Göründüyü kimi, inkişaf etmiş ölkələrdə amortizasiya

əsas vəsaitlərin təkrar istehsalı və bərpası mənbəyindən yeni texniki elementlərə investisiya mənbəyinə çevrilmişdir. Nəticədə amortizasiya əsas vəsaitlərin fiziki aşınmasının ifadəsi kimi deyil, investisiyaların tənzimlənməsi aləti kimi istifadə olunmağa başlamışdır.

Qeyd olunan faktlar inkişaf etmiş ölkələrdə investisiya fəallığının artırılmasına yönələn amortizasiya siyasətinin real nəticələr verdiyini göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, sahibkarların investisiya fəallığının, o cümlədən amortizasiya siyasətinin investisiya yönümlülüüyünün vergi tənzimlənməsi bazarın rəqabət mexanizminin daim dəstəklənməsi və qorunması, yeniliklərin güzəştli kreditlərlə təmin edilməsi, iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qanunvericilik aktlarının icrasının şəffaf mexanizmlərinin tətbiqi kimi digər dövlət tənzimlənməsi tədbirləri ilə tamamlanır. Məhz belə sistemli yanaşma praktikada uğurlu nəticələrin əldə edilməsinə gətirmişdir [25,47].

Amortizasiya ayırmaları mənfəət vergisi məqsədləri üçün gəlirdən çıxılan xərclərə aid olunaraq vergitutma bazasının və büdcənin vergi daxilolmalarının azalmasına səbəb olur. Amortizasiya ayırmalarını digər istehsal və satış xərclərindən fərqləndirən əsas cəhəti onun vergi ödəyicisi üçün xalis mənfəət kimi sərbəst maliyyə vəsaitinə çevrilməsidir. Əslində bu maliyyə vəsaiti məqsədli xarakter daşımalı və əsas fondların bərpası və yenilənməsi üçün istifadə olunmalıdır. Əgər amortizasiya ayırmaları investisiyalara yönəldilmirsə, onda onun mənfəət vergisinin bazasından çıxılması makroiqtisadi baxımdan mənasını itirmiş olur. Dövlətin mənfəət vergisindən daxilolmaların amortizasiya hesabına azaldılmasında əsas motivi həmin vəsaitlərin yenidən investisiyalara və nəticə olaraq iqtisadi artıma yönəldilməsi ilə əlaqədardır. Belə ki, mənfəət vergisinin 20%-lik səviyyəsi üçün dövlətin amortizasiya ayırmalarına

görə almadığı hər 1 manata vergi ödəyicisinin 4 manatlıq əlavə investisiya mənbəyi yaranır.

Qeyd olunanlara əsaslanaraq amortizasiya ayırmalarının əsas vəsaitlərin bərpası mənbəyindən genişləndirilmiş təkrar istehsal və innovasiyalar üçün investisiya mənbəyinə çevrilməsini vergi siyasətinin əsas vəzifələrindən biri kimi təklif etmək olar.

Müasir dövrdə əsas vəsaitlərin, xüsusilə onların aktiv hissəsinin (*texnoloji avadanlıqlar, maşınlar, dəzgahar, mexanizmlər, cihazlar, qurğular və s.*) mənəvi aşınması fiziki aşınmadan daha böyük sürətlə reallaşır. Məhz bu amil amortizasiya ayırmalarının bərpa rolunun əhəmiyyətinin azalmasına və onun yeni aktivlərə investisiya edilməsini iqtisadi zərurətə çevirir. Amortizasiya ayırmaları daha yüksək dəyərə malik olan yeni aktivlərin alınmasına imkan verməlidir. Belə yanaşma əsas vəsaitlərin yenilənməsinə şərait yaratmaqla bərabər, istehsal təyinatlı məhsullar bazarı üçün kəmiyyət və keyfiyyət baxımından cəlbedici bazarların formalaşmasına və beləliklə, maliyyə resurslarının məhsuldar qüvvələrə yönəldilməsini stimullaşdırır.

Amortizasiya siyasətində ayırmaların hesablanması metodları və normaları əhəmiyyətli rol oynayır. Praktikada proporsional və sürətləndirilmiş amortizasiya metodlarından geniş istifadə olunur. Proporsional metodda amortizasiya ayırmaları əsas vəsaitin müəyyən olunmuş istismar müddəti ərzində vəsaitin ilkin dəyərindən sabit faizlə hesablanır. Bu metodda əsas vəsaitin dəyəri illər üzrə bərabər səviyyədə bölüşdürülür.

İnkişaf etmiş ölkələrdə sürətləndirilmiş amortizasiyanın iki növündən daha geniş istifadə edilir: ikiqat artırılmış norma ilə azalan qalıq dəyəri metodu və ya sabit faiz metodu; kumulyativ metod və ya “ədədlərin cəmi” metodu [87].

Birinci metodun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, amortizasiya ayırmaları əsas vəsaitin qalıq dəyərindən ikiqat artırılmış norma ilə hesablanır. Bu metodun tətbiqi zamanı əsas vəsaitlərə qoyulmuş investisiyanın böyük hissəsi istismarın ilk illərində geri qaytarılır və yeni investisiyalar üçün istifadə olunur. Sabit faiz metodunun mənfi cəhəti ondan ibarətdir ki, əsas vəsaitlərə qoyulmuş vəsaitlərin amortizasiya vasitəsilə tam geri qaytarılması müddəti xeyli uzanır (amortizasiya ayırmaları azalan qalıq dəyəri metodu ilə hesablandığına görə).

İkinci metodun tətbiqində isə amortizasiya ayırmaları əsas vəsaitlərin istismar müddətinin müəyyən olunması və istismarın ilk illərində amortizasiya normalarının artırılması yolu ilə hesablanır (cədvəl 4.3) [86].

Kumulyativ metodun tətbiqi zamanı əsas vəsaitin dəyəri istismar müddəti ərzində tamamilə amortizasiya edilir və dəyərin böyük hissəsi istismarın ilk illərində geri qaytarılır.

Cədvəl 4.3. Amortizasiya ayırmalarının kumulyativ metodla hesablanması nümunəsi

Əsas vəsaitin istismar müddəti (illər)	Qalan istismar müddəti (illər)	Əsas vəsaitin ilkin dəyərindən amortizasiya norması
1-ci il	5	5/15
2-ci il	4	4/15
3-cü il	3	3/15
4-cü il	2	2/15
5-ci il	1	1/15
Cəmi 5 il	15 hissə	15/15

İndi isə Azərbaycanda amortizasiya siyasətinin mövcud qanunvericiliklə tənzimlənməsi mexanizmini nəzərdən keçirək.

Aktivlərin iqtisadi amortizasiyası Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin 2007-ci il 23 iyul tarixli 1-73/1 sayılı əmri ilə təsdiq edilmiş “Kommersiya təşkilatları üçün Milli Mühəsibat Uçotu Standartları”nda nəzərdə tutulmuş və “Torpaq, tikili və avadanlıqlar” üzrə 7 №-li Milli Mühəsibat Uçotu Standartında öz əksini tapmışdır.

Qeyd olunan mühəsibat uçotu standartlarında amortizasiya prosesi reqlamentləşdirilir, amortizasiya metodları təsbit olunur və bu metodlardan istifadə qaydaları müəyyənləşdirilir. Lakin mühəsibat uçotunu tənzimləyən bu standartlarda amortizasiya ayırmalarından istifadənin uçotu və ya tənzimlənməsi barədə tələblər yoxdur. Eyni zamanda, həmin normativ sənədlərin qeyd olunan müddəaları ilə Vergi Məcəllələrinin müvafiq müddəaları arasında aşkar uyğunsuzluqlar vardır.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 114.4-cü maddəsinə görə əsas vəsaitlərin kateqoriyaları üzrə amortizasiya ayırmaları hər kateqoriyaya aid olan əsas vəsait üçün müəyyənləşdirilmiş amortizasiya normasını həmin vəsaitin vergi ilinin sonuna qalıq dəyərində tətbiq etməklə hesablanır. Əsas vəsaitin qalıq dəyəri isə əvvəlki ilin sonuna qalıq dəyərində (həmin il üçün hesablanmış amortizasiya çıxıldıqdan sonra qalan dəyər) cari ildə daxil edilmiş əsas vəsaitin dəyəri, habelə cari ildə təmir xərclərinin məhdudlaşdırmadan artıq olan hissəsi əlavə edilir, vergi ilində təqdim edilmiş, ləğv edilmiş və ya qalıq dəyəri 500 manatdan və ya ilkin dəyərin 5 faizindən az olduqda əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri çıxılır. Əsas vəsaitlərin (*vəsaitin*) yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan artım (*yenidən qiymətləndirmə nəticəsində yaranan müsbət fərq*) amortizasiya hesablanması məqsədləri üçün əsas vəsaitlərin (*vəsaitin*) vergi ilinin sonuna qalıq dəyərində əlavə olunmur. Vergi Məcəlləsinin 114.3-cü maddəsində amortizasiya ayır-

maları bina və qurğular üzrə 7%, əsas vəsaitlərin ən aktiv növləri olan maşın, avadanlıq, hesablama texnikası və nəqliyyat vasitələri üzrə 25%, digər əsas fondlar üzrə isə 20% səviyyəsində məhdudlaşdırılır.

Göründüyü kimi, amortizasiya ayırmalarının vergi qanunvericiliyi ilə təsbit olunmuş hesablanma qaydası “azalan qalıq dəyəri” metodunun tətbiq edilmiş formasıdır. Vergi Məcəlləsində də əsas vəsaitlərin xidmət müddətləri və amortizasiya olunan məbləğlərdən istifadəyə dair heç bir məhdudlaşdırıcı və ya stimullaşdırıcı müddə təsbit olunmamışdır. Qanunvericilik aktlarında mövcud olan belə uyğunsuzluqlar amortizasiya ayırmalarının vergi və mühəsibat uçuotu arasında fərqlərin yaranmasına gətirir.

Avadanlığın dəyərinin amortizasiya dövrünün verilmiş normadan maksimum istifadə olunmaqla müəyyən edilməsi nümunəsi cədvəl 4.4-də təqdim edilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, ilkin dəyəri 100 min manat olan şərti avadanlığın dəyərinin tam amortizasiyası ən azı 12 il davam edir. Qeyd etmək lazımdır ki, istismarın ilk illərində bu dəyərin qaytarılma sürəti kifayət qədər böyük olur: ilk üç ildə dəyərin 58%-i, 5 ildə 76%-i və 8 ildə isə 90%-i amortizasiya olunur. Əgər avadanlığın alınmasına alternativ dəyər nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, onda görürük ki, 12 illik amortizasiyanın gətirilmiş xalis dəyəri ilkin dəyərin 63%-i qədərdir. İnflyasiya amillərinin təsirini də nəzərə alsaq, bu göstərici daha aşağı səviyyəyə düşər. Qeyd olunanlar onu deməyə əsas verir ki, mövcud vergi tənzimlənməsi sahibkarların amortizasiya siyasətində əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin yeniləşdirilməsi və genişləndirilmiş təkrar istehsalı üzrə motivasiyasını demək olar ki, stimullaşdırmır.

Təsədüfi deyildir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə düşünülmüş amortizasiya siyasəti ötən əsrin 60-cı illərindən başlayan sürətli iqtisadi artımın əsas səbəblərindən biri hesab olunur.

**Cədvəl 4.4. İlkın dəyəri 100 min manat olan
avadanlığın amortizasiya ayrımlarının hesabı**

İllər	Əsas vəsaitin qalıq dəyəri (manat)	Amortizasiya norması (%-lə)	Amortizasiya ayrımları (manat)	Ödənilmiş ayrımların ilkin dəyər də xüsusi çəkisi	Diskont nəzərə alınmaqla illik amortizasiya ayrımları	Diskontlaşdırılmış amortizasiya ayrımlarının ilkin dəyər də xüsusi çəkisi
1	100000	25	25000	0,25	21739	0,22
2	75000	25	18750	0,44	14178	0,36
3	56250	25	14063	0,58	9246	0,45
4	42188	25	10547	0,68	6030	0,51
5	31641	25	7910	0,76	3933	0,55
6	23730	25	5933	0,82	2565	0,58
7	17798	25	4449	0,87	1673	0,59
8	13348	25	3337	0,90	1091	0,60
9	10011	25	2503	0,92	711	0,61
10	7508	25	1877	0,94	464	0,62
11	5631	25	1408	0,96	303	0,62
12	4224		4224	1,00	789	0,63
Cəmi			100000		62722	0,63
Qeyd: hesablama zamanı avadanlığın istismarı dövründə təmir xərclərinin gəlirdən çıxılan normalar həddində olması qəbul olunmuşdur.						

Məhz bu siyasət həmin ölkələrdə yüksək texnologiyalar, informatika, bio və nanotexnologiyalar sahələrində əhəmiyyətli nəticələrin əldə olunmasında mühüm rol oynamışdır. Müasir dövrdə əsas vəsaitlərin amortizasiyası onların fiziki aşınmasını xarakterizə edən göstərici olmaqla bərabər, iqtisadi artımın əsas mənbələrindən biri və genişləndirilmiş təkrar istehsalın tənzimlənməsi mexanizmi kimi qəbul olunur.

4.2.2. Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin mövcud amortizasiya siyasətinin tədqiqi

Ölkəmizdə amortizasiya praktikasının və Vergi Məcəlləsi ilə təsbit olunmuş amortizasiya mexanizmindən istifadə olunmasının tədqiqi üçün Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarından istifadə etməklə təhlilin aparılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkə iqtisadiyyatında daha böyük xüsusi çəkiyə malik olmasına, büdcənin vergi daxilolmalarının əsas hissəsini təmin etdiyinə, ən fəal və ən tez amortizasiya olunan maşın və avadanlıqların əsas hissəsini özündə cəmləməsinə, strukturuna və iqtisadi tənzimlənmə (*dövlət və bazar*) vasitələrinə, əhatəli olmasına görə bu təhlilin sənaye sahələri üzrə aparılmasını daha əhəmiyyətli hesab etmək olar.

Müəssisələrin amortizasiya siyasəti sənayenin müxtəlif sahələrinin fəaliyyət müstəqilliyindən, texniki-iqtisadi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqlənə bilər. Belə ki, neft-qaz məhsullarının ixrac qiymətləri dünya birjalarında müəyyən olunur, daxili qiymətləri isə dövlət tərəfindən tənzimlənir. Elektrik enerjisi və istilik enerjisi istehsalı, su təchizatı, yanacaq və digər enerji daşıyıcılarının istehsalı ilə məşğul olan müəssisələr daxili bazarda dövlət tərəfindən tənzimlənən qiymətlərlə fəaliyyət göstərirlər. Mülkiyyət mənsubiyyətinə və rəqabət strukturuna görə digər sənaye

sahələrindən fərqlənən emal sənayesinin fəaliyyətində dövlət tənzimlənməsi nisbətən az, bazar mexanizmlərinin təsiri isə daha güclüdür. Buna görə də, sənayedə və onun emal sahəsində amortizasiya praktikası tədqiqat obyektini kimi qəbul olunmuşdur.

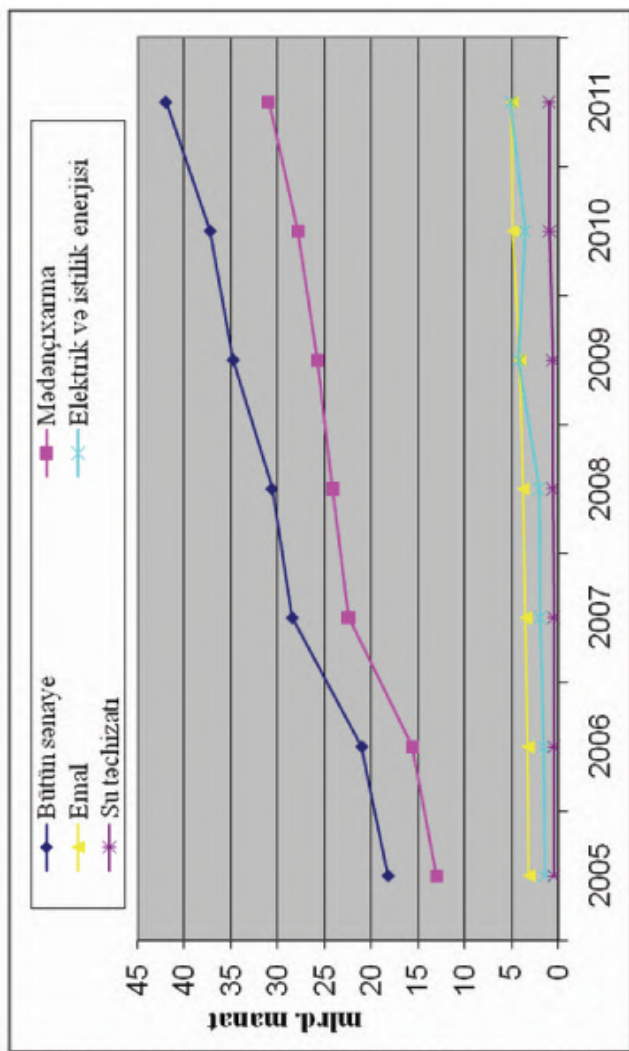
Qrafik 4.1-də Azərbaycanda əsas sənaye-istehsal fondlarının 2005-2011-ci illər ərzində ilin sonuna qalıq dəyərləri göstərilmişdir.

Göründüyü kimi, sənayedə əsas fondların dəyəri yüksək templərlə artmaqdadır. Belə ki, 2011-ci ildə əsas fondların dəyəri 2005-ci ilə nisbətən təxminən 2 dəfə artmışdır. Bu artım tempi sənayedə xüsusi çəkisi çox böyük olan neft-qaz hasilatı sənayesinə qoyulan iri həcmli investisiyalar hesabına baş vermişdir. Emal sənayesində də əsas fondların dəyəri 2011-ci ildə 2005-ci ilə nisbətən 1,7 dəfə artmışdır.

Qrafik 4.2-də sənayedə əsas fondların strukturu göstərilmişdir. Sənaye istehsal fondlarının tərkibində maşın və avadanlıqların xüsusi çəkisinin böyük olmasına rəğmən son illərdə bu göstəricinin azalması və əksinə, qurğuların xüsusi çəkisinin artması faktı neft-qaz hasilatı sahəsində yeni qurğuların istifadəyə verilməsi ilə izah oluna bilər.

Özəl sektorun üstünlük təşkil etdiyi və rəqabətin daha intensiv olduğu emal sənayesində isə fərqli hal mövcuddur. Belə ki, qrafik 4.3-də bu sahədə maşın, avadanlıq və nəqliyyat vasitələrinin xüsusi çəkirlərinin artımı, binalar, qurğular və digər əsas fondların xüsusi çəkirlərinin isə azalması meyilləri müşahidə olunur.

Amortizasiya potensialından istifadə səviyyəsinin təhlili üçün daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşları göstəricisindən istifadə oluna bilər. Əlbəttə, daxili investisiyaların konkret mənbələr üzrə (*amortizasiya ayrılmaları, mənfəət, təsisçilərin şəxsi vəsaitləri hesabına nizamnamə fondunun artımı və s.*) bölgüsü barədə məlumatlar daha keyfiyyətli nəticələr əldə etməyə imkan

Qrafik 4.1. Əsas sənaye-istehsal fondlarının 2005-2011-ci illər ərzində qalıq dəyərləri

Mənbə: www.stat.gov.az

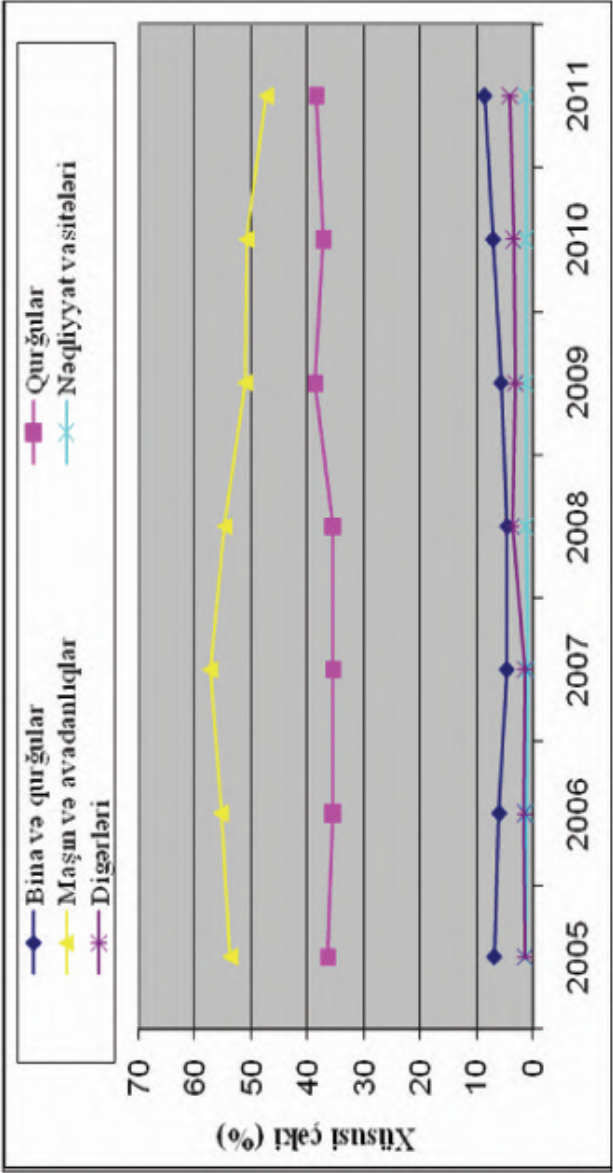
verərdi. Lakin belə məlumatların olmaması “daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşları” kimi ümumi göstəricidən istifadə olunmasını şərtləndirmişdir.

Sənaye sahələrinə daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşlarının məbləği, dinamikası və strukturu barədə məlumatlar qrafik 4.4-də verilmişdir.

Son illərdə global maliyyə böhranının ən çətin dövrü olan 2009-cu ilin göstəriciləri istisna olmaqla daxili mənbələr hesabına investisiyaların artımı müşahidə edilir. Ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı üçün yaradılan əlverişli mühit bu sahəyə yönəldilən daxili investisiyaların da kəskin artımına şərait yaratmışdır. Belə ki, 2011-ci ildə emal sənayesinə yatırılan daxili investisiyaların məbləği 848 milyon manat olmaqla, 2005-ci ilin müvafiq göstəricisindən 10,6 dəfə çox olmuşdur.

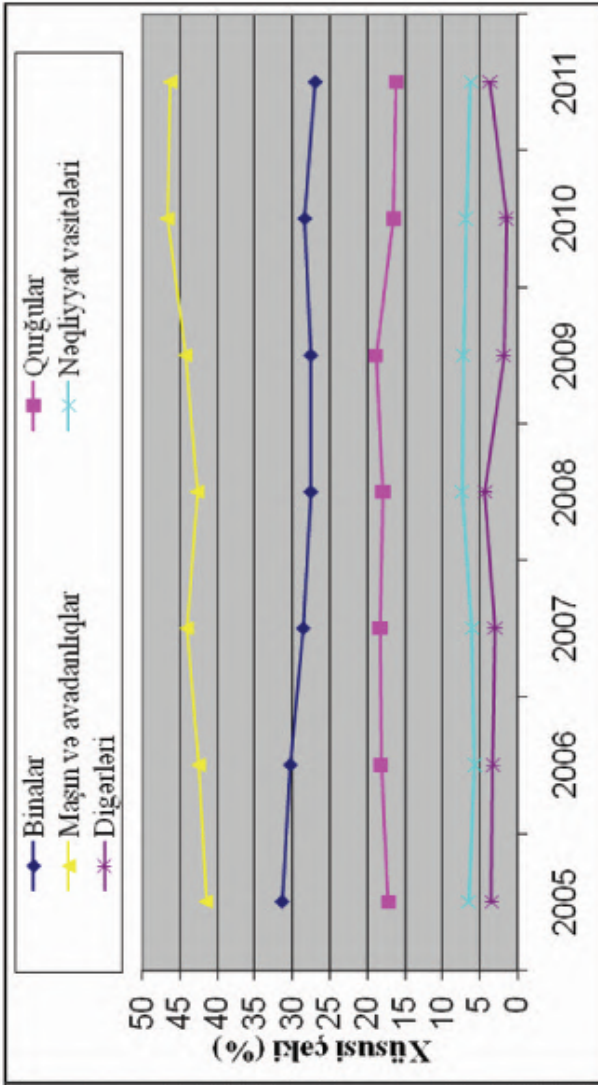
Sənayedə əsas vəsaitlərin dəyəri və strukturu barədə məlumatlar əsasında mümkün olan amortizasiya ayırmalarının – amortizasiya potensialının məbləği üzrə hesablamalar aparmaq olar. Bu hesablamalar əsas vəsaitlərin müvafiq qrupları üzrə maksimum amortizasiya normalarından istifadə olunması fərziyyəsi əsasında aparılır. Sözügedən fərziyyə normal halda müəssisələrin əsas vəsaitlərə qoyuluşların mümkün qədər qısa müddətdə amortizasiya olunmasında maraqlı olmalarına əsaslanır, yəni müəssisələr əsas vəsaitlərə qoyuluşların tez ödənilməsi üçün amortizasiya normalarının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunan ən yüksək hədlərdən istifadə etməkdə maraqlıdırlar.

Daxili investisiya qoyuluşlarının məbləğinin mümkün amortizasiya ayırmalarından xeyli kiçik olması faktı sənaye sahələrində amortizasiya potensialından istifadənin qiymətləndirilməsi üçün daxili investisiyaların tamamilə amortizasiyalar hesabına reallaşması mülahizəsini qəbul etməyə imkan verir.

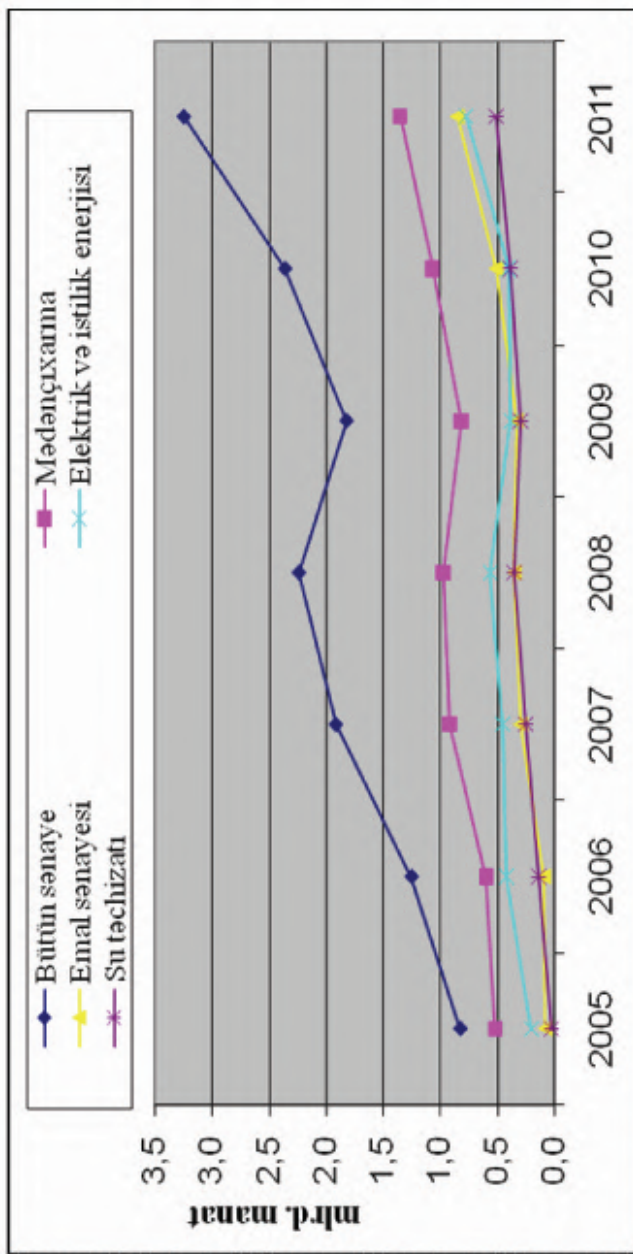
Qrafik 4.2. Sənayedə əsas fondların strukturu

Mənbə: www.stat.gov.az

Qrafik 4.3. Emal sənayesində əsas fondların strukturu

Mənbə: www.stat.gov.az

Qrafik 4.4. Sənaye və onun sahələrinə daxili investisiya qoyuluşu

Mənbə: www.stat.gov.az

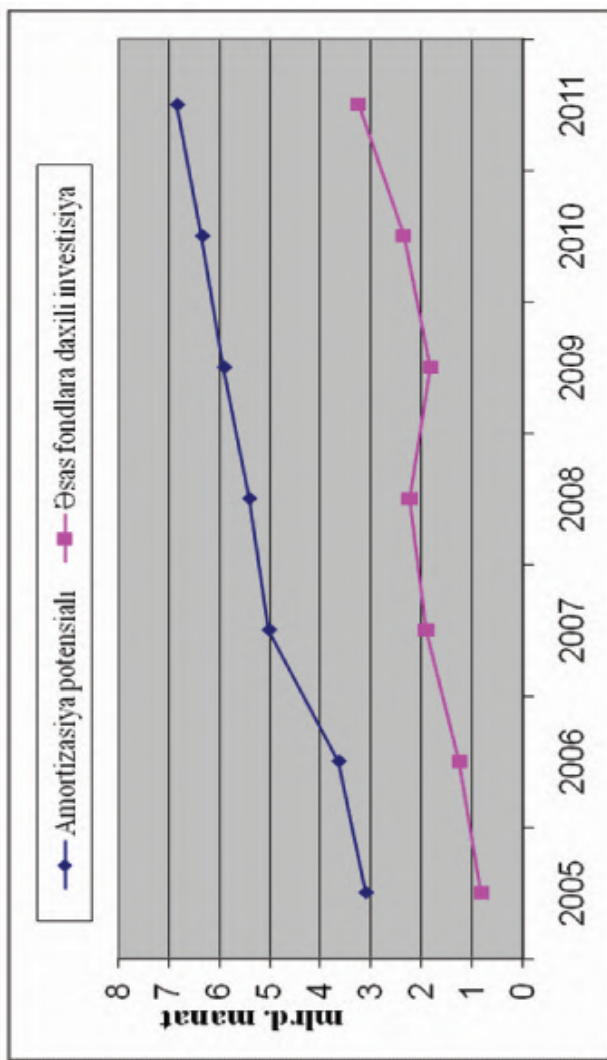
Hesablamalar göstərir ki, Azərbaycan sənayesində amortizasiya potensialından investisiya mənbəyi olaraq istifadə çox aşağı səviyyədədir. 2011-ci ildə bu göstərici 38,5% səviyyəsində olmuşdur. Qrafik 4.5-də sənayedə amortizasiya potensialı ilə əsas vəsaitlərə daxili investisiyaların müqayisəsi göstərilmişdir.

Qrafik 4.5-dən görünür ki, sənayedə həm amortizasiya potensialının, həm də əsas vəsaitlərə investisiyaların məbləğində artım meylləri mövcuddur. Sənayedə amortizasiya potensialı 2011-ci ildə 6,84 milyard manat səviyyəsində olmuşdur. Bu göstərici 2005-ci ilin müvafiq göstəricisindən təxminən 2 dəfə çoxdur. Əsas vəsaitlərə daxili investisiyaların məbləği 2011-cu ildə 2005-ci ilə müqayisədə 2,9 dəfə artaraq 3,25 milyard manat olmuşdur. Belə müsbət meyllərlə yanaşı bir təzadlı halı da qeyd etməmək mümkün deyil: 2005-ci ildən 2009-cu ilədək amortizasiya potensialı ilə əsas vəsaitlərə daxili investisiyaların məbləği arasındakı fərq artmış, yalnız 2010-cu ildə bu fərq azalmağa başlamışdır.

Qrafik 4.6-da emal sənayesi üzrə amortizasiya potensialı ilə bu sahədə əsas vəsaitlərə daxili investisiya qoyuluşlarının həcmi müqayisə olunmuşdur.

Emal sənayesində də amortizasiya potensialı əsaslı şəkildə artmışdır: 2011-ci ildə amortizasiya potensialı 2005-ci ilin müvafiq göstəricisindən 1,76 dəfə çox olmuşdur. Emal sənayesinə daxili investisiyaların kəskin şəkildə artması isə bu sahənin inkişaf perspektivlərindən xəbər verir.

Digər tərəfdən, amortizasiya potensialından istifadə səviyyəsi də əsaslı şəkildə artmışdır. Belə ki, bu göstərici 2005-ci ildə 14,6% olmuş, 2011-ci ildə isə 59,3% səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. Ümidverici artım meyllərinin mövcudluğu ilə bərabər amortizasiya potensialından istifadənin hələ də aşağı səviyyədə olması müəssisələrin amor-

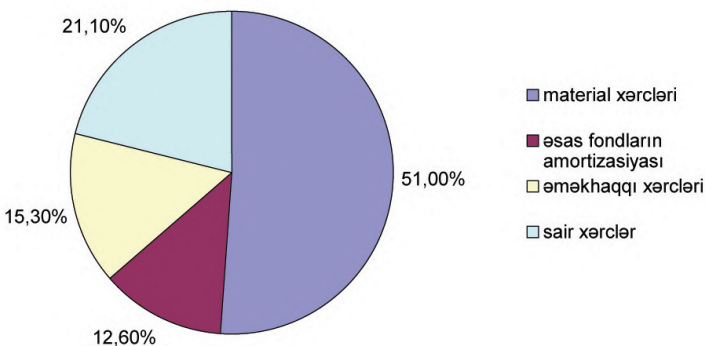
Qrafik 4.5. Sənayedə amortizasiya potensialı ilə əsas fondlara daxili investisiya qoyuluşlarının müqayisəsi

Mənbə: www.stat.gov.az

tizasiya siyasətində obyektiv və subyektiv xarakterli problemlərin qalmasını göstərir.

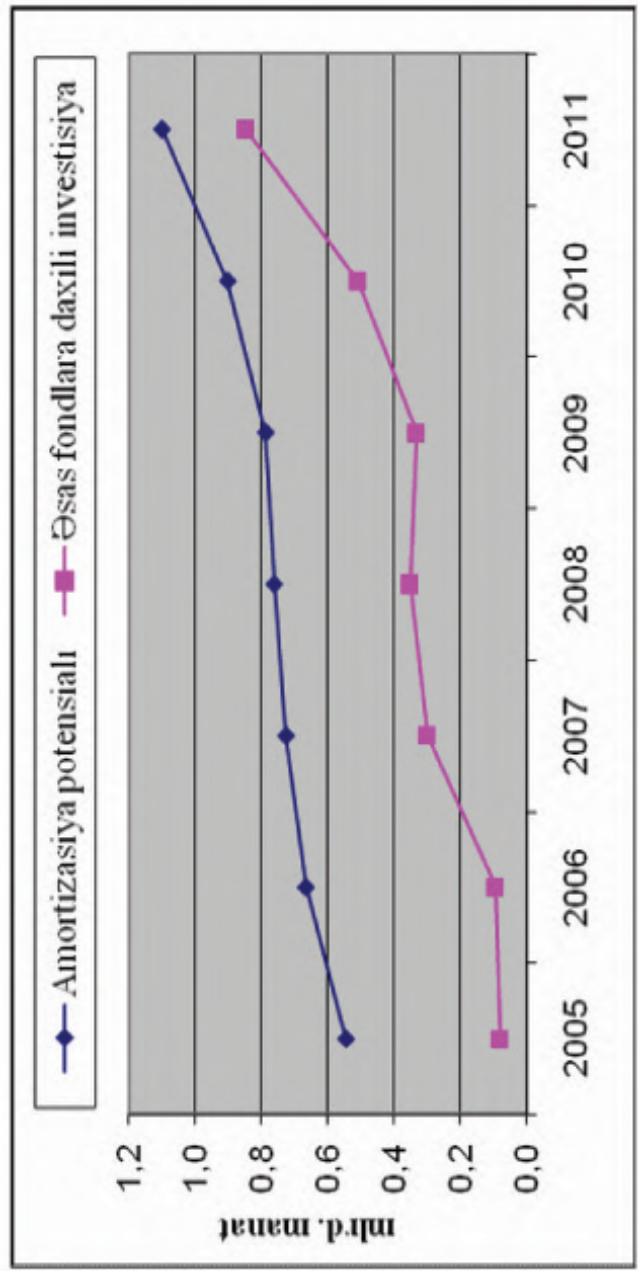
Sahibkarların amortizasiya ayırmalarının aşağı normalarla hesablanması motivinin istehsal olunan məhsulun rəqabət qabiliyyəti ilə əlaqələndirilməsi mülahizəsi mövcuddur. Bu mülahizəyə görə müəssisələr məhsulların rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün məsrəfləri amortizasiya ayırmalarının aşağı normalarla hesablanması ilə azaltmağa çalışırlar. Həmin mülahizənin reallığa uyğunluğunu qiymətləndirmək üçün həm sənaye üzrə ümumilikdə, həm də emal sənayesi üzrə xərclərin strukturunu təhlil etmək lazımdır (diaqram 4.1 və 4.2).

Göründüyü kimi, sənaye istehsalında amortizasiya ayırmaları iqtisadi xərclər arasında ən kiçik xüsusi çəkiyə malikdir. Son illərdə xərclərin strukturunda material xərclərinin azalması və amortizasiya ayırmalarının artması meyilləri müşahidə olunmaqdadır. Artım meyillərinə baxmayaraq amortizasiya ayırmaları 2011-ci ildə sənayedə 12,6%-lik səviyyə ilə ümumi xərclərdə hələ də ən kiçik xüsusi çəkiyə malik olan xərc qrupu olaraq qalır.

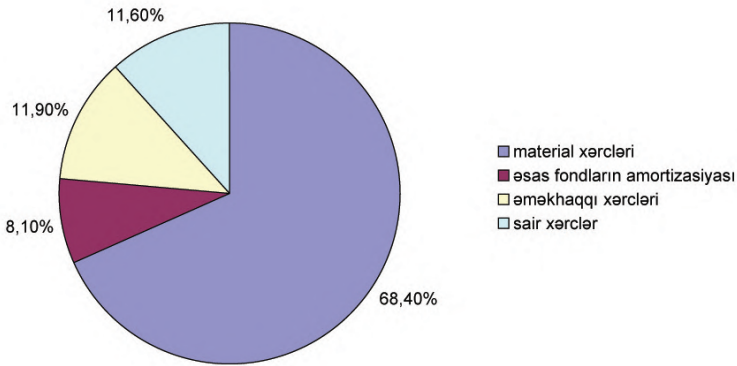
Diaqram 4.1. 2011-ci ildə sənayedə xərclərin strukturunu

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>

Qrafik 4.6. Emal sənayesində amortizasiya potensialı və daxili investisiyaların müqayisəsi

Mənbə: www.stat.gov.az

Diaqram 4.2. 2011-ci ildə emal sənayesində xərclərin strukturu

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>

Diaqram 4.2-dən görünür ki, amortizasiya ayırmaları emal sənayesində də ən aşağı xüsusi çəkili xərc qrupu olaraq qalmaqdadır. Emal sahəsində ümumi xərclərin azaldılması üçün əsas prioritet material xərclərinin azaldılmasıdır. Əgər amortizasiya ayırmalarının ümumi xərclərdə xüsusi çəkisini 8,1% səviyyəsində qəbul etsək, onda eyni istehsal həcmi üçün və digər xərclərin dəyişmədiyi halda amortizasiya ayırmalarının 10%-lik artımı ümumi xərclərin cəmi 1,8% artımına gətirə bilər. Emal sənayesində amortizasiya ayırmalarının xərclərin tənzimlənməsi aləti kimi səmərəliliyinin çox aşağı olması faktı aşağı amortizasiya normalarının tətbiqinin məhsulların rəqabət qabiliyyəti ilə bağlılığı mülahizəsinin əsaslı olmamasını göstərir.

Amortizasiya ayırmaları texnoloji innovasiyalara sərf olunan maliyyə mənbəyi kimi də istifadə oluna bilər. Azərbaycan sənayesində texnoloji innovasiyalara qoyulan investisiyaların fəaliyyət növləri üzrə bölgüsü və mənbələri barədə məlumatlar cədvəl 4.5 və 4.6-da verilmişdir.

Verilən məlumatlardan nəzərə çarpan ilk fakt ondan

Cədvəl 4.5. Sənayedə və emal sahəsində texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər və onların mənbələri (milyon manatla)

Göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bütün sənaye	53, 2	43,8	49,6	8,02	4,6	8,1	31.5
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	4,06	0,89	25,5	5,9	3,6	3,5	22.9
dövlət büdcəsi	43,0	34,1	29,8	0,01	-	-	8.6
büdcədən kənar fondlar	1,62	0,33	9,2	-	-	-	-
sair	4,5	8,5	14,75	2,11	1,0	4,6	-
Emal sənayesi	8,6	1,08	49,5	7,4	4,1	8,1	29.3
müəssisələrin öz vəsaiti hesabına	2,3	0,73	25,5	5,3	3,1	3,5	20.7
dövlət büdcəsi	0,2	-	-	0,01	-	-	8.6
büdcədən kənar fondlar	1,6	0,26	9,3	-	-	-	-
Sair	4,5	0,09	14,7	2,1	1,0	4,6	-

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>.

ibarətdir ki, innovasiyalara yönəldilən investisiyaların əsas fondlara daxili investisiyalarda xüsusi çəkisi çox aşağıdır. Belə ki, 2011-cu ildə sənayedə daxili investisiyalar 3,24 milyard manat, emal sənayesinə isə 848 milyon manat səviyyəsində olmuşdur. 2011-ci ildə innovasiyalara investisiyalar əsasən emal sənayesində (*investisiyaların 93,1%-i*) qoyulmuşdur ki, bu investisiyanın da həcmi 20,7 milyon manat səviyyəsində olmuşdur (*həmin sahəyə daxili investisiyaların 2,44%-i*). 2011-ci ildə innovasiya in-

Cədvəl 4.6. Sənayedə və emal sahəsində innovasiya xərclərinin istiqamətləri barədə məlumatlar (milyon manatla)

Göstəricilər	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Bütün sənaye	53,2	43,8	49,6	8,0	4,6	8,1	31.6
<i>o cümlədən:</i>							
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	0,86	0,78	3,8	2,5	0,8	2,5	3.3
texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlığın alınması	1,8	0,4	40,0	4,5	2,3	5,0	25.2
yeni texnologiyaların alınması	50,6	42,7	0,3	0,1	1,1	-	0.58
texnoloji innovasiyalar	2,0	-	5,3	-	0,02	0,14	-
Emal sənayesi	8,6	1,1	49,5	7,4	4,1	8,1	29.3
<i>o cümlədən:</i>							
yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	0,04	0,8	3,8	2,5	0,7	2,5	3.3
texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlığın alınması	1,8	0,3	40,0	4,5	2,0	5,0	23.5
yeni texnologiyaların alınması	6,7	-	0,2	-	1,0	-	-

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>.

vestisiyaları emal sənayesinin içki, neft emalı və kompüter avadanlıqları sahələrinə aiddir. Qeyd etmək lazımdır ki, kompüter istehsalına qoyulan 8,6 milyon manatlıq investisiya tamamilə dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına reallaşdırılmışdır.

2005-2011-ci illərdə emal sənayesində texnoloji innovasiyalarla əlaqədar maşın və avadanlığın alınmasına yönəldilən investisiyalar yalnız 2007-ci ildə, maliyyə böhranından əvvəlki ildə sıçrayışla artmış və 49 milyon manat səviyyəsində olmuşdur.

2007-ci ildəki innovasiya investisiyalarının təxminən 80%-i poliqrafiya fəaliyyəti (*30 milyon manat*) və qida məhsulları (*9 milyon manat*) istehsalı sahələrində istifadə olunmuşdur. Həmin məbləğin 25 milyon manatı müəssisələrin öz vəsaiti hesabına təmin edilmişdir. Sonrakı illərdə isə daxili vəsaitlər hesabına yeni texnoloji maşın və avadanlıqların alınmasında azalma meyilləri müşahidə olunur. 2011-ci ildə emal sənayesində yenilikçi investisiyaların 47%-i müəssisələrin daxili vəsaiti hesabına içki istehsalı sahəsinin, 18,1%-i neft emal sahəsinin və 30%-i dövlət büdcəsi hesabına kompüter istehsalı sahəsinin payına düşür. Qeyd olunan faktlar emal müəssisələrinin amortizasiya siyasətində yeniliklərə meyilliliyin az olmasını göstərir.

4.2.3. Mövcud amortizasiya siyasətində vergi tənzimlənməsi prinsiplərindən istifadənin tədqiqi

Mənfəət vergisi məqsədləri üçün amortizasiya ayrılmalarının gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsini əsas vəsaitlərin təkrar və genişləndirilmiş istehsalı proseslərini dəstəkləyən vergi güzəşti kimi qəbul etmək olar. Əvvəlki bölmədə aparılmış tədqiqat göstərir ki, sənaye sahələrində həyata keçirilən amortizasiya siyasətinin nəticələrindəki dəyişikliklərin vergi siyasəti ilə əlaqəsi çox zəifdir. Belə ki, 2005-2010-cu illərdə amortizasiya siyasətinin vergi tənzimlənməsində hər-hansı ciddi dəyişiklik baş verməmişdir. Mənfəət vergisinin dərəcəsinin 2005-ci ildəki 24%-lik səviyyədən 2010-cu ildəki 20%-lik səviyyəyədək aşağı salınmasının amortizasiya siyasətinə (*xərc maddəsi olduğu üçün*) təsirini isə o qədər də güclü hesab etmək olmaz.

Aparılan təhlilin nəticələri sənayedə həyata keçirilən amortizasiya siyasətində vergi tənzimlənməsinin prinsiplərinə lazımi səviyyədə əməl olunmadığı qənaətinə gəlməyə əsas verir [19, 25, 43].

Vergi tənzimlənməsinin birinci prinsipinə görə vergi münasibətlərinin bütün iştirakçıların maraqlarının balanslaşdırılmasına nail olmaq lazımdır. Sənaye müəssisələrində mövcud amortizasiya potensialından çox aşağı səviyyədə istifadə edilməsi müəssisələrin yüksək amortizasiya normalarına ehtiyacının olmamasını və yaxud müxtəlif səbəblərdən bu normalardan istifadə etmək qabiliyyətinin aşağı olmasını göstərir. Müəssisələr Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən olunmuş müvafiq güzəştləri praktikada istifadə etmir və yaxud edə bilmirlər. Deməli, dövlətin də bu sahədə maraqları tam təmin olunmur.

Vergi tənzimlənməsinin ikinci prinsipinə görə tənzim-

lənmə tədbirlərinin səmərəliliyi təmin olunmalıdır. Əsas vəsaitlərin yenidən bərpası və modernləşdirilməsinə, istehsalda yeniliklərin yaradılmasına yönəldilməli olan amortizasiya potensialının böyük hissəsinin istifadə olunmaması şübhəsiz ki, belə tənzimlənmənin səmərəliliyini azaldır.

Üçüncü prinsipə görə vergi tənzimlənməsi ünvanlı olmalıdır. Dövlətin mövcud amortizasiya siyasətində milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə differensiasiya elementləri tətbiq olunmur. İstehsalın sərmayə tutumuna, fondtutumu və fondveriminə, əsas vəsaitlərin strukturuna və istifadə intensivliyinə, innovasiya fəallığına, aktivlərin rentabelliyyəsinə və digər belə göstəricilərinə görə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən sahələrdə eyni amortizasiya siyasətinin tətbiqi lazımi nəticələrə gətirə bilməz.

Vergi tənzimlənməsinin dördüncü prinsipinə görə vergi tənzimlənməsi dövlətin digər tənzimləmə tədbirləri ilə sistem halında uzlaşdırılmalı və tətbiq edilməlidir. Sənaye müəssisələrinin amortizasiya potensialından investisiya məqsədləri üçün lazımi səviyyədə istifadə etməməsi faktı praktikada bu prinsipə də lazımi səviyyədə riayət olunmadığını göstərir. Müəssisələrin əsas vəsaitlərə və innovasiyalara investisiya motivasiyasını gücləndirən və dolayısı ilə buna vadar edən dövlət tənzimlənməsi mexanizmlərinin - rəqabəti tənzimləyən məcəllənin, texniki və ekoloji siyasətin (*standartlaşdırma, sertifikatlaşdırma, texniki normalar və s.*), müəlliflik hüquqlarını və istehlakçı hüquqlarının qorunmasını təmin edəcək qanunvericilik mexanizminin, güzəştli kreditləşdirmə mexanizmlərinin və s. daha da inkişaf etdirilməsi amortizasiya siyasəti sahəsində tətbiq olunan vergi tənzimlənməsi tədbirlərinin səmərəliliyini əhəmiyyətli şəkildə yüksəldə bilər.

Fikrimizcə, görkəmli iqtisadçı alim Yozef Aloiz Şum-

peterin (1883-1950) 1911-ci ildə nəşr olunmuş *“İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi”* adlı əsərindən götürülmüş sitatla ölkəmizin sənaye müəssisələrinin amortizasiya siyasətlərindəki məhdudiyyətlərini daha yaxşı izah etmək olar: *“İqtisadi şərtləri nəzərə almayan ideal texniki həll modifikasiya olunur. İqtisadi məntiq texniki məntiqə həmişə qalib gəlir. Məhz buna görə biz real həyatda polad məftillər əvəzinə kəndiri, sərgi nümunələri kimi gözəl heyvanlar əvəzinə pis vəziyyətdə olan işlək heyvanları, təkmil maşınların əvəzinə primitiv əl əməyini, çek dövrüyyəsi əvəzinə yöndəmsiz pul təsərrüfatını görürük. İqtisadi baxımdan ən yaxşı variantla texniki cəhətdən təkmil həll variantları əksər hallarda bir-birinə uyğun gəlmirlər. Belə halın əsas səbəbi isə biliklərin yoxluğu və ətalətlilik deyil, iqtisadiyyatın dərk olunmuş şəraitə uyğunlaşmasıdır.”* [84]

Bazar iqtisadiyyatında müəssisələr açıq, mürəkkəb və qeyri-xətti sistemlər kimi fəaliyyət göstərdikləri üçün onların davranışının izahında özünüütəşkil nəzəriyyəsindən istifadə etmək olar. Həmin nəzəriyyənin müddəalarına və Y.A.Şumpeterin qeyd olunan nəticəsinə əsaslanaraq ölkəmizin sənaye sahələrində amortizasiya potensialından aşağı səviyyədə istifadə edilməsinin və innovasiya meyillərinin zəifliyinin səbəbini belə ifadə edə bilərik: sənaye müəssisələrinə daxili elementlərini (*məqsədlərini, məqsədə nail olma texnologiyalarını, texniki elementlərini, istehsal və idarəetmə strukturlarını, iş yerlərinə tələbləri və s.*) dəyişməyə və keyfiyyətə yeni səviyyəyə keçməyə yönəldən xarici mühitin təsirlərinin (*rəqabətin, tələbatın, elmi-texniki inkişafın və digər amillərin*) lazımı səviyyədə güclü (həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından) olmaması.

Amortizasiya ayırımlarının Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müəyyən olunmuş normaları və hesablanma metodikası əsas vəsaitlərin nəinki genişləndi-

rilmiş, hətta sadə təkrar istehsalının tam maliyyə təminatını verə bilmir. Azərbaycanın sənaye müəssisələrində əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşlarında və amortizasiya potensialında əsaslı artımın müşahidə olunmasına baxmayaraq, sahibkarlıq subyektləri amortizasiya siyasətində Vergi Məcəlləsinin verdiyi imkanlardan çox aşağı səviyyədə istifadə edirlər. Sənaye müəssisələrində texnoloji innovasiyalarla bağlı maşın və avadanlıqların alınması üzrə fəallığın aşağı səviyyədə olması isə yeniliklərə meyilliliyin az olmasını göstərir.

Son 20 ildə ölkəmizdə həyata keçirilməkdə olan uğurlu iqtisadi islahatlar bazarın tənzimlənmə mexanizmlərinin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına gətirmişdir. Əlbəttə, təkamül xarakterli bazar mexanizmlərinin belə qısa müddət ərzində təkmil səviyyəyə çatdırılması, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Ölkəmizdə rəqabət mühitinin, alıcıların seçmə imkanları və qabiliyyətlərinin, sahibkarlıq mədəniyyətinin, “qohum və köməkçi sahələrin” və digər belə amillərin inkişaf səviyyəsindəki obyektiv boşluqların mövcudluğu iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən bazar mexanizmlərinin keyfiyyətində də təzahür olunur. Belə vəziyyətdə dövlətin inkişafın zəncirvari reaksiyasını yaradacaq “impuls”un mənbəyi və müvafiq “mühit”i formalaşdıracaq əsas institutional qurum kimi fəallığı zərurətə çevrilir.

Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində və Milli Mühəsibat Uçotu Standartlarında amortizasiya ayırmalarının istifadə istiqamətlərinin uçotu barədə heç bir tələb qoyulmur. Müstəqilliyimizin ilk illərində müəssisələrə amortizasiya ayırmalarından istifadədə sərbəstliyin verilməsini bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün çətinlikləri, kəskin maliyyə çatışmazlığı və iri həcmli qarşılıqlı ödəməmələrin mövcudluğu ilə izah etmək olardı. Hazırda isə ölkəmizdəki iqtisadi vəziyyəti bütün sahələrdə inkişafın yüksək templəri,

makroiqtisadi dayanıqlılıq, yüksək səviyyəli infrastrukturun mövcudluğu, müəssisələr arasında qarşılıqlı münasibətlərdə bazar prinsiplərinin üstünlüyünün təmin olunması və digər belə uğurlu göstəricilərlə xarakterizə etmək olar. Bütün bunlar göstərir ki, müəssisələrin amortizasiya ayırmalarından istifadəsinin dövlət tənzimlənməsinin təmin olunmasının, amortizasiya ayırmalarının gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsi kimi vergi güzəştinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq uçotun tətbiqinin vaxtı çatmışdır.

Amortizasiya siyasətinin vergi tənzimlənməsində ilk dövrlər üçün aşağıdakı diferensiasiya istiqmətləri təklif edilə bilər:

- ☐ neft və qeyri-neft sektoruna aid sahələr üzrə;
- ☐ neft-kimya və digər emal sahələri üzrə;
- ☐ elmi-texniki fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan əsas vəsaitlər üzrə;
- ☐ innovasiya fəaliyyətində istifadə olunan əsas vəsaitlər üzrə;
- ☐ enerjiyə qənaət edən maşın və avadanlıqlar (*siyahısı və istehsalda real nəticələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş*) üzrə və s.

İnvestisiya fəallığını stimullaşdıran mexanizmlərin daha da gücləndirilməsi ilə yanaşı verginin tənzimləmə funksiyasının rolunu artırmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli vergi inzibatçılığının vergidən yayınma hallarının azaldılmasına yönəlmiş alətlərinin təkmiləşdirilməsi ilə paralel surətdə aparıldığı halda səmərəli ola bilər.

4.3. İnvestisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında mənfəət vergisinin rolunun qiymətləndirilməsi

Məlumdur ki, dünya bazarlarında neft məhsulları üçün yaranmış əlverişli konyunktur Azərbaycanın ticarət balansında müsbət saldonun təmin olunmasında mühüm rol oynayır. Azərbaycanda aparılan uğurlu sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsidir ki, neft sektorunun inkişafı “holland sindromu”na deyil, digər sahələrin inkişafına təkan verməkdədir. Ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafı üçün böyük töhfələr vermiş neft sektoru özünün artan tələbatları ilə qeyri-neft sektoru sahələrinin inkişafı üçün münbit zəmini formalaşdırır. Digər tərəfdən, sosial və investisiya yönümlü büdcə xərclərinin artımı da daxili tələbatın kəmiyyət və keyfiyyətə sürətlə artmasına gətirməklə bu prosesə böyük dəstək verməkdədir.

Vergi sistemi iqtisadi artımın stimullaşdırılması mexanizminin əsas hissələrindən biri olaraq sahibkarlığın, innovasiyaların inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanın vergi sistemində inkişaf etmiş ölkələrin vergi alətlərindən istifadə üzrə təcrübəsinin mənimsənilməsi, təbiiq olunan vergi sisteminin və vergi inzibətçiliğinin ölkə iqtisadiyyatına təsirinin obyektiv qiymətləndirilməsi və bu əsasda daim təkmilləşdirilməsi, innovativ inkişafın tələblərinə uyğunlaşdırılması məsələləri günümüzün aktual problemlərindən hesab oluna bilər.

Bu baxımdan, müəssisələrin investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi mənbələrindən olan mənfəətin vergiyə cəlb olunması və bu zaman sahibkarların investisiya motivasiyasının stimullaşdırılmasının nəzərə alınması məsələlərinin araşdırılması yerinə düşərdi.

Azərbaycanın sənaye sahələrində istehsalın texniki səviyyəsinin müasir standartlarla müqayisədə nisbətən

aşağı olması, əsas vəsaitlərin fiziki və mənəvi aşınma səviyyəsinin yüksəkliyi, işçilərin ixtisas səviyyələrinin və peşəkarlıq qabiliyyətlərinin arzu olunan səviyyədə olmaması ümumi məhsuldarlığın artımına maneə yaradan amillər kimi qəbul oluna bilər. Bununla bağlı olaraq, müəssisələrin yeni texnologiyalardan istifadə və investisiya fəallığının stimullaşdırılması mühüm vəzifə kimi qarşıda dayanır. Deməli, fəaliyyətdə olan vergi sistemi geniş təkrar istehsalı və modernləşdirməni dəstəkləməlidir. İnvestisiya güzəştlərinin tətbiqi qeyd olunan məsələnin həllində daha səmərəli ola bilər.

Vergilərin müəssisələrin investisiya qərarlarına təsirinin müəyyən edilməsi istiqamətində ekonometrik metodlardan istifadə olunmaqla bir sıra nəzəri tədqiqatlar aparılmışdır. Bu tədqiqatlardan bir neçəsini göstərək:

1. Akselerator modeli (*Amerika iqtisadçısı Con Beyts Klark (1847-1938)*). Bu modelə görə vergilərin investisiyalara təsiri onların məcmu tələbə təsiri vasitəsilə reallaşır.
2. Neoklassik model (*Amerika iqtisadçısı Deyl Jorqenson (1933)*). İstehsal amillərinin qarşılıqlı əvəz edilməsini nəzərə alan ilkin istehsal funksiyası əsasında yaradılmışdır. Bu modelin əsasında belə bir mülahizə dayanır: öz mənfəətini maksimuma çatdırmaq istəyən müəssisə istehsal amillərini o vaxta qədər istehsala cəlb edəcək ki, “istehsal həcmi həddi”nin bazar qiyməti həmin istehsal amillərinin qiymətindən aşağı olmasın. Burada “istehsal həcmi həddi” dedikdə, bütün digər amillərdən istifadə həcmi sabit qaldığı halda eyni növ istehsal amilinin hər əlavə vahidindən istifadə olunmaqla istehsal olunan və natural ölçülərlə ifadə olunan istehsal həcmi artırımı nəzərdə tutulur. Vergilərin həm “istehsal həcmi

həddi”nin, həm də istehsal amillərinin bazar qiymətinə təsiri isə birmənalıdır.

3. Q-modeli (*Con Meynard Keynes (1884-1946)*). Bu modelin əsasında dayanan mülahizə belədir: müəssisələr vəsaitləri o halda investisiyalara yönəldirlər ki, layihənin bazar qiyməti alınacaq kapitalın dəyərindən aşağı olmasın. “Q” kəmiyyəti xüsusi kapitalın bazar qiyməti ilə borc öhdəliklərinin cəminin kapitalın bərpa dəyərinə nisbəti kimi hesablanır. Əgər $Q > 1$ olarsa, onda müəssisə əsas vəsaitlərin alınmasına investisiya qoyacaq. Əgər $Q < 1$ olarsa, onda müəssisə investisiya fəaliyyətini məhdudlaşdıracaq. Burada kapitalın bərpa dəyəri dedikdə, həmin kapitalın hazırkı şəraitdə mövcud olan qiymətlərlə yenidən istehsalı üçün zəruri olan xərclərin məbləği nəzərdə tutulur.

İqtisadi nəzəriyyənin qeyd olunan nəticələrini ümumiləşdirsək deyə bilərik ki, vergilərin müəssisələrin investisiya qərarlarına təsiri birmənalıdır. Mikroiqtiadiyyat səviyyəsində aparılmış tədqiqatların bu istiqamətdə daha güclü effektləri üzə çıxarmasına baxmayaraq, vergilərin investisiyalara təsiri məsələsi ilə bağlı fərqli fikirlərə də rast gəlmək olur. Maykl Devere qeyd edir ki, birbaşa vergilərin dərəcələrinin azaldılması sahibkarların öhdəsində qalan mənfəəti artırsa da, nəinki investisiyaların artımına, hətta onların azalmasına gətirir. Belə vəziyyətin yaranma səbəbi aşağıdakı mülahizə ilə izah olunur: vergi dərəcələrinin azaldılması vergi güzəştlərinin bazar dəyərini aşağı salır. İnvestisiyaların gətirdiyi yüksək mənfəət vergi dərəcələrinin azaldılması ilə şərtlənən itkiləri (*büdcə daxilomaları üçün*) ödəsə də, onun sahibkarların yığım motivasiyasını gücləndirən effekti zəif olur [87].

M.Deverenin fikirlərindən belə nəticəyə gəlmək olar ki,

iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması investisiyaların stimullaşdırılması məsələsində o qədər də məqsədəuyğun nəticələrə gətirmir. Onun ilk baxışdan paradoksal görünən fikirlərini başqa bir mülahizə ilə də dəstəkləmək olar. Məlumdur ki, hər bir sahənin investisiyalar üçün cəlbediciliyi beş amilin təsiri altında formalaşır: “mövcud rəqiblər”, “potensial rəqiblərin bazara daxil olma maneələri”, “istehsal amillərini bazara təklif edən təchizatçıların gücü”, “alıcıların müəssisənin qiymətlərinə təsir gücü” və “əvəzedici məhsullar” [71].

Yüksək vergi dərəcələri riskləri artırdığı üçün potensial rəqiblərin – digər sahibkarların bazara daxil olma maneələrindən biri kimi qəbul olunur. Yeni rəqiblərin bazara daxil olma maneələri güclü olduqda isə həmin bazarın investisiya cəlbediciliyi artır (*rəqabətin intensivliyi azaldığına görə*). Deməli, yüksək vergi dərəcələri bazarın cəlbediciliyini artırmaqla investisiyaları stimullaşdırı bilər.

Müəssisələrin investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üçün ən səmərəli vergi növü mənfəət vergisi hesab olunur. İqtisad elmində aparıcı fikirlərdən biri də budur ki, mənfəət vergisi qiymətlərin artımına, əmək haqqı səviyyəsinin aşağı düşməsinə və iqtisadiyyatın real sektoruna investisiyaların azalmasına gətirir. Mənfəət vergisi üzrə dərəcələrin aşağı salınması ideyasının aktuallığının əsasında məhz bu mülahizə dayanır.

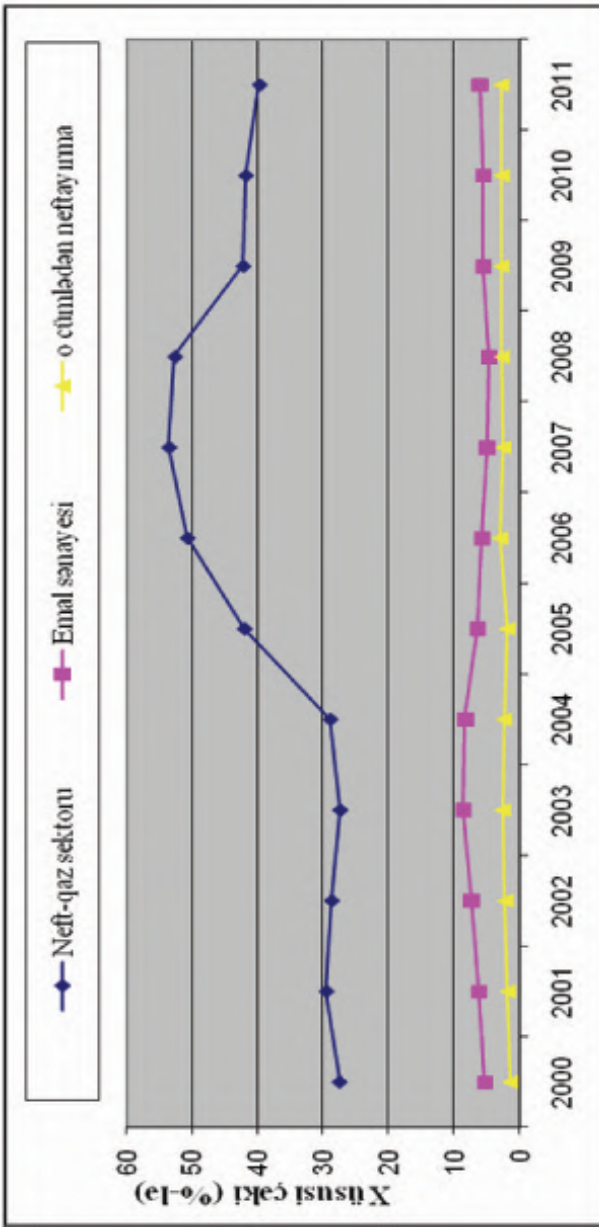
İqtisad elmində mövcud olan əsas nəzəri baxışlara diqqət yetirsək görürük ki, bu nəzəriyyələrdə mənfəət vergisinin fiskal funksiyasının mövqeyi onun tənzimləyici funksiyasının mövqeyi ilə müqayisədə xeyli zəifdir. Belə halın yaranması onunla əsaslandırılır ki, mənfəət bazar iqtisadiyyatı sistemində sahibkarların əsas hərəkətverici motivi, iqtisadi resursların istehsala cəlb olunması və bölgüsünə ən güclü təsir göstərən amil hesab olunur.

Deməli, mənfəətdən vergitutmanın xüsusiyyətləri də investisiya proseslərinə, kapital qoyuluşlarının istiqamətlərinə və strukturuna bilavasitə təsir göstərəcəkdir.

Məlumdur ki, yeniliklərin yaranması istehsal prosesində yaradılan əlavə dəyərin artmasına gətirməklə iqtisadi resurslardan məhsuldar istifadənin yüksəldilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Əlavə dəyər dedikdə, istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin dəyəri ilə (*ümumi buraxılışla*) istehsal prosesində tam istehlak edilən məhsul və xidmətlərin dəyəri (*aralıq istehlak*) arasındakı fərq nəzərdə tutulur.

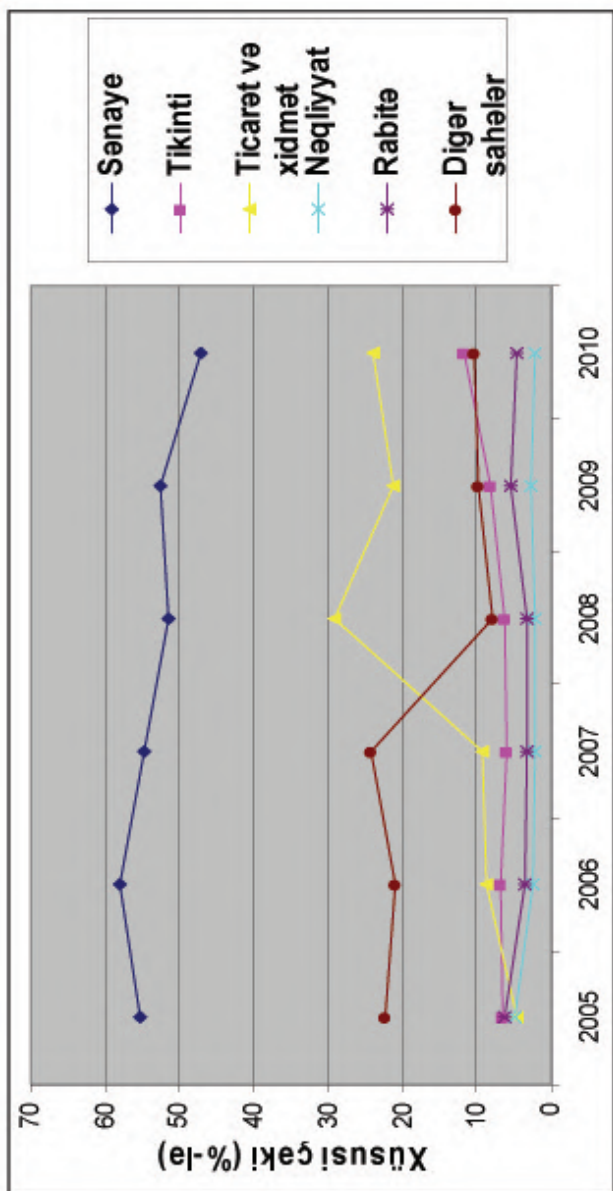
4.7. №-li qrafikdə neft sektoru və emal sənayesində yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkirlərinin dinamikaı verilmişdir. Göründüyü kimi, neft sektorunda yaradılan əlavə dəyər əsasən neftin bazar qiymətlərinin yüksək olması hesabına ÜDM-in təxminən yarısını təşkil edir. Daha geniş innovasiya tutumu olan emal sənayesində yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi isə 2000-ci ildən başlayaraq 10%-lik səviyyəni keçməmiş, son illərdə isə 5-6% təşkil etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyərin də əhəmiyyətli hissəsi neft sektoru ilə birbaşa bağlı olan neft emalı müəssisələrində yaradılmışdır.

4.8 №-li qrafikdə vergi daxilolmalarının iqtisadiyyatın sektorları üzrə bölgüsü verilmişdir. Vergi daxilolmalarında sənaye, ticarət və xidmət sahələri mühüm yer tutur. Son dövrlərdə ticarət, xidmət və tikinti sektorunda müşahidə olunan artım bu sahələrin daha da sürətlə inkişaf etməsini göstərir. Qeyd olunan sahələrin innovasiya tutumunun məhdudluğu onların inkişafının ümumi innovativ inkişaf indikatoru kimi qəbul edilməsini inkar edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ticarət, xidmət və tikinti sektorları əsasən daxili tələbatı istiqamətlənən sahələrdir. Neft sektorundan gələn gəlirlərin daxili tələbatı artırması bu sektorların inkişafında böyük rol oynayır. Həmin sahələr inno-

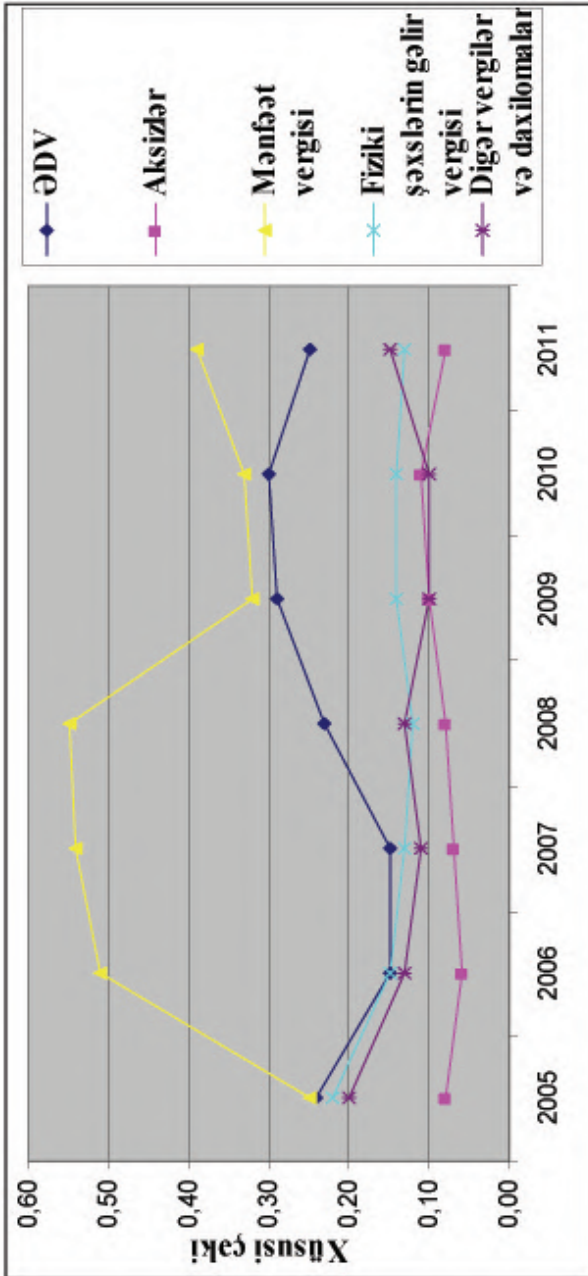
Qrafik 4.7.. Sənaye sahələrində yaradılmış əlavə dəyərin ÜDM-də xüsusi çəkisi

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>

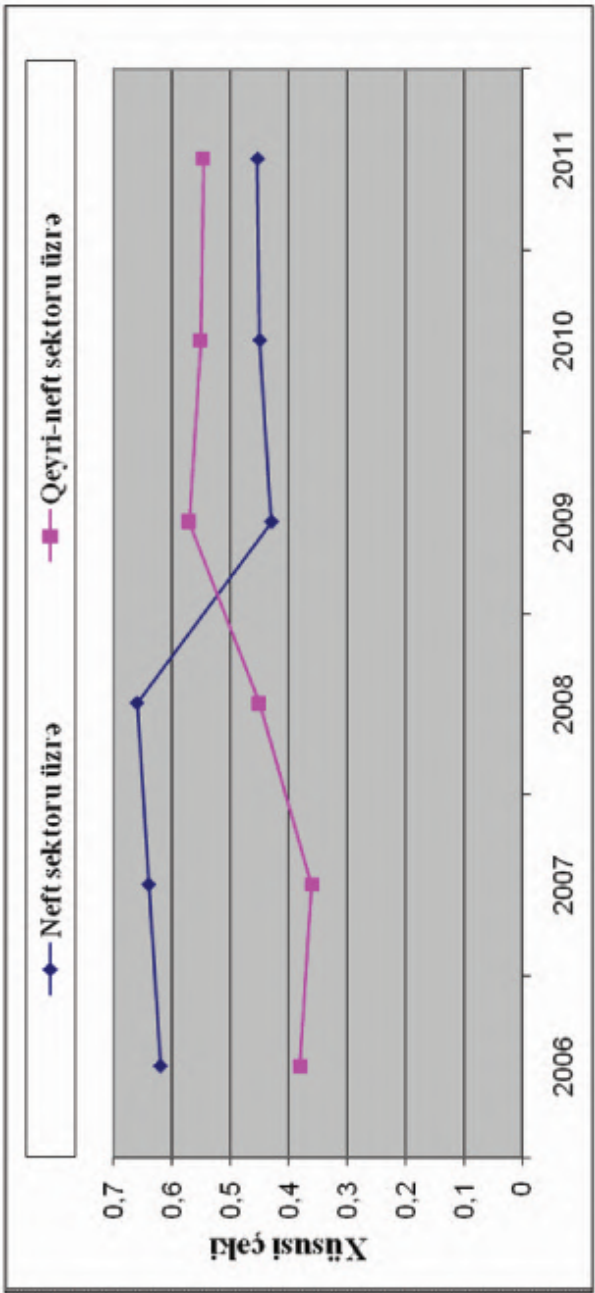
Qrafik 4.8. İqtisadiyyatın sahələri üzrə vergi daxilolmaları

Mənbə: <http://www.stat.gov.az>

Qrafik 4.9. Vergi növləri üzrə daxilomalar.

Mənbə: www.taxes.gov.az

Qrafik 4.10. Neft və qeyri-neft sektoru üzrə daxilomalar

Mənbə: www.taxes.gov.az

vasiyaların yaradılması və yayılması infrastrukturunun inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycanda vergi tənzimlənməsinin (*vergi güzəştlərinin, vergitutma bazasının və s.*) sahələr üzrə differensiasiyası tətbiq olunmadığı üçün vergilərin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin fərqli inkişafına təsirinin əsaslandırılmasında çətinliklər yaranır.

4.9 №-li qrafikdə vergi daxilolmalarının vergi növləri üzrə strukturunun dinamikası təqdim olunmuşdur. 2005-ci ildən başlayaraq mənfəət vergisinin fiskal əhəmiyyətinin artımı müşahidə olunur. 2008-ci ildən başlayaraq mənfəət vergisindən daxilomaların xüsusi çəkisinin azalması qlobal maliyyə böhranının milli iqtisadiyyata təsiri ilə izah oluna bilər. Bu mülahizəni 2011-ci ildə mənfəət vergisi üzrə daxilolmaların əhəmiyyətli artımı faktı ilə dəstəkləmək olar.

Səvindirici haldır ki, 2009-cu ildən başlayaraq qeyri-neft sektorundan vergi daxilolmalarının xüsusi çəkisi neft sektorunun müvafiq göstəricisindən daha böyük olmuşdur (qrafik 4.10). Bu meylin sonrakı illərdə də davam etməsini isə milli iqtisadiyyatda digər sahələrin inkişaf templərinin əhəmiyyətli artımının təzahürü və ölkəmizdə əlverişli sahibkarlıq mühitinin yaradılması siyasətinin nəticəsi kimi təqdim etmək olar.

Mənfəət vergisinin tənzimləmə imkanlarının səviyyəsi onun konstruktiv elementlərinin və tətbiq olunan güzəştlərin investisiya qərarlarına təsir göstərən risklərin səviyyəsini nə dərəcədə nəzərə alması ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar mənfəət vergisinin əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşu ilə bağlı risklərə təsirinin tədqiq edilməsi zərurəti yaranır.

- 1. İnnovasiya layihəsinin səmərəliliyinin azalması riski - layihənin reallaşdırılması nəticəsində gəlirin itirilməsi (*əməliyyat mənfəətinin azalması*) ilə bağlı olan risklər.**

Amerikan iqtisadçısı Teodor Levitin (1925-2006) təklif etdiyi «məhsulun həyat dövrü» modelinə görə yeni məhsulun bazara daxil olma dövründə tələbatın həcmi və artım tempi az olur. Bu dövrün müddəti yeni məhsulun alıcı üçün faydalılığının dərəcəsi, faydalılığın alıcılar tərəfindən qavranılmasının asanlıqı, yeni məhsuldan istifadəyə keçid xərclərinin həcmi, yeni məhsulun alıcının istehlak və istehsal vərdişlərinə uyğunluğu kimi amillərdən asılı olaraq dəyişir. İnstitusional alıcılar faydalı yenilikləri daha tez qəbul edirlər. Bazarın rəqabət mexanizmi belə alıcıları daha səmərəli məhsulları almağa və köhnə məhsullardan qısa müddət ərzində azad olmağa vadar edir. Yeni məhsulun bazara daxil olma dövrü bazarda informasiya qıtlığı, rəqiblərin və bazar segmentinin sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi ilə səciyyələnir. Bu mərhələdə istehsal texnologiyaları təkmilləşmə dövrünü yaşayır. Bazara daxil olma mərhələsində müəssisənin xərcləri yüksək, gəlirləri isə nisbətən az olur. Bazarın məlumatlandırılması və satışın həvəsləndirilməsi üçün iri həcmli marketinq xərclərinə zərurət yaranır. Tələbatın azlığı və istehsal imkanlarının məhdudluğu ilə şərtlənən kiçik istehsal həcmi isə məhsul vahidinə düşən daimi xərclərin (*əsas vəsaitlərin amortizasiyası, ETSKI (elmi-tədqiqat və sınaq-konstruktor) xərcləri, reklam və digər şərti-daimi xərclər*) artmasına səbəb olur və məhsulun maya dəyəri yüksəlir.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, yeni məhsulların yaradılması ilə məşğul olan müəssisələr ilk dövrlərdə bu məhsullardan mənfəət əldə etmir, əksinə iri həcmli zərərlərlə qarşılaşırlar. Bazarın rəqabət mexanizmi tərəfindən yenilikçiliyə istiqamətləndirilən müəssisələr bu zərərləri rentabelli məhsullardan əldə etdikləri gəlirlər hesabına kompensasiya edə bilirlər. İlk dəfə istehsal fəaliyyətinə başlayan yeni müəssisələrin maliyyə vəziyyəti

isə daha gərgin olur. Borcların ödənilməsi, iri həcmli istehsal və marketinq xərcləri ilk dövrlərdə mənfəəti olmayan yenilikçi müəssisələrin maliyyə vəziyyətini xeyli gərginləşdirir. Beləliklə, bazarın yeni məhsullara müqavimətini və yeni müəssisələrin maliyyə çətinliklərini innovasiyalara investisiyalar üzrə riskləri artıran amillər kimi qəbul etmək olar.

Mənfəət vergisinin strukturu, vergi bazasının çəkilməmiş xərclər qədər azaldılması və itkilərin gələcək dövrlərə keçirilməsinin nəzərdə tutulması investisiya risklərinin azaldılmasına kömək edə bilər.

Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin 142.2-ci maddəsində aktivlərin təqdim edilməsindən yaranan zərər aktivlərin təqdim edilməsindən daxilolmalarla həmin aktivlərin dəyəri arasındakı mənfəət fərq kimi müəyyən edilir. Burada aktivlərin dəyəri dedikdə (*Vergi Məcəlləsi 143-cü maddə*) onların alınmasına, gətirilməsinə, istehsalına, tikilməsinə, quraşdırılmasına və qurulmasına, həmçinin vergi ödəyicisinin gəlirdən çıxmaq hüququna malik olduğu xərclər (*nümunə üçün, aktivlər kreditlər hesabına alındığı halda kredit faizləri*) və əsas vəsaitlərin (*vəsaitin*) yenidən qiymətləndirilməsindən yaranan artım (*yenidən qiymətləndirmə nəticəsində yaranan müsbət fərq*) istisna olmaqla aktivlərin dəyərini artıran digər xərclər (*nümunə üçün, Vergi Məcəlləsinin 115-ci maddəsində göstərilmiş məhdudlaşdırmadan artıq təmir xərcləri*) daxil edilir.

Vergi Məcəlləsinin 121-ci maddəsində göstərilmişdir ki, müəssisələrin zərəri (*gəlirdən çıxılmasına yol verilən xərclərin gəlirdən artıq olan hissəsi*) beş ilədək olan sonrakı dövrə keçirilə və illər üzrə məhdudiyyət qoyulmadan həmin illərin mənfəəti hesabına kompensasiya edilə bilər. Fiziki şəxsin sahibkarlıq fəaliyyətindən zərərləri yalnız Vergi Məcəlləsinin 99.2-ci maddəsində göstərilmiş (*fiziki şəxsin*

sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirləri) fəaliyyət növləri hesabına üç ilədək davam edən sonrakı dövrdə kompensasiya edilə bilər. Bu maddə fiziki şəxsin Vergi Məcəlləsinin 99.3-cü maddəsində göstərilən qeyri-sahibkarlıq fəaliyyətindən (*faiz, dividend, əmlakın icarəyə verilməsi, royalti, bağışlanmış borc, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün istifadə olunmayan aktivlərin təqdim olunması, hədiyyə və mirləşlərin məbləği, aktivlərin ilkin qiymətinin artdığını göstərən hər hansı digər gəlir (təqdim olunduğu təqdirdə), həyatın yığım sığortası üzrə*) və s.), muzzdlu işdən və vergidən azad edilməyən digər gəlirlərindən belə zərərin ödənilməsi üçün istifadə olunmasını istisna edir.

Vergi Məcəlləsinin 113-cü maddəsində qeyd olunur ki, gəlir götürmək məqsədilə aparılan elmi-tədqiqat, layihə-axtarış və təcrübə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclər (*əsas vəsaitlərin alınması və qurulması ilə bağlı xərclər, habelə kapital xarakterli digər xərclər istisna olmaqla*) gəlirdən çıxılır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilmiş vergitutma mexanizmi investisiya layihələrinin icrası zamanı yaranan itki və zərərlərin gələcək dövrlərin mənfəəti hesabına kompensasiya edilməsinə, elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor işlərinə çəkilən xərclərin gəlirdən çıxılmasına hüquqi imkan yaratmaqla investisiya risklərinin azaldılması üçün əlverişli şərait yaradır.

2. Aktivlərin mənəvi və fiziki aşınma dövrünün qeyri-müəyyən olması ilə bağlı olan kapitalın itirilməsi riski

Vergi Məcəlləsinin 114-cü maddəsində təsbit olunmuş əsas vəsaitlərin amortizasiya mexanizmi “azalan qalıq dəyəri” metodunun təkmilləşdirilmiş forması olaraq müəssisələrə yüksək amortizasiya normalarından istifadə etmək

imkanını verir. Lakin bu normaların qalıq dəyərinə tətbiq olunması əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşlarının böyük hissəsinin ilk illərdə geri qaytarılmasını təmin etsə də, onların tam dəyərinin amortizasiya müddətinin artmasına gətirir [25].

Hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər əsas vəsaitləri təqdim edərkən hər hansı vəsaitin ilkin qiymətinin artdığı (*yenidən qiymətləndirmə nəticəsində*) müəyyən edilərsə, onda bu artım qeyri-sahibkarlıq fəaliyyəti kimi illik 14% dərəcə ilə vergitutmaya cəlb olunur. Fiziki şəxslər əsas vəsaitləri digər subyektlərə təqdim edərkən isə satış qiyməti ilə həmin vəsaitin qalıq dəyəri arasında müsbət fərq sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir kimi vergiyə cəlb olunur (*Vergi Məcəlləsi, maddə 99.2.3*).

Hüquqi şəxs üçün əsas vəsaitlərin təqdim edilməsindən əldə edilən məbləğlə həmin əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri arasında yaranmış müsbət fərq həmin hüquqi şəxsin gəlirinə daxil edilməklə vergitutmaya cəlb olunur, mənfi olduqda isə gəlirdən çıxılır (*Vergi Məcəlləsinin 114.7 və 114.9-cu maddələri*). Yəni, Vergi Məcəlləsi əsas vəsaitlərin satışı zamanı müəssisələrin çəkdiyi zərərin gələcək illərin mənfəəti hesabına kompensasiya edilməsini deyil, birbaşa həmin ilin gəlirindən çıxılmasını nəzərdə tutur. Bu isə müəssisələrə əsas vəsaitlərin dəyərdən düşməsi riskini müəyyən qədər azaltmağa imkan verir.

Mövcud amortizasiya mexanizmi investisiyaların bazar dəyərini deyil, qalıq dəyərini əsas götürür. Müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişaf templəri əmək alətlərinin mənəvi aşınmasının fiziki aşınmadan daha böyük sürətlə baş verməsinə gətirmişdir. Texnoloji inkişaf istismar dövrü uzunmüddətli olan texniki elementlərin istehlak xassələrinin mənəvi aşınmasına, belə avadanlıqların

xüsusilə yeni məhsulların istehsalında tətbiqinin səmərəliliyinin azalmasına gətirməklə onların bazar qiymətlərinin sürətlə azalmasını şərtləndirir. Buna görə də, qalıq dəyəri əsasında hesablanan amortizasiya əsas vəsaitlərə investisiyaların ödənilməsini təmin etmir və amortizasiya prosesinin əsas vəsaitlərin modernləşdirilməsi üçün əhəmiyyətini azaldır [25].

3. Maliyyə riski – müəssisənin kreditlər və qiymətli kağızlar üzrə faizlərin və əsas borcun ödənilməsi qabiliyyətinin olmaması.

İnvestorlar borcların və faizlərin qaytarılmaması risklərinin və borclunun müflisləşməsi ilə bağlı xərclərin yaranması risklərinin azaldılması üçün adətən yüksək faizlər tələb edirlər. Maliyyə riski borc vəsaitlərinin dəyərini artırır. Vergi Məcəlləsinin 143-cü maddəsində aktivlərin kreditlər hesabına alındığı təqdirdə kredit faizlərinin vergi tutulan gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsinə icazə verilir. Mənfəət vergisi müəssisənin xüsusi maliyyə resurslarını azaltmaqla maliyyə dayanıqlılığını zəiflədir. Nəticədə müəssisənin ödəmə qabiliyyəti azalır ki, bu da maliyyə risklərinin artmasına gətirir. Mənfəət vergisinin dərəcəsinin son 10 ildə 27%-dən 20%-dək azaldılması sahibkarlıq fəaliyyətində belə risklərin də azalması üçün əlverişli şərait yaratmışdır.

4. İnflyasiya riski

Bu risk inflyasiya nəticəsində kapitalın real dəyərinin və gözlənilən gəlirlərin qiymətdən düşməsi ilə bağlıdır. Nümunə üçün, inflyasiya səviyyəsi gözlənildiyindən yüksək olduqda müəssisənin mənfəəti süni qiymət artımı vasitəsilə yüksələcək ki, bu da vergi ödənişlərinin məbləğini artırır. İnflyasiya ilə bağlı qiymət artımı kapitalın yenilənməsi xərclərini də artırmış olur. Digər tərəfdən isə, inflyasiya investisiyalarla bağlı olan borc öhdəliklərinin real dəyərini

azaltmaqla kapitalın artımına şərait yaradır. İnflyasiyanın gəlirlərə və investisiya məbləğlərinə təsiri kapitalın vergi cərimələnməsini artırır, borc öhdəliklərini dəyərsizləşdirməsi isə inflyasiyanın investisiyalara mənfi təsirini azaldır. Belə halda inflyasiyanın investisiyalara təsiri hər hansı müəssisənin konkret vəziyyəti ilə müəyyən olunur. İnvestisiyalara borc öhdəlikləri hesabına maliyyələşdirən müəssisələr kapitalın real dəyərini artırmaq imkanı qazanır, öz vəsaitləri hesabına reallaşdıran müəssisələr isə bu dəyəri itirmək riski ilə qarşılaşırlar. Azərbaycanda inflyasiya səviyyəsi idarə olunan və nisbətən aşağı səviyyədə olduğu üçün inflyasiya itkilərinin baş vermə ehtimalı nisbətən aşağıdır.

5. Siyasi risk

Hal-hazırda ölkəmizdə həyata keçirilən vergi siyasəti vergi ödəyiciləri üçün əlverişli və şəffaf vergi mühitinin yaradılması, vergi yükünün azaldılması, vergilərin könüllü ödənilməsi səviyyəsinin artırılması, vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi, vergi ödəyicilərinin uçotunda, vergilərin ödənilməsi və hesabatların təqdim edilməsində elektron vasitələrdən istifadənin genişləndirilməsi, vergi ödəyicilərinin vergilər və hüquqları barədə maarifləndirilməsi və digər belə mühüm sahələrə istiqamətlənmişdir. Bütün bunlar Azərbaycanda həyata keçirilən vergi siyasətinin sahibkarlıq mühitinə müsbət təsirini şərtləndirməklə vergitutma ilə bağlı siyasi riskləri minimuma endirir.

Mənfəət vergisinin qeyri-maddi aktivlərlə bağlı cəhətləri. Vergi Məcəlləsinin 13.2.9-cu maddəsinə görə intellektual, o cümlədən ticarət nişanları, digər sənaye mülkiyyəti obyektləri, habelə müvafiq qanunverciliklə müəyyən edilmiş qaydada vergi ödəyicisinin mülkiyyət hüququnun obyekt kimi tanınan digər analoji hüquqlar qeyri-maddi aktivlər hesab olunur.

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinə aid edilən, yeniliklərin yaranmasının əsas və ilkin addımları olan ixtira, sənaye nümunəsi və faydalı modellər “Patent haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun anlayışlar maddəsində aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- ❖ ixtira - istənilən sahədə məhsula və ya üsula aid olan texniki həllər (*üsul - bir-biri ilə bağlı proseslərin müəyyən ardıcılıqla maddi obyekt üzərində, maddi vasitələrin köməyi ilə yerinə yetirilməsi*);
- ❖ faydalı model - qurğuya aid olan texniki həllər;
- ❖ sənaye nümunəsi - məmulatın yeni zahiri görkəmini müəyyən edən bədii və ya bədii-konstruktiv həll;
- ❖ patent - ixtira, faydalı model və sənaye nümunəsi üçün müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən verilən mühafizə sənədi;

Vergi Məcəlləsinin 13.2.23-cü maddəsində qeyri-maddi aktivlər üzərində müəllif hüquqlarından istifadə olunması, yaxud istifadə hüquqlarının verilməsinə, istənilən patentə, ticarət markasına, dizayn, yaxud modelə, plana, məxfi düstur, yaxud prosesə, sənaye, kommersiya, yaxud elmi təcrübəyə aid olan informasiyaya, sənaye, kommersiya və ya elmi avadanlıqdan istifadə, yaxud istifadə hüquqlarının verilməsinə görə mükafat şəklində alınan gəlir royalti adlanır. Vergi Məcəlləsində sahibkarların royalti gəlirlərindən vergitutma fiziki və hüquqi şəxslər üçün fərqli formada təsbit edilmişdir. Vergi Məcəlləsinin 124.3-cü maddəsində qeyd olunur ki, rezident müəssisələrə və qeyri-rezidentin daimi nümayəndəliklərinə Azərbaycan Respublikasında ödənilmiş royalti ödəmə mənbəyində verigutmaya cəlb olunmur, yəni, belə təşkilatlara ödənilmiş royalti onların ümumi gəlirlərinə daxil edilir və xərclər çıxıldıqdan sonra vergitutmaya cəlb olunur. Rezident və qeyri-rezident fiziki şəxslərin Azərbaycan mənbələrindən əldə etdikləri royalti

gəlirləri isə xərclər çıxılmadan ödəmə mənbəyində 14%-lik vergi dərəcəsilə vergitutmaya cəlb olunur.

Vergi Məcəlləsinin 118-ci maddəsində qeyri-maddi aktivlərin yaranmasına çəkilən xərclərin gəlirdən çıxılması qaydası müəyyən edilmişdir. Bu maddəyə görə hüquqi və fiziki şəxslərin bir ildən artıq müddətdə təsərrüfat fəaliyyətində istifadə etdikləri qeyri-maddi obyektlərə çəkilən xərclər qeyri-maddi aktivlərə aid olunur. Qeyri-maddi aktivlərə çəkilən xərclər iki formada amortizasiya olunaraq gəlirdən çıxılır: istismar müddəti məlum olan qeyri-maddi aktivin dəyəri illər üzrə istifadə müddətinə mütənasib məbləğlərlə, istifadə müddəti məlum olmayanlar üçün isə 10%-dək amortizasiya norması ilə (*Vergi Məcəlləsinin 114.3.6-cı maddəsi*). Qeyri-maddi aktivlərin alınmasına və ya istehsalına çəkilən xərclər vergi ödəyicisinin vergiyə cəlb olunan gəlirinin hesablanması zamanı gəlirdən çıxılmışdırsa, həmin xərclər amortizasiya olunmalı qeyri-maddi aktivlərin dəyərinə aid olunmur.

Sənaye mülkiyyəti obyektlərinə verilən patentlər və ixtiralar - 20 il müddətinə, “sənaye nümunələri” və “faydalı modellər” isə 10 il müddətinə qanunla mühafizə olunurlar. Bu müddətlər iddiaçının patentin qüvvədə olduğu dövrdə etdiyi müraciəti əsasında 5 ilədək artırıla bilər.

Qorunmanın ilkin müddəti ixtiralar üzrə 3 il, “sənaye nümunələri” və “faydalı modellər” üzrə isə 2 il qəbul edilmişdir. Qorunma müddətinin sonrakı illəri üçün isə əlavə dövlət rüsumlarının ödənilməsi tələb olunur.

İxtiraların, sənaye nümunələri və faydalı modellərin hazırlanması üçün çəkilən xərclər (*əgər gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməmişlərsə*) onların dəyərinə aid edilir. Əgər belə sənaye mülkiyyəti obyektlərinin istismar müddəti patent müddətinə bərabər götürülsə, onda onların amortizasiya müddətinin nə qədər çox olduğunu görmək olar.

İnflyasiya və diskont əmsalı da nəzərə alınsa, innovasiya fəaliyyəti üçün çox mühüm olan belə qeyri-maddi aktivlərin yaranmasına qoyulan investisiyaların mövcud amortizasiya mexanizmi vasitəsilə qaytarılmasının qeyri-mümkün olduğu təsdiq edilə bilər. Əlbəttə, bu fikrə əks argument kimi mənfəətin yeniliklərə qoyulan investisiyaların əsas ödənmə mənbəyi olması fikri irəli sürülə bilər. Lakin həm iqtisadi nəzəriyyədən, həm də praktiki təcrübədən məlumdur ki, yeniliklərə ilkin tələbatlar adətən çox aşağı olduğu üçün belə məhsulların istehsalı ilk illərdə rentabelli olmur. Deməli, amortizasiyanın yenilikərin tətbiqi üçün əsas vəsaitlərə qoyulan investisiyaların ilkin ödənmə mənbəyi kimi əhəmiyyəti çox böyükdür.

Vergi Məcəlləsinin mənfəət vergisi ilə bağlı müddələrinin innovasiya risklərinə təsirinin tədqiqi göstərir ki, mövcud vergitutma mexanizminin amortizasiya mexanizmi istisna olmaqla bütün elementləri müəssisələrin innovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Müəssisələrin bu istiqamətdə mövcud olan vergi güzəştlərindən lazımi səviyyədə istifadə etməməsi faktı isə ölkəmizdə innovasiya fəallığının zəifliyini vergitutma səbəbləri ilə əlaqələndirməyə imkan vermir.

Vergi daxilolmalarının dövlətin cəmiyyətdə, xüsusilə sosial sahədə və iqtisadi sistemin tənzimlənməsində rolunun səviyyəsi ilə əlaqələndirilməsi və vergi yükünün bu mövqedən çıxış etməklə müəyyən edilməsi daha məqsəda uyğun yanaşma hesab olunur. Beləliklə, iqtisadi sistemin vergi alətləri ilə stimullaşdırılması vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə təkan verən vergi güzəştləri, vergi bazasının genişləndirilməsi və zəruri hallarda vergi dərəcələrinin artırılması ilə də həyata keçirilə bilər.

İnnovasiya fəaliyyətində mühüm rol oynayan ixtiralar, sənaye nümunələri və faydalı modellər kimi sənaye

mülkiyyəti obyektlərinin - qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya qaydalarında aşağıdakı dəyişikliklərin edilməsi məqsəduyğun ola bilər:

- ❑ istismar müddəti məlum olmayan ixtiralar, sənaye nümunələri və faydalı modellər kimi qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya normalarının əsaslı şəkildə artırılması;
- ❑ qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya ayırmalarının istifadəsinin xüsusi uçotunun aparılması və onların təyinatı üzrə istifadəsindən asılı olaraq gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsi və s.

Mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasının müəyyən edilməsi zamanı innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı xərclərin (*elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor xərcləri, qeyri-maddi aktivlərin yaradılması və istifadəsi xərcləri, innovasiyalara bağlı zərərlərin növbəti illərə keçirilmiş məbləğlərinin və s.*) uçotunun aparılması və sahələr üzrə ümumiləşdirilməsi bu istiqamətdə verilən vergi güzəştlərindən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə və müvafiq tənzimləmə tədbirlərinin işlənməsi üçün məlumat bazasının hazırlanmasına imkan yarada bilər.

4.4. Əlavə dəyər vergisinin investisiya fəaliyyətinə təsirinin tədqiqi

Sadəlik və aydınlıq - vergi sisteminin Adam Smit tərəfindən ifadə olunmuş əsas prinsipləridir. Vergilərin toplanması real iqtisadiyyatın inkişafını ləngitməməli, vergilərin ödənilməsi və yığılmasına çəkilən xərclər isə həm dövlət üçün, həm də iqtisadi fəaliyyət subyektləri üçün minimum səviyyədə olmalıdır.

Əlavə dəyər vergisinin (*bundan sonra ƏDV*) tətbiqi 1960-1970-ci illərdən başlayaraq Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə geniş tətbiq edilir və bu ölkələrin vergi sistemlərinin uyğunlaşdırılması üçün böyük imkanlar yaradır. Hal-hazırda ƏDV Avropa İttifaqı ölkələrinin sərhədlərini aşaraq Şərqi Avropa və keçmiş sovet respublikalarında da geniş tətbiq olunmaqdadır.

Kifayət qədər böyük dövr ərzində tətbiq olunmasına baxmayaraq, bu gün də ƏDV-nin tətbiqi ilə bağlı elmi müzakirələr davam etməkdədir. Bu müzakirələrdə ƏDV-nin dövrüyyədən vergi ilə əvəz edilməsi, ƏDV-nin hesablanması qaydasının dəyişdirilməsi, vahid vergi dərəcəsinin tətbiqi, innovasiya fəaliyyəti üçün ƏDV-nin ləğvi və digər belə təkliflər eşidilməkdədir. Bu baxımdan ƏDV-nin funksiyalarının, güzəşt və hesablanmasının xüsusiyyətlərinin, iqtisadiyyata təsirinin öyrənilməsi onun vergi sisteminə rolunun müəyyən edilməsinə və qiymətləndirilməsinə imkan verə bilər. Eyni zamanda, ölkəmizdə innovasiyalara əsaslanan iqtisadi modelin qurulması və dəstəklənməsi məsələsində ƏDV-nin təsirinin öyrənilməsi də xüsusi aktuallığı ilə seçilir.

Vergilər şərti olaraq birbaşa və dolaylı vergilərə bölünür. Birbaşa vergilər təsərrüfat subyektlərinin gəlirlərindən və əmlakından tutulur və iqtisadi fəaliyyətə bilavasitə təsir

göstərir. Dolayı vergilər isə istehlak olunan məhsulların qiymətində nəzərdə tutularaq qiymətin artımına gətirir. Belə qəbul olunmuşdur ki, dolayı vergilər istehsal prosesinə heç bir təsir göstərməməlidir. Lakin dolayı vergilər qiymətin yüksəlməsinə gətirməklə həmin məhsula tələbin qiymət elastikliyinə uyğun miqdarda azalmasına və dolayısı ilə istehsal həcmnin də məhdudlaşdırılmasına gətirir.

Müasir dövrün tədqiqatçıları innovasiyaları “özü üçün” (*istehsalda tətbiq edilən*) və “bazar üçün” (*satılan*) yeniliklərə ayırırlar. İnnovasiya iqtisadiyyatının köməyi ilə inkişafın liderlərinə çevirilmiş ölkələrin iqtisadi mühiti “bazar üçün” yeniliklərin ÜDM-də xüsusi çəkisinin böyüklüyü ilə (*ÜDM-in 10-15%-i*) xarakterizə olunur [89].

Qeyd olunanları nəzərə alaraq dolayı vergilər arasında mühüm yer tutan, toplanması prosesi kifayət qədər mürəkkəb olan və istehlaka tətbiq edilən ƏDV-nin investisiya prosesinə, o cümlədən innovasiya proseslərinə təsir mexanizminin təhlili bu bölmənin əsas məqsədi kimi qəbul olunmuşdur.

ƏDV-nin köməyi ilə aşağıdakı vəzifələrin həll edilməsi mümkündür:

- istehsalın bütün mərhələlərində əlavə edilmiş dəyərin bir hissəsinin büdcəyə mədaxili ilə büdcə gəlirlərinin artırılması;
- istehsal prosesinə münasibətdə neytrallığın təmin edilməsi (*əvəzləşdirmə mexanizminin köməyi ilə istehsalçının ödədiyi ƏDV məbləğlərinin qaytarılması*);
- inzibatçılıq prosesində vergitutmanın sadəliyi və aydınlığı;

ƏDV-nin tətbiqi fiskal, iqtisadi və psixoloji üstünlüklərlə izah olunur. ƏDV-nin dövlət büdcəsi üçün yüksək gəlirliliyi və vergi bazasının genişliyi onun fiskal üstün-

lülklərini şərtləndirir (*demək olar ki, hər bir şəxs gəlirinin səviyyəsindən asılı olmayaraq bu vergini ödəyir*). Başqa dolaylı vergilərdən fərqli olaraq ƏDV üzrə vergi yükü böyük diapazonda mal, iş və xidmətlərə şamil edilir. Dövlət əlavə xərclərə zərurət yarandığı hallarda ƏDV üzrə dərəcələrin sadə artımı ilə çevik və adekvat reaksiya verə bilər.

ƏDV istehlaka tətbiq edilən dolaylı vergi hesab olunur. Vergi dərəcələri vergitutma obyektinin ölçülərindən asılı olmur və vergitutma obyektinin növləri üzrə müəyyən edilir (*deməli, ƏDV proporsional vergidir*).

ƏDV büdcə gəlirlərinin iqtisadi konyukturdan asılılığına görə daha sabit vergi növü hesab olunur. ƏDV-dən daxil olan gəlirlərin sabitliyi dayanıqlı gəlir mənbələri olmayan, gəlir və mənfəət vergisi üzrə məhdud bazaya malik olan ölkələr üçün daha aktualdır. Bir çox ölkələrdə ƏDV büdcə gəlirlərinin 12-30%-ni, Ümumi Milli Məhsulun isə 5-10%-ni təşkil edir [75].

ƏDV-nin xüsusiyyətlərinin düzgün nəzərə alınması onun sahibkarlıq fəaliyyətinə münasibətdə neytrallığını təmin etməyə imkan verir. ƏDV-nin istehsal və satış proseslərinin bütün mərhələlərinə, o cümlədən bütün mal, iş və xidmətlərə (*vergidən azad edilən azsaylı mal, iş və xidmətlər istisna olmaqla*) tətbiq edilməsi onun səmərəliliyini və gəlirliliyini təmin edir.

ƏDV-nin psixoloji üstünlüyü ondan ibarətdir ki, iri həcmli vergi məbləğləri alınan məhsulların qiymətlərinə nəzərəçarpmaz şəkildə daxil edilir və ödənilir, yəni istehlakçılar məhsulları alarkən qeyri-iradi olaraq ƏDV-ni ödəyirlər. Beləliklə, faktiki olaraq vergi ödəyicilərinin maraqları ilə aşkar ziddiyyət yaranmır və verginin dəyişdirilməsi cəmiyyətin birbaşa müqaviməti ilə qarşılaşmır.

ƏDV-nin tətbiqinin inkar edilməsi isə onun mənfəi təsir-

ləri ilə əsaslandırılır. ƏDV-nin tətbiqi zamanı verginin ədalətlik prinsipi aşkar şəkildə pozulur. Bu nöqsan onun repressiv xarakteri ilə bağlıdır. Əhalinin müxtəlif təbəqələri gəlirlərinin miqdarından asılı olmayaraq eyni məhsulları ƏDV-nin daxil olduğu eyni qiymətlərlə alır. Buna görə də, bu vergi növünün aztəminatlı təbəqələrin xərclərində xüsusi çəkisi daha imkanlı təbəqələrin müvafiq göstəricisi ilə müqayisədə böyük olur.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bir çox inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda ƏDV fiskal funksiyanın prioritetliyi ilə seçilir. Bununla yanaşı, onun tənzimləyici funksiyasını gücləndirmək üçün praktikada aşağıdakı güzəştlərdən geniş istifadə olunur:

1. Vergidən tam azad etmə;
2. Sıfır (0) dərəcənin tətbiqi;
3. İlk tələbat mallarına azaldılmış vergi dərəcələrinin tətbiqi;
4. Kiçik biznes üçün vergi tutulmayan həddin müəyyən edilməsi və s.

Azərbaycanda bu güzəştlərdən üçüncüsü istisna olmaqla digər 3 güzəşt növü tətbiq edilir. ƏDV-nin özəl cəhətləri sıfır (0) dərəcənin tətbiqi və tam azad olunma zamanı meydana çıxır. Sıfır (0) dərəcənin tətbiqi zamanı vergi ödəyicilərinin alınmış mallar, işlər və xidmətlər üzrə ƏDV-nin əvəzləşdirilməsi və malların (*işlərin və xidmətlərin*) alıcılarına elektron vergi hesab-fakturalarını vermək hüququ vardır. Bu isə öz növbəsində belə güzəşt hüququna malik olan müəssisələrin məhsullarına tələbatın artımına imkan yaradır (*əvəzləşdirmə imkanı verməklə və qiymətin standart dərəcəli ƏDV məbləğində azaldılması ilə*).

Vergidən tam azadolma güzəştinin tətbiqində isə vergi ödəyiciləri alınan mallar üzrə ƏDV-ni əvəzləşdirmək və satış zamanı elektron vergi hesab-fakturalarını vermək

hüququnu itirirlər. Bu isə ƏDV ödəyicisi olmayan istehsalçıların xərclərinin (*iqtisadi resursları ƏDV daxil olan qiymətlərlə alır və ödənilmiş vergini əvəzləşdirə bilmirlər*) artmasına gətirir. Digər tərəfdən, vergidən azad olunmuş istehsalçıların realizə etdikləri məhsullara elektron hesab fakturaları verə bilməmələri institusional alıcıların həmin müəssisələrin məhsullarına tələbatını məhdudlaşdırır. Qeyd olunan nəticələrdən görünür ki, ƏDV üzrə güzəştlərdən istehsalçı müəssisələr üçün ən əlverişlisi və səmərəlisi sıfır (0) dərəcənin tətbiqidir.

Bundan əlavə, tam azad etmə və ya aşağı vergi dərəcələri kimi güzəştlərin istehsaldan istehlaka qədər davam edən texnoloji prosesin hər hansı mərhələsində tətbiqi (*nümunə üçün, pambığın istehsalından başlayaraq pambıq geyim əşyalarının sonuncu istehlakçıya satışına qədər bütün mərhələlər*) ƏDV-dən büdcə daxilomalarını azaltmır. İstehsal və bölgü zəncirinin hər hansı bir mərhələsində aşağı vergi dərəcələrinin tətbiqi zamanı bu mərhələdə fəaliyyət göstərən sahibkarın ƏDV ödəmələri azalır, lakin sonrakı mərhələni icra edən və standart vergi dərəcələri ilə fəaliyyət göstərən sahibkarın vergi məbləğləri artır. Vergidən azad olunmuş sahibkar elektron vergi hesab-fakturalarını vermək hüququnu itirir. Belə sahibkarın alıcıları olan və “istehsal zənciri”nin növbəti həlqəsinin icraçısı olan sahibkar elektron hesab-fakturaları ala bilmədiyi üçün müvafiq məbləğlər üzrə ƏDV-ni əvəzləşdirmək hüququnu itirir. Nəticədə onun hesablamalı olduğu vergi məbləğləri artır. Bu hadisə “əvəzləşdirmə effekti” adlanır. Məhz belə “əvəzləşdirmə effekti”nin və geniş vergitutma bazasının mövcudluğu ƏDV-nin büdcə daxilolmalarında əhəmiyyətini artırır [75].

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 155.1-ci maddəsinə görə sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən və ardıcıl

12 aylıq dövrün istənilən ayında (*aylarında*) vergi tutulan əməliyyatların həcmi 120000 manatdan artıq olan şəxslər (*mülkiyyətində və ya istifadəsində olan avtonəqliyyat vasitələri ilə (beynəlxalq yük və sərnişin daşımaları istisna olmaqla) Azərbaycan Respublikasının ərazisində sərnişin və yük daşımalarını (o cümlədən taksi ilə) və yaxud həmin daşımaları müqavilə əsasında digər şəxslər vasitəsi ilə həyata keçirən şəxslər, həmçinin idman mərc oyunlarının operatoru və satıcıları olan şəxslər istisna olmaqla*) növbəti ayın birinci günündən sonra 10 gün ərzində vergi orqanına ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda dair ərizə verməyə borcludur. Bir əqd və ya müqavilə üzrə əməliyyatın ümumi dəyəri 120.000 manatdan artıq olduqda, bu əməliyyat ƏDV tutulan əməliyyat sayılır və həmin əməliyyatı həyata keçirən şəxs bu əməliyyatın aparıldığı günədək ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyatda dair ərizə verməyə borcludur.

Bununla yanaşı, Vergi Məcəlləsinin 156-cı maddəsi məcburi ƏDV ödəyicisi olmayan vergi ödəyicilərinə könüllü qeydiyyatdan keçmə hüququnu verir. Bu hüquq ƏDV ödəyicisi olmaq və ya olmamaq barədə qərarın qəbulunda sahibkarlara seçmək imkanını verir (*qeydiyyatdan keçməli olmayan sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən şəxs vergi orqanına ƏDV-nin məqsədləri üçün qeydiyyat haqqında könüllü ərizə verə bilər*).

ƏDV-nin dərəcələri üzrə müxtəlif fikirlər mövcuddur. Xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, ƏDV-nin repressivliyinin və onun antisosial xarakterinin azaldılması üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmək olar: “sıfır” dərəcənin tətbiqi; ilkin tələbat mallarına azaldılmış dərəcənin tətbiqi; standart dərəcələr; yüksəldilmiş dərəcələr.

ƏDV-nin hesablanma qaydaları digər vergi növlərindən xeyli fərqlənir. Praktikada ƏDV-nin hesablanmasının əsasən iki növü tətbiq olunur. Birinci metod əlavə edilmiş

dəyərin “toplama” və ya “çıxma” metodları ilə hesablanması üzərində qurulur və müəyyən edilmiş əlavə dəyər vergitutma bazası kimi qəbul edilir. Azərbaycanda tətbiq olunan və elmi ədəbiyyatda “vergi krediti” kimi adlanan ikinci metoddə isə əlavə dəyər müəyyən edilmir. Hər iki metodla hesablanan verginin miqdarı eyni alınsa da, bu metodlarda nəzərdə tutulan verginin mahiyyəti dəyişir.

Vergi Məcəlləsinin 153-cü maddəsində qeyd edilir ki, ƏDV vergi tutulan dövriyyədən hesablanan verginin məbləği ilə verilən elektron vergi hesab-fakturalara və ya idxalda ƏDV-nin ödənildiyini göstərən sənədlərə müvafiq surətdə əvəzləşdirilməli olan verginin məbləği arasındakı fərq kimi hesablanır. Vergi tutulan dövriyyə hesabat dövründə vergi tutulan əməliyyatların dəyərinin cəmi kimi qəbul edilir. Vergi tutulan əməliyyatın dəyəri vergi ödəyicisinin müştəridən və ya hər hansı digər şəxsdən aldığı, yaxud almağa hüququ olduğu haqqın ƏDV nəzərə alınmadan məbləği (*hər hansı rüsumlar, vergilər və ya başqa yığımlar da daxil olmaqla*) əsasında müəyyən edilir.

“Vergi krediti” metodunda verginin məbləğinin hesablanması daha sadə və az əmək tutumludur. Birinci metodun tətbiqi zamanı vergi dövrü tam ili əhatə etməli olduğu halda, ikinci metoddə bu dövr daha qısa müddəti – ay və ya rübü – əhatə edə bilər.

“Vergi krediti” metodu ilə müəyyən edilən ƏDV-nin əsas ağırlığı son istehlakçının üzərinə düşür. Aralıq istehlakçılar ödədikləri ƏDV-ni məhsulu satarkən aldıkları ƏDV-dən çıxmaq (*əvəzləşdirmək*) hüququna malik olduqları halda son istehlakçı bu imkana malik deyil. Bu metodun istifadəsi zamanı yaranan paradoks ondan ibarətdir ki, vergidən azad olduğunu düşünən istehsalçılar əslində vergitutmaya tamamilə cəlb olunur, azad olunmayanlar isə mahiyyətcə ƏDV üzrə vergi agenti rolunda iştirak edirlər.

ƏDV-nin xüsusiyyətləri hər bir ölkənin iqtisadi şəraitindən asılı olaraq müxtəlif formalarda təzahür olunur. Ərazicə böyük olmayan dövlətlərdə (*Danimarka, Norveç, Finlyandiya və s.*) uzunmüddətli texnoloji proseslərin olmadığı hallarda ƏDV satışdan vergi rolunu oynayır. Qlobal miqyasda fəaliyyət göstərən transmilli şirkətlər ƏDV-dən yayınmaq üçün transfert qiymətlərindən geniş istifadə edirlər. Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə (*ABŞ, Yaponiya, Kanada, Avstraliya və s.*) ƏDV-nin tətbiqindən ümumiyyətlə imtina edilmişdir [19, 20].

Əlavə dəyər vergisinin mahiyyətə əlavə edilmiş dəyərdən tutulan vergi olmasını nəzərə alaraq bu anlayışın məzmununa nəzər yetirək.

Əlavə dəyər hesabat dövründə müəssisədə yaradılmış ümumi məhsulun dəyərinin bir hissəsidir. Hesabat dövrü ərzində müəssisədə yaradılmış ümumi məhsulun dəyəri riyazi olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər [63]:

$$D_{um} = M + KM + E + P + A + I$$

Burada,

M - əsas material xərcləri;

KM - köməkçi material xərcləri;

E - enerji xərcləri;

P - əmək haqqı (*məcburi ödənişlər daxil olmaqla*);

A - amortizasiya ayırmaları;

I - mənfəət.

Əlbəttə, bu düstura müəssisənin faiz və renta gəlirlərini də daxil etmək olar. Lakin, tədqiqat mövzusunun xalis istehsalda yeniliklərin yaradılması məsələsi ilə bağlı olması bu göstəricilərin nəzərə alınmamasına imkan verir.

Əsas materiallara bir istehsal dövründə tamamilə istifadə olunan xammal, yarımfabrikatlar, alınmış məmulatlar aid edilir. Hasilat sənayesində belə xərclər olmur, emal

müəssisələri isə belə məhsulların alıcıları rolunda çıxış edirlər. Əsas materiallar istehsal olunmuş məhsulun tərkibinə daxil olur və onların dəyəri həmin malların dəyərinə tam şəkildə köçürülür.

Köməkçi materiallar istehsal olunmuş məhsulların tərkibinə daxil olmasalar da, bir istehsal dövründə tam istehlak edirlər. Köməkçi materiallara ehtiyat hissələri, yağlayıcı materiallar, sıxılmış hava və texniki su, azqıymətli və tez aşınan tərtibatlar, alətlər və cihazlar, kağız və elektron informasiya daşıyıcıları və digər belə predmetlər aid edilir.

Bəzi iqtisadi tədqiqatlarda tranzaksiya xərcləri (*reklam, konfranslar, sərgilər, təsərrüfat müqavilələrinin bağlanması üçün danışıqların və axtarışların aparılması və s.*) köməkçi material xərclərinin tərkibinə, bəzilərində isə sair xərclər qrupuna daxil edilir. Hansı qrupa aid edilmələrindən asılı olmayaraq bu xərclər müəssisələrin göstərilmiş xidmətlərə, görülmüş işlərə və alınmış köməkçi materiallara görə tərəfdaşlarına ödədikləri məbləğlərlə ifadə olunur və əsasən ƏDV tətbiq olunan əməliyyatların dəyərinə daxil edilir.

Enerji xərcləri istehsal prosesində tam istifadə olunur və əmək alətlərinin - əsas vəsaitlərin fəaliyyətinin təmin olunması üçün alınır. Onların dəyəri tamamilə istehsal olunmuş məhsulun dəyərinə keçir.

İstehsalçı müəssisələr qeyd olunan iqtisadi resursların alınması zamanı ödənilən ƏDV-ni müvafiq elektron hesab-fakturalar üzrə əvəzləşdirmək hüququna malikdirlər.

Əmək haqqı xərcləri müəssisəyə əmək müqaviləsi ilə muzzdlu işçi kimi xidmət göstərən insanlara əmək fəaliyyətinə görə ödənilən vəsaitdən və bu ödənişlərlə bağlı reallaşdırılan məcburi ödənişlərdən (*dövlət sosial müdafiə fonduna ayırmalar, pensiya fonduna ayırmalar*) ibarətdir. Vergi Məcəlləsinin 13.2.11-ci maddəsində göstərilir ki, işəgötürənə muzzdlu işçi kimi xidmət göstərilməsi ƏDV

məqsədləri üçün xidmət hesab olunmur, yəni belə xidmət növünə görə ƏDV tutulmur. Lakin, əmək haqqı xərcləri ümumi məhsulun və əlavə dəyərin tərkibinə daxil olaraq ƏDV tutulan əməliyyatın dəyərində iştirak edir.

Amortizasiya ayırmaları yeganə xərc növüdür ki, müəssisə tərəfindən heç kimə ödənilmir və məhsulun maya dəyərinə daxil edilərək müəssisənin sərəncamında qalır. Mahiyyətinə görə əsas vəsaitlərin təkrar və genişləndirilmiş istehsalını təmin etməli olan bu vəsaitlər (*gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməklə*) mənfəət vergisindən azad olunur. Amortizasiya ayırmaları isə ƏDV tutulan əməliyyatın dəyərinə daxil edilir. Eyni zamanda, heç bir tərəfdaşa ödənilmədiyi üçün amortizasiya ayırmalarına ƏDV üzrə elektron vergi hesab- fakturalarını almaq mümkün deyil (*əvəzləşdirilməsi imkanı itirilir*). Doğrudur, amortizasiya olunan əsas vəsaitlərin alınması zamanı belə hesab-fakturalar verilir və həmin məbləğlərin əvəzləşdirilməsi Vergi Məcəlləsində müəyyən edilmiş əvəzləşdirmə mexanizmi üzrə (*hesabat dövrü (ay) və sonrakı 3 ay ərzində*) həyata keçirilə bilər. Lakin müəssisə 10-12 il və daha çox müddəti əhatə edən amortizasiya dövrü ərzində amortizasiya ayırmalarına görə ƏDV-ni hesablamalı olur.

Müəssisənin mənfəəti həm vergi tutulan dövriyyənin (*hesabat dövrü üzrə ümumi məhsulun*), həm də əlavə dəyərin tərkibinə daxil olduğu üçün vergitutmaya iki dəfə cəlb olunur: mənfəətdən vergini müəssisə, həmin məbləğdən ƏDV-ni isə alıcı ödəyir.

Müəssisədə yaradılmış əlavə dəyər göstəricisi aşağıdakı kimi müəyyən edilə bilər:

$$D_{al} = D_{um} - M - KM - E \quad \text{və ya} \quad D_{al} = P + A + I$$

Burada,

D_{um} - ümumi məhsulun dəyəri;

M - əsas material xərcləri;

KM - köməkçi material xərcləri;

E - enerji xərcləri;

P - əmək haqqı (*məcburi ödənişlər daxil olmaqla*);

A - amortizasiya ayırmaları;

I - mənfəət.

Beləliklə, müəssisədə əlavə edilmiş dəyəri ümumi halda əmək haqqı, amortizasiya ayırmaları və mənfəətin cəmi kimi müəyyən etmək olar.

Qeyd olunan komponentlərin hər biri rəqabət üstünlüyünün mənbələri kimi qəbul oluna bilər. Məhsul vahidinə düşən əlavə dəyərin azaldılması isə həm məhsulun maya dəyərinin, həm də alıcı tərəfindən ödənilən ƏDV-nin azalmasına gətirməklə rəqabətdə əhəmiyyətli üstünlüyün əldə edilməsinə imkan verir.

İqtisadi ədəbiyyatda texnoloji və institusional innovasiyalar anlayışlarından tez-tez istifadə olunur. *Institutional innovasiyalar* dedikdə, iqtisadi fəaliyyətə təsir göstərən formal və qeyri-formal institutlarda, onların fəaliyyət mühitində dəyişikliklər nəzərdə tutulur. Texnoloji innovasiyalar dedikdə isə, istehsal texnologiyalarında, məhsullarda, tələbatın ödənilməsi texnologiyalarında, istehsalın texniki elementlərində, təşkil və idarəetmə metodlarında yeniliklər nəzərdə tutulur [25,55,62].

Y.A.Şumpeter yenilikləri 5 əsas kateqoriyaya bölmüşdür [84]:

1. Yeniliyin yaradılması: istehlakçılara məlum olmayan yeni nemətin və ya mövcud nemətlərin yeni keyfiyyətinin yaradılması;
2. Yeniliyin tətbiqi: istehsalda əvvəllər məlum olmayan metodun (*üsulun*) və ya mövcud nemətin yeni istifadə üsulunun tətbiqi;
3. Yeni satış bazarının (*ölkənin sənaye sahəsinin təmsil olunmadığı bazar – bazarın əvvəllər mövcudluğundan asılı olmayaraq*) mənimsənilməsi;

4. Yeni xammal mənbəyinin və ya yarımfabrikatların *(əvvəllər mövcud olub-olmamasından, istifadəsinin mümkünsüzlüyündən və ya yeni yaradılmasından asılı olmayaraq ilk dəfə istifadə olunan)* istifadəsi;
5. Yenidən təşkilin həyata keçirilməsi: nümunə üçün, trestin yaradılması ilə inhisar mövqeyinin əldə edilməsi və ya başqa inhisarın mövqeyinin sarsıdılması.

Y.Şümpeterin təsnifatından göründüyü kimi, texnoloji yeniliklər istehsal xərclərinin azaldılması, istehsalçılar üçün yeni iqtisadi imkanların açılması və istehlakçılar üçün daha yüksək dəyərin yaradılması ilə əlaqədardır.

Yeniliklərin rəqabət qabiliyyətlilik ehtiyatı (R) onun istehsalına çəkilən məsrəflərin azaldılması və ya istehlak dəyərinin artırılması ilə təmin olunur.

$$R = I_d - I_q$$

Burada,

R - məhsulun rəqabət qabiliyyətlilik ehtiyatı;

I_d - məhsulun istehlak dəyəri *(alıcının məhsuldan aldığı fayda ilə müəyyən olunur)*;

I_q - məhsulun istehlak qiyməti *(məhsulun satış qiyməti və istismar xərcləri)*.

İstehsalda əlavə edilmiş dəyər göstəricisini əslində əlavə dəyərin yaranması üçün çəkilən xərclər göstəricisi kimi qəbul etmək olar.

Son istehlakçı uzunmüddətli məhsulu alarkən və məhsulun istismarı xərclərini ödəyərkən ƏDV ödəməli olur. Buna görə də, ƏDV yeni məhsulun rəqabət qabiliyyətini azaldan amil hesab olunur. Bu fikir aşağıdakı mülahizələrlə izah edilir:

- ❖ yeni məhsulun maya dəyəri həyat dövrünün “artım” və “yetkinlik” mərhələsində olan mövcud *(köhnə)* məhsulların eyni adlı göstəricisi ilə müqayisədə yüksək olur;

- ❖ ƏDV təbiətinə görə tələbatın ödənilməsi xərclərinə - yəni məhsulun istehlak qiymətinə daxil edilir;

İstehlakçının ödədiyi vergi məbləğlərinin azaldılması üzrə daxili amillərə məhsuldarlığın artırılması, “miqyas effektiv” və “təcrübə effektiv” aid etmək olar. “Miqyas effektiv” mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müəssisənin ölçülərinin artımı nəticəsində məhsul vahidinə məsrəflər azalır. Qeyd etmək lazımdır ki, xərclərin azalması müəssisənin ölçüsünün müəyyən səviyyəyə qədər artması zamanı baş verir və bu səviyyədən sonra həmin proses əks istiqamətdə davam edir.

Müəssisənin ölçülərinin artması ilə xərclərin azalması bir neçə səbəblə izah olunur [29,55]:

1. **Texnoloji səbəblər.** Təcrübə göstərir ki, iqtisadiyyatda mütərəqqi dəyişikliklərin baş verməsi və iri müəssisələrin yaranması rəqabət qabiliyyətli məhsulun ucuz və kütləvi istehsalına imkan verən yeni texnologiyanın və ya yeni məhsulun ixtirası nəticəsində baş verir. Ən məhsuldar avadanlıqlar iri müəssisələrdə istifadə olunur. İstilik elektrik stansiyalarının, kimyəvi reaktorların və başqa bu kimi avadanlıqların səmərəliliyi onların (*fiziki təbiətinə görə*) ölçüləri ilə mütənasib olur. Burada dəyər amilləri də mühüm rol oynayır. Adətən məhsuldar avadanlıqların qiyməti yüksək olur. Buna görə də belə avadanlığı almağa ancaq iri müəssisələrin gücü çatır. Digər tərəfdən, bahalı avadanlığın istismarı adətən iri həcmli istehsalda səmərəli olur.

2. **İxtisaslaşmanın faydaları.** İri həcmli istehsal ixtisaslaşma səviyyəsinin artmasına imkan verir. Bu zaman avadanlığın və işçi qüvvəsinin ixtisaslaşma səviyyəsi xüsusilə yüksəlir. Əgər istehsal həcmi kiçikdirsə, əməliyyatların çoxu ya əl əməyi, ya da universal avadanlıqlarla həyata keçirilir.

3. Bir neçə məhsulun birgə istehsalının formaları. Bəzi hallarda müəssisələrdə tullantılar, əlavə məhsullar və boş dayanan avadanlıqlar o qədər çox olur ki, onlardan istifadə etməklə əlavə xərclər çəkmədən yeni məhsullar istehsal etmək olur.

“Miqyas effekti”nin mövcudluğu heç də o demək deyil ki, müəssisə sonsuz həcmdə böyüyə bilər. Bir çox iri müəssisələrdə texnoloji üstünlüklər zaman keçdikcə “zəif yerlərə” çevrilir. İstehsal prosesində əsas texnoloji xəttin məhsuldarlıq artımı ilə ayaqlaşma bilməyən köməkçi, nəzarət, yükləmə-boşaltma və digər belə əməliyyatlar işin ahəngdarlığını pozur. Həddən artıq ixtisaslaşma və bir neçə məhsulun birgə istehsalı da əks istiqamətdə təsir göstərə bilər. Həddən artıq ixtisaslaşmış istehsal bazardakı dəyişikliklərə çevik reaksiya göstərə bilmir. Əlavə məhsulların istehsalı isə texnoloji xəttin dəyişdirilməsi üçün vaxt itkisinə və məhsuldarlığın azalmasına gətirir. Beləliklə, müəssisənin ölçüləri müəyyən həddi keçdikdən sonra “miqyas effekti” əks istiqamətdə təsir göstərməyə başlayır və məhsul vahidinə istehsal xərcləri artmağa başlayır. Qeyd olunan hadisə iqtisadi sistemin daxilində yeniliyə şərait yaradan mexanizmin obyektiv mövcudluğu barədə fikir söyləməyə əsas verir. İstehsal xərclərinin sabit və ya daimi xərclər kimi adlanan hissəsi iri müəssisələrin fundamental güc mənbəyi kimi qəbul olunur.

Məlumdur ki, sabit xərclərə istehsal həcmindən asılı olmayaraq dəyişməyən xərclər aid edilir. Bu xərclər hazır məhsulun qiymətinə daxil edilməklə ödənilir. Sabit xərclərə icarə haqqı, amortizasiya ayırmaları, idarə heyətinin əmək haqqı fondu, ETSKİ xərcləri, idarə aparatının saxlanması xərcləri və digər xərclər aid edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, zaman keçdikcə sabit xərclərin həcmi də dəyişir. Ona görə də bu xərclər adətən şərti–sabit xərclər adlandırılır.

Sabit xərclərin elə bir hissəsi də mövcuddur ki, onlar daim dəyişməz qalır. Nümunə üçün, müəllifin kitab yazmağa sərf elədiyi əmək həmin kitabın tirajından asılı olmayaraq dəyişmir. Belə xərclər qeyri-şərti sabit xərclər adlandırılır. Məhz bu xərclər iri müəssisənin əsas güc mənbəyidir: istehsal həcmi artdıqca bir məhsula düşən qeyri-şərti sabit xərclər azalır və məhsulun rəqabət qabiliyyətliliyi yüksəlir.

Amerikalı iqtisadçı Alfred Çendler (1918-2007) “Miqyas və artım” (“*Scale and Scope*”) adlı əsərində iri şirkətlərin yaranmasını “miqyas effekti” və “istehsalın artımı” kimi iqtisadi kateqoriyalarla izah etmişdir. A.Çendler inkişaf etmiş ölkələrin iri şirkətlərinin yaranma və inkişaf tarixini təhlil edərək “əmtəə axını konsepsiyası”nı irəli sürmüş və uzunmüddətli dövrlər üçün sabit xərclərin mövcudluğunu qeyd edərək məhz həmin xərclərin iri müəssisələrin səmərəlilik mənbəyi olduğunu bildirmişdir. Onun tədqiqatlarından məlum olur ki, sabit xərclərin elə növləri vardır ki, onların iri istehsal həcmələrinə bölüşdürülməsi nisbətən uzunmüddətli dövrləri əhatə edən proses kimi xarakterizə olunur. Bu proses şirkətlərin fəaliyyətinin uzunmüddətli dövrlərində - onun ölçülərinin artması prosesində təzahür olunur. Bu proses nəticəsində istehsal olunmuş məhsul vahidinə məsrəflərin azalması baş vermiş, iri şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti yüksəlmiş və onların fəaliyyəti daxili bazarın sərhədlərini aşaraq beynəlxalq səviyyəyə keçmişdir [91].

Yaradılmış səmərəli menecment sistemi, idarəetmə və istehsal texnologiyaları, satış şəbəkələri, korporativ mədəniyyət və başqa idarəetmə elementləri şirkətin ölçülərinin böyüməsi ilə mütənasib xərcləri tələb etmir. Beləliklə, istehsal həcmi artdıqca A.Çendlerin göstərdiyi istiqamətlərdə - **istehsal, satış şəbəkəsi və menecment** - investisiya

məbləğlərinin məhsul vahidinə düşən hissəsi azalmağa başlayır [91].

Göstərilənlər müasir iri müəssisələrin xarakterik portretini əks etdirir. Faktlar göstərir ki, iri müəssisələr daim maksimum mənfəəti əldə etməyə istiqamətlənir və bu egoist məqsədə uğurla nail olurlar. Qazanılan müvəffəqiyyət bazara kobud təzyiqlə deyil, kütləvi alıcıların tələbatlarının səmərəli ödənilməsi hesabına əldə olunur.

Əmək tutumu böyük olan sahələrdə istehsal təcrübəsi artdıqca, məsrəflərin azalması meylləri müşahidə olunur. Xərclərin belə azalması işçilərin ixtisaslaşma səviyyəsinin yüksəlməsi, daha yaxşı istehsal proseslərinin tətbiqi, istehsal olunan məhsulun istehsal nöqtəyi-nəzərdən təkmilləşdirilməsi və digər amillərlə bağlıdır.

Ötən əsrin 60-cı illərində Boston Consulting Group şirkəti bir çox məhsul kateqoriyalarının tədqiqi əsasında xərclərin azalmasını izah edən “Təcrübə qanunu”nu müəyyən etmişlər [55]:

“Daimi pul vahidi ilə ölçülən və əlavə dəyərin yaradılması üçün məhsul vahidinə düşən xərclər istehsal həcmnin hər ikiqat artımında müəyyən faiz qədər azalır”.

Bu qanunun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o müəssisələrə həm özlərinin, həm də rəqiblərin xərclərinin təkamülünü proqnozlaşdırmağa imkan verir. Qanunun adında işlənən “təcrübə” termini məhsulun istehsal olunduğu dövrün müddəti ilə deyil, istehsal olunan məhsulların miqdarı ilə bağlıdır.

Təcrübə qanunu empirik qanun olaraq ayrı-ayrı iqtisadi hadisələr üzrə aparılan müşahidələr əsasında müəyyən edilmişdir. Aydındır ki, istehsal xərcləri öz-özünə azala bilməz. Təcrübə qanunu yalnız xərclərin azalması imkanının olduğunu göstərir. Bu imkanlardan istifadə isə tamamilə ayrı məsələdir.

Təcrübə qanunu yalnız məhsulun istehsalı və satışı prosesində əlavə edilmiş dəyərin yaradılmasına çəkilən xərcləri əhatə edir. Təcrübə qanununa görə xərclərin azalma mənbələri aşağıdakılardır [29, 55]:

- ✓ əl əməyinin səmərəliliyinin artması (*eyni əməliyyatı təkrarən yerinə yetirən işçi həmin əməliyyatın icrasına sərf olunan vaxtın və resursların azalması yollarını tapır və səmərələşdirici təkliflərlə çıxış edir*);
- ✓ işlərin növləri və yerinə yetirilmə metodları üzrə ixtisaslaşması;
- ✓ yeni istehsal proseslərinin tətbiqi (*texnoloji yeniliklər istehsal xərclərinin azalması üçün əsas mənbələrdən hesab olunur*);
- ✓ avadanlıqdan səmərəli istifadə (*təcrübə artdıqca avadanlıqlardan daha yaxşı istifadə edilməsi üzrə yeni ideyalar yaranır və avadanlıqların saxlanması və istismarı xərclərinin azalması üçün imkanlar açılır*);
- ✓ resurslardan səmərəli istifadə (*təcrübə artdıqca resurslardan qənaətli və rəşional istifadə üzrə ideyalar yaranır, daha ucuz iqtisadi ehtiyatlardan istifadə imkanları üzə çıxarılır*);
- ✓ məhsulun təkmilləşdirilməsi (*müəssisə tələbatın parametrlərini daha yaxşı öyrənməklə məhsulun lazımsız xassələrini ləğv etmək və lazımlı xassələrini təkmilləşdirməklə resurslara qənaətə və xərclərin azalmasına nail ola bilər*).

Qeyd olunan qənaət mənbələri müəssisənin idarə edə bildiyi mənbələrdir. Həmin mənbələrdən tam və səmərəli istifadə müəssisədə məhsuldarlığın artmasına gətirir.

Praktikada “miqyas effekti” ilə “təcrübə effekti”ni fərqləndirmək çox çətin olur. Bu iki effekt arasındakı əsas fərqlər aşağıdakılardır:

- “miqyas effekti” müəssisənin ölçülərinin artımı ilə şərtlənir, “təcrübə effekti” isə zaman keçdikcə üzə çıxır;
- “miqyas effekti” istənilən halda özünü biruzə verir. Müəssisənin daimi xərclərinin daha çox miqdarda məhsul arasında bölüşdürülməsi məhsul vahidinə məsrəflərin azalmasına gətirir. “Təcrübə effekti” isə xərclərin azaldılması imkanlarını üzə çıxarır;
- təcrübə qanunu iri istehsalın səmərəli olduğu bazarlarda və əlavə dəyərin ümumi məsrəflərdə xüsusi çəkisinin böyük olduğu sahələrdə özünü daha yaxşı doğruldu.

Mövcud məhsulla rəqabətdə yeniliyin yeganə şansı alıcı üçün daha böyük faydanın təmin edə bilməsi ola bilər. İnnovasiyalar istehsalın səmərəliliyini yüksəltməyə imkan verdiyi kimi, istehlakın səmərəliliyini də yüksəltməyə geniş imkan verir. Bir məhsulun həm istehsal, həm də istehlak səmərəliliyi üzrə rəqabət üstünlüyünə malik olması demək olar ki, mümkün deyil. İstehsal səmərəliliyi üzrə üstünlük adətən standartlaşdırılmış kütləvi məhsullara, istehlak üzrə üstünlük isə istehlakın daha yüksək səmərəliliyini təmin edən yeni məhsullara məxsus olur.

İstehlak səmərəliliyinin aşağı olduğu bazar segmentlərində yeni məhsul istehsal edən müəssisələrin inkişafı üçün obyektiv şərait yaranır. Bu zaman yeni məhsulun “istehlak dəyəri” o dərəcədə yüksək olmalıdır ki, (*standartlaşdırılmış məhsula nisbətən*) alıcı həmin məhsula görə daha yüksək qiyməti ödəməyə razı olsun (*yəni standart məhsuldan imtina ilə bağlı əlavə məsrəflərin əvəzini yeni məhsuldan aldığı səmərə ilə artıqlaması ilə ödəyə bilsin*).

İstehlak dəyərinin artımı ilə bağlı olan innovasiyaların əsas obyekti əlbəttə ki, keyfiyyət səviyyəsi ilə bağlıdır.

Tarazlıq prinsipinə görə bütün göstəricilər bir məhsulda maksimum səviyyədə təmin oluna bilməz (*bəzi istehlak göstəriciləri bir-birinin əksidir*). Buna görə də əmtənin istehlak xassələrinin alıcı üçün prioritetliyinin seçilməsi bu əmtəələrin geniş müxtəlifliyi üçün imkanlar yaradır və nəticədə hər əmtəə markası özünəməxsus fərqli xüsusiyyətlərə malik olur: sürətli idman maşınları, iri tutumlu ailəvi maşınlar, qənaətcil maşınlar və s.

Yenilik mövcud bazarın ayrı-ayrı seqmentlərə bölünməsi nəticəsində baş verir. Yenilikçi müəssisənin nisbətən kiçik bazar seqmentində bazar payı böyük ola bilər. Belə halda yeni məhsula müəyyən intervalda yüksək qiymət qoymaq imkanı yaranır.

Yeni məhsul xüsusi tələbatlara istiqamətləndiyi üçün standart məhsulun təmin etmədiyi alıcıları özünə cəlb edir. Məhsulun differensiasiyası yüksək alıcılıq qabiliyyəti olan alıcılar qrupuna çıxmağa imkan verir. Yeni məhsullara görə daha çox pul ödəməyə hazır olan alıcılara ya yüksək gəlirli istehlakçılar, ya da müəyyən səbəblərdən standart məhsulu qəbul etməyən alıcılar aid edilir.

Hesab olunur ki, ƏDV iqtisadi artıma, kapitalın təmərküzləşməsinə və yığımın stimullaşdırılmasına digər vergi növlərindən daha çox təsir göstərir. ƏDV-nin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə təsiri fərqlidir. Müəssisənin məcmu xərclərində material xərclərinin və digər təşkilatların gördüyü işlərə və göstərdikləri xidmətlərə görə ödədiyi məbləğlərin xüsusi çəkisi artdıqca, onların təmin etdikləri vergi ödənişləri azalır (*əvəzləşdirmə mexanizminin köməyi ilə*). Əmək tutumu və ümumi gəlirlərində xalis məhsulun xüsusi çəkisi böyük olan sahələr isə daha çox ƏDV hesablamalı olurlar. Digər tərəfdən, ƏDV-yə görə ödənilən vergilərin əvəzləşdirilməsi prosesinin müddəti müxtəlif sahələrdə xeyli fərqlənir. Texnoloji dövrlərin müxtəlifliyi

nəticəsində yaranan belə fərqlər sahibkarlar üçün qeyri-bərabər iqtisadi şəraitin yaranmasına gətirir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətinin böyük olduğu topdansatış ticarət müəssisələrində əvəzləşdirmə müddətinin saatlar və ya günlərlə ölçülə bildiyi halda uzunmüddətli texnoloji proseslərə malik olan istehsal sahələrində belə əvəzləşdirmə xeyli vaxt aparır. Topdansatış ticarətçilər hər hesabat dövründə (*bir ay*) ödədikləri ƏDV-ni tam əvəzləşdirmək imkanına malik olur və ƏDV kimi ödənilmiş dövriyyə vəsaitlərini geri qaytara bilirlər. Sənaye sahələrində uzun müddətli istehsal tsikllərinin mövcudluğu isə ödənilmiş ƏDV məbləğlərinin qaytarılması müddətini artırmaqla əlavə dövriyyə vəsaitlərinə tələbat yaradır. Bu proses bazara daxil olma mərhələsində olan yeni məhsulların istehsalçıları üçün daha böyük çətinliklər yaradır. Belə ki, həmin mərhələdə yeni məhsulların qiyməti yüksək, tələbat isə aşağı olur.

Əksər ölkələrdə sığorta və bank sektoru ƏDV-dən azad olunur. Vergi Məcəlləsinin 13.2.9-cu maddəsində göstərilir ki, qeyri-maddi aktivlər, pul vəsaiti və torpaq ƏDV məqsədləri üçün mal hesab olunmur. Qeyri-maddi aktivlər anlayışı Vergi Məcəlləsinin 13.2.9-cu maddəsində belə müəyyən edilir: “intellektual, o cümlədən ticarət nişanları, digər sənaye mülkiyyəti obyektləri, habelə müvafiq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada vergi ödəyicisinin mülkiyyət hüququnun obyektini kimi tanınan digər analoji hüquqlar”.

Azərbaycan Respublikasının “Patent haqqında” Qanununda edilmiş dəyişikliklərdə “sənaye mülkiyyəti obyektləri” anlayışı müvafiq olaraq **“ixtira, faydalı model və sənaye nümunələri”** sözləri ilə əvəz edilmişdir. Müvafiq dəyişikliklər Azərbaycan Respublikasının “Dövlət rüsumu haqqında” Qanununda da öz əksini tapmışdır. Deməli, in-

novasiya fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən ixtiraların, faydalı model və sənaye nümunələrinin satışı üzrə dövriyyələr ƏDV məqsədləri üçün mal hesab olunmur.

Vergi Məcəlləsinin 165.1.3-cü və 168.1.5-ci maddələrinə görə ixtiralara, faydalı model və sənaye nümunələrinə verilən patentlərin mülkiyyətə verilməsi və ya güzəşt edilməsi xidmətlərinin ixracı sıfır (0) dərəcə ilə vergiyə cəlb olunur. Bu müddəa patentlərə tələbatın stimullaşdırılmasına dəstək verməklə innovativ müəssisələr üçün əlverişli şərait yaradır. İnnovasiyalı iqtisadi sistemə keçid üçün belə qeyri-maddi aktivlərin təqdim edilməsi üzrə əməliyyatların da “sıfır” dərəcə ilə ƏDV-yə cəlb edilməsi daha məqsədəuyğun olardı.

Əvəzləşdirilən vergi məbləği hesablanmış vergi məbləğindən artıq olduqda, büdcə ilə münasibətlər Vergi Məcəlləsinin 179-cu maddəsi ilə tənzimlənir. Bu maddədə qeyd olunur ki, dövriyyəsinin azı 50 faizi sıfır (0) dərəcə ilə vergiyə cəlb olunan vergi ödəyicisinə, hesabat dövründə əvəzləşdirilən vergi məbləğinin hesablanmış vergidən artıq olan hissəsi onun vergi və ya gömrük orqanlarına ərizəsini verdiyi vaxtdan 45 gün ərzində qaytarılır.

Digər vergi ödəyiciləri üçün - əvəzləşdirilən vergi məbləğinin hesabat dövrü ərzində hesablanmış vergi məbləğindən artıq olan hissəsi növbəti 3 aya keçirilir və bu ayların ödəmələrinə aid edilir, artıq ödəmənin hər hansı qalığı isə bu 3 ay bitdikdən sonra vergi ödəyicisinin ərizəsinə əsasən 45 gün ərzində büdcədən qaytarılır. Deməli, vergi tutulan dövriyyəsinin 50%-dən çoxu standart dərəcələrlə vergiyə cəlb olunan və ahəngdar fəaliyyət göstərən müəssisələr ödədikləri ƏDV-ni təxminən 135 gündən sonra geri qaytara bilirlər.

Göründüyü kimi, ƏDV üzrə ödənişlər daxili bazarda fəaliyyət göstərən istehsal müəssisələrini əlavə dövriyyə

vəsaitlərini cəlb etməyə vadar edir. Bu isə yerli məhsulların maya dəyərinin artmasına və rəqabət qabiliyyətinin azalmasına, inflyasiya proseslərinin sürətlənməsinə şərait yaradır. Büdcə gəlirlərinin təmin edilməsi üçün müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin bir hissəsinin məcburi formada istehsaldan kənarlaşdırılması faktı ƏDV-nin istehsalçıya münasibətdə neytral olmadığını göstərir. İstehsalçının pul vəsaitlərinin daim istehsaldan kənarlaşdırılması dolayı verginin təbiətinə ziddir.

Malların ixracına sıfır (0) dərəcənin tətbiqi milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lakin qeyd olunmalıdır ki, bu güzəşt xammal ixracatçıları üçün daha əlverişli iqtisadi mühiti yaradır. Belə ki, xammal hasilatı və ixracı ilə məşğul olan sahibkarlar əldə etdikləri xammala görə ƏDV ödəmir (*təbiətdən alındığı üçün*), ƏDV tətbiq olunan əməliyyatları isə əsasən əsas vəsaitlərin və enerji daşıyıcılarının alınması, müxtəlif xarakterli iş və xidmətlərin ödənilməsi ilə bağlı olur. Hasilat sahələrinin ixracı məbləğcə istehsal resurslarının alınmasına çəkilən xərclərdən kifayət qədər böyük olduğu üçün büdcədən geri qaytarılmalı olan ƏDV məbləğlərinin həcmi artır. Digər tərəfdən, hasilat sahələrində ödənilən ƏDV-nin məbləği onların dövriyyə vəsaitləri ilə müqayisədə bir qayda olaraq xeyli az olur. Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, ƏDV-nin tətbiqi hasilat və texnoloji proseslərinin müddəti çox qısa olan sahələrin (*ticarət, xidmət və s.*) inkişafı üçün daha əlverişli iqtisadi zəmin yaradır. Bu isə öz növbəsində investisiyaların həmin sahələrə daha çox meyillənməsinə və uzunmüddətli istehsal dövrlərinə malik olan sahələrin məhdudlaşdırılmasına şərait yaradır.

4.7 sayılı cədvəldə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində çox ciddi struktur dəyişikliklərinə və iqtisadi artıma gətirən yeniliklərin siyahısı verilmişdir.

Bu siyahıda adı qeyd olunan 87 yenilikdən 68-i ABŞ-ın, 5-i isə Yaponiyanın payına düşür. ABŞ və Yaponiyanı ayrıca göstərməkdə məqsəd bu ölkələrin vergi sistemi ilə digərlərini fərqləndirən ciddi bir amilin mövcudluğudur. Həmin ölkələrdə ƏDV adlı vergi tətbiq olunmur. Dövrü-yədən vergilər isə innovativ sahələrə ƏDV qədər əks təsir göstərmir.

4.7 №-li Cədvəl. İnqilabi iqtisadi yeniliklər [54]

S/S	Yenilik	İl	Ölkə	Şirkət
Kompyüterlər, informasiya və rabitə vasitələri				
1.	İnteqral mikrosxeması	1961	ABŞ	Fairchild
2.	Düyməli telefon	1963	ABŞ	AT&T
3.	Faks	1966	ABŞ	Xerox
4.	Optik lifli kabellər	1970	ABŞ	Corning
5.	Cib elektron kalkulyatoru	1971	ABŞ	Bowmar
6.	Mətnin elektron işlənməsi	1972	ABŞ	Wang
7.	Mikroprosessor	1974	ABŞ	Intel
8.	Lazer çap qurğusu	1976	ABŞ	IBM
9.	Modem	1978	ABŞ	Hayes
10.	MS-DOS əməliyyat sistemi	1980	ABŞ	Microsoft
11.	Ağır disk	1980	ABŞ	Hard disk drive
12.	İstifadəçinin qrafik interfeysi	1981	ABŞ	Xerox
13.	Portativ EHM	1981	ABŞ	Epson
14.	Sensorlu ekran	1983	ABŞ	Hewlett-Paskard
15.	Mobil telefon	1983	ABŞ	Motorola
16.	Kompüter siçanı	1984	ABŞ	Apple
17.	İnternet axtarış sistemi	1994	ABŞ	Web Crawler

4.7 №-li Cədvəlin ardı

18.	Daşınan USB-yaddaş qurğusu	2000	ABŞ	IBM
19.	Skype	2003	Estoniya	Skype
20.	YouTube	2005	ABŞ	YouTube
Məişət avadanlıqları, qida, geyim				
21.	Çay paketləri	1920	ABŞ	Joseph Krieger
22.	Portativ elektrik feni	1920	ABŞ	Hamilton Beach
23.	Ştepsel	1920	Böyük Britaniya	Rawlplug Co.
24.	Paltaryuyan maşın	1924	ABŞ	Savage
25.	Avtomatik toster	1925	ABŞ	Waters Genter Co
26.	Buxarlı elektrik ütüsü	1926	ABŞ	Eldec
27.	Soyuducu	1927	ABŞ	General Electric
28.	Məişət kondisioneri	1928	ABŞ	Carrier Engineering Co
29.	Neon lampaları	1938	ABŞ	General Electric
30.	Kofe	1938	İsveçrə	Nestle
31.	Paltarlar üçün elektrik quruducusu	1938	ABŞ	Hamilton Manufacturing Co
32.	Neylon	1939	ABŞ	DuPont
33.	Espresso kofe maşını	1946	İtaliya	Gaggia
34.	Mikrodalğalı soba	1947	ABŞ	Raytheon
35.	Alıcılara maşında xidmət göstərən yolkənarı restoranlar	1948	ABŞ	Inn-Out Burger
36.	Plastik saplar	1949	ABŞ	Dow Chemical
37.	Poliester	1953	ABŞ	DuPont
38.	Mətbəx ləvazimatları	1956	Fransa	Tefal

4.7 №-li Cədvəlin ardı

39.	Yapışqanlı bağlayıcı (düymə)	1957	ABŞ	Velcro
40.	İdman ayaqqabısı	1958	Böyük Britaniya	Reebok
41.	Hallogen lampalar	1959	ABŞ	GE
42.	Mətbəx kombaynı	1960	ABŞ	Roboot Coupe
43.	Qablaşdırma texnologiyaları	1961	İsveç	Tetra Pak
44.	Aliminium bankalar	1963	ABŞ	Pittsburgh Brewing Co
45.	Leykoplastr	1921	ABŞ	Johnson& Johnson
46.	Nəm salfetkalar (kleenex)	1924	ABŞ	Kimberley-Clark
47.	Kağız dəsmallar	1931	ABŞ	Scott Paper Co.
48.	Elektrik üzqırخان	1931	ABŞ	Schick
49.	Aerozol balonu	1947	ABŞ	Airosol Co.
50.	Birdəfəlik istifadə üçün salfetlər	1949	ABŞ	Johnson& Johnson
51.	Tranzistorlu eşitmə aparatı	1952	ABŞ	Sonotone
52.	Diyircəkli dezodorant	1955	ABŞ	Mum
53.	Birdəfəlik ülgüc	1975	ABŞ	BIC
54.	Maye yuyucu vasitə	1982	ABŞ	Procter& Gamble
Ofis ləvazimatları				
55.	Yapışqanlı lent	1930	ABŞ	3M
56.	Diyircəkli qələm	1943	Arqentina	Biro Pens
57.	Ştrix	1951	ABŞ	Mistake Out
58.	Surətçıxaran maşın	1959	ABŞ	Haloid Xerox
59.	Qeydlər üçün bloknot "Post-it"	1980	ABŞ	3M

4.7 №-li Cədvəlin ardı

Nəqliyyat				
60.	Eskalator	1921	ABŞ	Otis
61.	Avtomobil dayanacağında vaxtı ölçən cihaz	1935	Böyük Britaniya	Dual Parking Meter Co
62.	Motoroller	1946	İtaliya	Piaggio
63.	Reaktiv mühərrikli sərnəşin təyyarəsi	1952	ABŞ	Comet
64.	Qara yeşik (təyyarələr üçün)	1958	Böyük Britaniya	S.Davall & Son
Asudə vaxt				
65.	Açıq havada kinoteatr	1933	ABŞ	Hollingshead
66.	Ani şəkillərin alınması üçün fotoaparətlər	1948	ABŞ	Polaroid
67.	Televizorun məsafədən idarə olunması pultu	1956	ABŞ	Zenith
68.	Plastik konstruktor oyuncaqlar	1958	Danimarka	Lego
69.	“Barbi” kuklaları	1959	ABŞ	Mattel
70.	Kvarslı qol saatları	1969	Yaponiya	Seiko
71.	Video kasetlərdə çəkiliş texnikası	1971	Hollandiya	Philips
72.	Pleyer	1979	Yaponiya	Sony
73.	Rubik kubiki	1980	ABŞ	Ideal Toys
74.	Kompakt disk	1982	Hollandiya, Yaponiya	Sony, Philips
75.	Portativ video oyunlar	1989	Yaponiya	Nintendo
76.	Rəqəmsal kamera	1991	ABŞ	Kodak
77.	İnternetlə kitab satışı	1995	ABŞ	Amazon
78.	DVD	1996	Yaponiya	Philips, Sony, Toshiba

4.7 №-li Cədvəlin ardı

Kommersiya, bank işi				
79.	Supermarket	1930	ABŞ	King Kullen
80.	Marketlərdə özünəxidmət üçün arabalar	1937	ABŞ	Humpty Dumpty
Supermarket				
81.	Ticarət əyləncə kompleksi	1950	ABŞ	Northgate Mall
82.	Ödəniş kartı	1950	ABŞ	Diners Club
83.	Kredit kartı	1958	ABŞ	Bank of America
84.	Bankomat	1967	Böyük Britaniya	Barclays Bank
85.	Təcili poçt xidməti	1973	ABŞ	Federal Express
86.	Ştrix-kod	1974	ABŞ	IBM
87.	Elektron ticarət	1998	ABŞ	eBay

Açıq, qeyri-xətti və mürəkkəb sistem olan bazar iqtisadiyyatı daim tarazlığa doğru meyl edir. Lakin onun təbiəti, daxili və kənar amillərin müxtəlif istiqamətə və gücə malik olan impulsları iqtisadi sistemin tarazlıq vəziyyətinin aniliyini - qısa müddətliliyini şərtləndirir. İqtisadi sistemin rəqabət (*təbii seçmə*) mexanizmi, köhnə ilə yeninin daimi mübarizəsi kimi təzahür olunan daxili ziddiyyətləri onun tarazlıq vəziyyətini inkar edir. Bu mexanizmlərin mövcudluğu iqtisadi sistemin daimi mütəhərrikliyini, dəyişkənliyini şərtləndirir, onların yoxluğu isə iqtisadi sistemin keyfiyyətə dəyişməsinə və qapalı sistemə çevrilməsinə gətirir.

Mövcud məhsulların istehsalının təsərrüfat mexanizmi maya dəyərini minimuma gətirməklə alıcıların ödədikləri

ƏDV məbləğlərini də azaldır. Həyat dövrünün “bazara daxil olma” mərhələsində olan yeni məhsulların istehsalında isə nə “miqyas effekti”ndən, həm də “təcrübə effekti”ndən istifadə imkanları mövcud deyil. Qeyd olunan səbəblər yeni məhsulların maya dəyərinin, qiymətinin və alıcının ödəməli olduğu ƏDV məbləğinin mövcud məhsulların müvafiq göstəricilərindən yüksəkliyini şərtləndirir və yeni məhsulun köhnə üzərində üstünlüyünü məhdudlaşdırır. Beləliklə, ƏDV bazarda köhnə ilə yeninin mübarizəsində yeniliyə əlavə maneələr yaradır.

Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, innovasiya ilə bağlı fəaliyyətin vergitutma baxımından digər iqtisadi fəaliyyət növlərindən fərqləndirilməsi zəruridir və bu fəaliyyətdə ƏDV üzrə “sıfır” dərəcənin tətbiqi yeniliyin dəstəklənməsi üçün daha səmərəli güzəşt hesab oluna bilər.

4.5. Vergi güzəştlərinin investisiya mühitinə təsirinin qiymətləndirilməsi məsələləri

Vergi güzəştləri vergi siyasətinin hal-hazırkı dövrdə ən çox müzakirə olunan mövzularından biridir. Vergi qanunvericiliyi ilə təsbit olunmuş vergi güzəştlərinin iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması və bu güzəştlərin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün metodikaların və ya meyarların qeyri-müəyyənliyi bu güzəştlərin məqsədəuyğunluğu, azlığı və ya çoxluğu barədə sualların cavablandırılmasında müəyyən çətinliklər yaradır. Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin araşdırılması və bu güzəştlərdən səmərəli istifadənin monitorinqi kimi mühüm məsələlərin tədqiqi ölkəmizdə aparılmaqda olan uğurlu iqtisadi siyasətin, xüsusilə, vergi siyasətinin aktual məsələlərindən biri kimi qəbul oluna bilər.

Bu baxımdan vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin bəzi nəzəri və praktiki məsələlərinin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd olunan məqsədə nail olmaq üçün vergi güzəştlərinin əhəmiyyətinin hüquqi və iqtisadi baxımdan dəqiqləşdirilməsi, onların səmərəliliyinin empirik təhlili və müvafiq informasiya sisteminin əsas elementlərinin müəyyənləşdirilməsi kimi vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur.

Belə tədqiqatın aparılması üçün, ilk növbədə, “vergi güzəşti” anlayışının mahiyyətinin müəyyən edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Nə vergi qanunvericiliyində, nə də elmi tədqiqatlarda “vergi güzəşti” anlayışının dəqiq mahiyyəti göstərilir. Vergi Məcəlləsinin “Vergilərin müəyyən edilməsinin əsas şərtləri” adlanan 12-ci maddəsində qeyd olunur ki, vergi müəyyən edildikdə, Vergi Məcəlləsi ilə nəzərdə tutulan əsaslarla vergi güzəştləri nəzərdə tutula bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, Vergi Məcəllə-

ləsində vergi, vergitutma obyektı və vergitutma bazası kimi anlayışlardan fərqli olaraq vergi güzəşti anlayışının mahiyyəti verilməmişdir.

Vergi Məcəlləsinin xüsusi hissəsinə baxdıqda isə burada “vergi güzəşti” anlayışından çox az istifadə olunduğunu görürük. Belə ki, fiziki şəxslərin gəlir vergisində “Gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər” (102-ci maddə), hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üçün “Azadolmalar və güzəştlər” (106-cı maddə), ƏDV üçün “Vergi ödəməkdən azad edilmə” (164-cü maddə) və “Verginin sıfır (0) dərəcə ilə tutulması” (165-ci maddə), aksizlər üçün “azadolmalar” (188-ci maddə), əmlak vergisi üzrə “vergi güzəştləri və azadolmalar” (199-cu maddə), torpaq vergisində “vergi güzəştləri” (207-ci maddə) kimi maddələr vardır. Bu hissədə torpaq vergisi istisna olmaqla digər vergi növlərində “vergi güzəşti” anlayışı ilə yanaşı vergidən azadolmalar, aşağı vergi dərəcəsinin tətbiqi, vergitutma bazasından çıxılması üçün məhdudlaşdırılan və ya məhdudlaşdırılmayan məbləğlərin müəyyən olunması və mahiyyətə güzəşt xarakteri daşıyan digər maddələrdən də istifadə olunur.

Torpaq vergisi üzrə “Vergi güzəştləri” maddəsinin mahiyyətinə baxdıqda, burada da torpaq vergisinə cəlb olunmayan torpaqların göstərilməsini – yəni bu torpaqların vergidən azad olunmasını görürük.

Vergi Məcəlləsinin “Gəlir vergisindən azadolmalar və güzəştlər” adlanan 102-ci maddəsinin 1-ci bəndində fiziki şəxslərin gəlir vergisindən azad olunan gəlirləri, 2-ci, 3-cü, 4-cü bəndlərində fiziki şəxsin hər hansı muzzdlu işdən vergi tutulmalı olan aylıq gəlirinin azaldılan hissələri və 5-ci bəndində himayəsində azı üç nəfər olan ər və ya arvadın birinin vergi tutulmalı olan aylıq gəlirinin azaldılan hissələri kimi güzəştlər nəzərdə tutulur.

Vergi Məcəlləsinin “Azadolmalar və güzəştlər” adlanan 106-cı maddəsinin 1-ci bəndində vergidən azad edilən gəlirlər, 2-ci bəndində isə mənfəət vergisinin dərəcəsinin 50% azaldılması nəzərdə tutulan müəssisələrin əlamətləri göstərilmişdir. Məcəllənin hüquqi şəxslərin mənfəət və fiziki şəxslərin gəlir vergisinə aid olan X fəslində müəssisə və sahibkarların xərcləri vergitutma məqsədləri üçün üç qrupa bölünür:

- gəlirdən çıxılmayan xərclər;
- gəlirdən çıxılması məhdudlaşdırılan xərclər;
- gəlirdən çıxılan xərclər.

Amortizasiya ayırmaları və əsas vəsaitlərin təmiri xərclərinin gəlirdən çıxılması məhdudlaşdırılan xərclərə aid edilir və Məcəllənin 114-cü və 115-ci maddələrində təsbit olunmuş normalarla hesablanır. Həmin xərclər mənfəət və gəlir vergisinin bazasını azaltmaqla verginin məbləğini və beləliklə, büdcə daxilolmalarını azaldır. Təsbit olunmuş normalar miqyasından, əsas vəsaitlərinin miqdarından, hansı sahəyə mənsub olmasından asılı olmayaraq bütün vergi ödəyicilərinə eyni dərəcədə şamil olunur. Aydın ki, bu normalar istehsal şəraitindən, iqtisadi mövqeyindən, rəqabət mühitindən, risk səviyyəsindən və strategiyasından asılı olaraq bəzi ödəyicilər üçün çox yüksək, digərləri üçün normal və ya aşağı ola bilər. Bu zaman müəyyən ödəyicilər qrupu vergitutma məsələlərində digərlərinə nisbətən üstün mövqe əldə etmiş olurlar.

Gəlir və mənfəət vergiləri ilə bağlı daha bir müddəada - “Zərərin keçirilməsi” (121-ci maddə) - vergi ilini zərərlə başa vuran vergi ödəyicisinə müəyyən müddət ərzində (hüquqi şəxslər üçün 5 il, fiziki şəxslər üçün 3 il) vergitutma bazasının qanunvericiliyə müvafiq qaydada müəyyən edilmiş zərərin məbləği qədər azaldılması hüququ verilir. Bu hüququ vergi ödəyicisini dəstəkləyən vergi güzəşti kimi qəbul etmək olar.

Vergi Məcəlləsinin 122-ci maddəsinə görə rezident müəssisə tərəfindən fiziki və hüquqi şəxslərə ödənilən dividend (*hüquqi şəxsin öz təsisçilərinin (payçıların) və yaxud səhmdarlarının xeyrinə xalis mənfəətinin bölüşdürülməsi ilə bağlı pul və ya digər ödəmələr şəklində etdiyi ödəniş*) ödəmə mənbəyində 10% dərəcə ilə vergitutmaya cəlb olunur. 123-cü maddədə isə faiz gəlirlərindən (*borc öhdəlikəri ilə bağlı olan hər hansı ödəmə, o cümlədən kreditlərin (ssudaların) və ya depozitlərin (hesabların) verilməsi üçün ödəmə*) verginin 10%-lik dərəcə ilə tutulması təsbit olunmuşdur.

Həmin şəxslərin daşınan və daşınmaz əmlakın icarəyə verilməsindən və royaltidən gəlirləri isə 14%-lə vergitutmaya cəlb olunur.

İstehsal prosesi ilə bilavasitə bağlı olmayan belə gəlirlərin fərqli formada və dərəcələrlə vergitutmaya cəlb edilməsinin məqsədi nə ola bilər? Məntiqli düşüncə dividend və faizlərin icarə və royaltidən gəlirlərdən, xüsusilə muzzdlu işdən gəlirlərdən aşağı dərəcələrlə vergitutmaya cəlb olunmasını əhalinin, fiziki və hüquqi şəxslərin investisiya fəallığının dəstəklənməsi üçün edildiyini təsdiq edə bilər. Əhalinin əmanətləri üzrə ödənilən faizlərin, habelə investisiya qiymətli kağızları üzrə dividend və faizlərin gəlir vergisindən azad edilməsi barədə 2002-ci ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə minmiş 23 oktyabr 2001-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu əhalinin gəlirlərinin investisiya fəaliyyətinə cəlb edilməsinin stimullaşdırılması məqsədilə tətbiq olunan vergi güzəşti kimi qəbul edilə bilər.

Bununla yanaşı, Vergi Məcəlləsində icarə məsələlərinə xüsusi yanaşma vardır. Belə ki, icarənin növlərindən biri olan maliyyə lizinqindən gəlirlər vergitutmaya fərqli formada cəlb olunur (*VM-nin 140-cı maddəsi*) və belə icarədən gəlirlərdən ssuda faizləri kimi 10%-lə vergi tutulur. Hələ

XVIII əsrdə A.Smit hesab edirdi ki, mənfəət əldə edilməsi məqsədi üçün istifadə olunan əmlak öz sahibi üçün kapital hesab olunsada, ictimai mənada onların hamısını kapital kimi qəbul etmək olmaz. O, evin icarəyə verilməsi nümunəsində göstərirdi ki, sahibinə gəlir gətirən və sahibi üçün kapital funksiyasını yerinə yetirən ev cəmiyyət üçün gəlir yarada bilməz və kapital funksiyasını icra edə bilməz. Əlavə dəyəri yaratmayan belə prosesdə milli sərvətin artımı deyil, yalnız təkrar bölgüsü baş verir. A.Smitə görə kapitalın ikili xarakteri var, yəni fərd üçün kapital ola bilən predmetlər cəmiyyət üçün kapital kimi qəbul olunmaya bilər. Kapitalın prinsipial fərqi onun milli sərvətin artırılması üçün istifadə oluna bilməsindədir [74].

Məlumdur ki, maliyyə lizinqi əsasən avadanlıqların, dəzgahların, maşınların, qurğuların və digər belə məhsuldar əmək alətlərinin icarəyə götürülməsi zamanı tətbiq olunan icarə formasıdır. Vergi Məcəlləsində əmlakın icarəsinin maliyyə lizinqi hesab olunması üçün düşünülmüş şərtlər müəyyən edilmişdir ki, bu şərtlərlə yalnız məhsuldar əmlakı icarəyə götürmək sərfəli ola bilər. Deməli, Vergi Məcəlləsində əmlakın icarəsindən gəlirlərə bu iqtisadi fəaliyyət növünün cəmiyyət üçün faydalılığı – milli məhsulun artımı - baxımından yanaşılmış və məhsuldar icarə münasibətləri üçün aşağı vergi dərəcəsi təyin etməklə daha əlverişli şərait yaradılmışdır.

Vergi Məcəlləsinin 125-ci maddəsində qeyri-rezidentin xərclər çıxılmadan ödəmə mənbəyində vergi tutulan gəlirləri göstərilmişdir. Rezident şəxslər və qeyri-rezidentlərin daimi nümayəndəlikləri belə gəlirləri ümumi gəlirlərinə daxil edərək vergini ümumi xərcləri çıxmaqla adi qaydada hesablamaq və ödəmək hüququna malikdirlər. Deməli, rezident müəssisələr və qeyri-rezidentlərin daimi nümayəndəlikləri qeyri-rezidentlərlə müqayisədə bu maddədə göstə-

rilən əməliyyatlardan gəlirlər üzrə vergitutmada müəyyən üstünlüyə malikdirlər. Bu hüququ necə qəbul etmək olar: vergi güzəşti kimi, yoxsa qeyri-rezidentlərdən vergitutmanın asanlaşdırılması üçün nəzərdə tutulan mexanizm kimi?

Vergi Məcəlləsinin “Azadolmalar və güzəştlər” (106-cı maddə) adlanan maddəsində göstərilməyən, lakin digər maddələrdə vergi güzəştinin mahiyyətinə uyğun gələn və vergi ödəyicilərinin müəyyən qrupuna verilən belə üstünlükləri “vergi güzəşti” hesab etmək olarmı?

Vergi Məcəlləsinin 164-cü maddəsində malların təqdim edilməsi, işlərin görülməsi, xidmətlərin göstərilməsi və idxalın əlavə dəyər vergisindən azad edilən növləri göstərilir. 165-ci maddədə isə sıfır (0) dərəcə ilə vergiyə cəlb olunan əməliyyatlar təsbit olunmuşdur. Əlavə dəyər vergisi üçün “azadolma” və “sıfır (0) dərəcə” vergi ödəyiciləri üçün fərqli əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, “sıfır (0) dərəcə”li vergi ödəyiciləri ƏDV-nin əvəzləşdirmə mexanizmindən istifadə etmək hüququna malik olur, azad olunan ödəyicilər isə belə hüquqdan məhrum olunurlar.

Azərbaycanın vergi sistemində iqtisadiyyatın vergi yükünün azaldılması, vergi dərəcələrinin aşağı salınması istiqamətində əsaslı addımlar atılmışdır. Belə ki, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcəsinin 1992-ci ildəki 35%-lik səviyyədən hazırkı 20%-ə qədər, ƏDV üzrə 28%-lik səviyyədən indiki 18%-dək azaldılması günümüzün reallıqlarından biridir. Vergi növlərinin sayı 13-dən (*qüvvədə olan Vergi Məcəlləsi qəbul olunanadək mövcud olan vergilərin sayı*) 9-a qədər azaldılmışdır. Hal-hazırda tətbiq olunan hər bir vergi növü üzrə belə yüngülləşdirici faktları göstərmək olar. İqtisadi subyektlərin vergi yükünün belə üsullarla azaldılması vergi güzəşti hesab oluna bilərmi?

Göründüyü kimi, “vergi güzəşti” anlayışının Vergi

Məcəlləsində istifadəsi müəyyən transformasiyaya uğrayır və hüquqi baxımdan cavablandırılması çətin olan suallar doğurur. Qonşu ölkələrin Vergi Məcəllələrində isə fərqli yanaşmalar mövcuddur. Nümunə üçün, Rusiya Federasiyasının Vergi Məcəlləsinin 56-cı maddəsinə görə vergi güzəşti vergi və yığımların ödəyicilərinə başqalarına nisbətən qanunvericiliklə üstünlüyün verilməsi kimi qəbul olunur və burada üstünlük dedikdə, vergi və yığımları ödəməkdən azad edilmə və ya az miqdarda ödəmə nəzərdə tutulur. Qeyd olunan sualları cavablandırmaq üçün iqtisadi ədəbiyyata müraciət etdikdə vergi güzəşti ilə bağlı müxtəlif təriflərə rast gəlmək olar [61,67,69].

Bu təriflərdən bir qismi vergi güzəştinin dövlət tərəfindən müəyyən vergi ödəyicisi qruplarına digərlərindən daha əlverişli şərait yaradılması üçün verilən üstünlüklər kimi müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Yerli ədəbiyyatda vergi güzəşti belə müəyyən edilmişdir: “Vergi güzəşti vergitutma obyektı mövcud olan zaman vergi qanunvericiliyinin vergi ödəyicisinə vergini ödəməkdən tam və ya qismən azad olmaq üçün təqdim etdiyi müstəsna imkandır” [7].

İqtisadi ədəbiyyatda vergi güzəştlərinin təsnifatında da fərqli meyarlardan istifadə olunur. Vergi güzəştləri tətbiq məqsədlərinə görə iqtisadi və sosial güzəştlərə, təsirinə və nəticələrinə görə isə aşağıdakı növlərə bölünür [7, 19, 21, 66, 69]:

- ⇒ stimullaşdırıcı (*nümunə üçün, ixrac olunan malların, patentlərin, lisenziyaların, ticarət markalarının və bir sıra xidmət növlərinin “sıfır” dərəcə ilə ƏDV-yə cəlb edilməsi və s.*);
- ⇒ dəstəkləyici (*zərərlərin növbəti illərə keçirilməsi; fiziki şəxslərin gəlirlərinin tam və ya bir qisminin vergidən azad edilməsi və s.*)

Təqdim edilmə formalarına görə isə vergi güzəştlərini aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

- ⇒ istisnalar (*ayrı-ayrı vergitutma obyektlərinin vergidən azad edilməsinə yönəldilmiş vergi güzəştləri: Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində təsbit olunmuş vergidən azadolma ilə bağlı müddəalar*);
- ⇒ çıxılmalar (*vergitutma bazasının azaldılmasına yönəldilmiş güzəştlər*);
- ⇒ vergi dərəcələri üzrə güzəştlər;
- ⇒ verginin ödənilmə müddəti üzrə verilən güzəştlər.

Vergi güzəştlərinə verilən təriflərin təhlili göstərir ki, vergidən azadolmalar, vergi güzəşti, çıxılmalar, aşağı dərəcələrin tətbiqi və digərləri mahiyyətə müxtəlif kateqoriyalı vergi ödəyicilərinin büdcədən maliyyələşməsinin gizli formasıdır. Əgər büdcəyə daxil olmalı olan vəsait qanuni əsaslarla vergi ödəyicisinin öhdəsində saxlanılırsa, onda həmin vəsaitlər necə adlandırılmasından asılı olmayaraq büdcə xərci kimi təsbit oluna bilər. Büdcə daxilolmaları yalnız vergi güzəştləri vasitəsilə deyil, vergidən azadolmalarla da (*müəyyən əməliyyat və dövriyyələrin vergidən azad olunması, ayrı-ayrı ödəyicilərin vergidən azad edilməsi*), vergi bazasından müəyyən məbləğlərin çıxılması və digər belə hüquqlardan istifadə nəticəsində də azalır.

Vergi Məcəlləsinin 15-ci maddəsində qeyd olunur ki, vergi ödəyiciləri vergi qanunları ilə müəyyən edilmiş hallarda və qaydada vergi güzəştlərindən istifadə edə bilərlər. Bu norma vergi ödəyicilərinin güzəştlərdən istifadə hüququnun olduğunu göstərir. Güzəştlərin istifadəsi və ya istifadə edilməməsi isə ödəyicinin seçiminə buraxılır.

Qeyd olunanları ümumiləşdirsək “vergi güzəşti” anlayışının mahiyyətini belə müəyyən etmək olar: “*Vergi güzəşti dedikdə, vergi ödəyicilərinin vergini ödəməkdən tam*

və ya qismən azad olması, vergitutma bazasının qismən azaldılması, verginin aşağı dərəcələrlə hesablanması və ödənilmə müddətinin artırılması üzrə qanunvericiliklə təsbit olunmuş hüquqları nəzərdə tutulur.”

Bəzi mütəxəssislər “vergi güzəşti” anlayışının ləğv edilməsini, əvəzində isə büdcə qanunvericiliyində “vergi subsidiyası” anlayışından istifadə edilməsini təklif edərək qeyd edirlər ki, bu subsidiyalar büdcənin “xərclər” hissəsində və onun icrası barədə hesabatda əks olunmalıdır [40,68,70].

Hazırkı şəraitdə vergi güzəştlərindən istifadə nəticəsində büdcə daxilolmalarının azalması prosesinin tənzimlənməsi, idarə olunması və monitorinqi üzrə işlək mexanizmin qurulmasına ehtiyac vardır. Vergilər Nazirliyinin xətti ilə bu istiqamətdə artıq xeyli işlər görülmüşdür. Vergi ödəyicilərinin təqdim etdikləri bəyannamələrdən istifadə olunmuş vergi güzəştləri barədə informasiya əldə etmək olar. Lakin belə informasiyanın ümumiliyi vergi güzəştlərinin səmərəliliyi barədə dəqiq fikir söyləməyə imkan vermir. Bu gün istifadə olunmuş vergi güzəştləri nəticəsində dövlət büdcəsinə daxilolmaların nə qədər azaldığı barədə məlumat varmı? Müxtəlif məqsədlərlə təqdim olunan vergi güzəştlərinin praktiki istifadə səviyyəsi nə qədərdir? Güzəştlərin məqsədinə nail olunurmu? Güzəştlərin səmərəliliyi hesablanırmı (*dövlətin almadığı vergi məbləğləri ilə vergi ödəyicilərinin əldə etdiyi effektin müqayisəsi, bu güzəştlərin təsiri ilə vergi daxilolmalarının sonrakı dövrlərdə artımının müəyyən edilməsi və s.*)?

Vergi siyasəti ilə bilavasitə bağlı olan bu sualların cavablandırılması şübhəsiz ki, çox ciddi tədqiqatların aparılmasını tələb edir. Belə tədqiqatların aparılması üçün tələb olunan informasiyanın əldə olunması isə müvafiq dövlət orqanlarının inzibati və informasiya dəstəyi olmadan mümkün deyil.

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin monitorinqinin ümumi konturlarını müəyyən etmək üçün bir neçə güzəşt növündən istifadə praktikasına diqqət yetirək. Vergi Məcəlləsinin 102-ci maddəsində muzzdlu işlə bağı olmanın hədiyyələrin, təhsil və ya müalicə haqlarını ödəmək üçün maddi yardımın, birdəfəlik müavinətin dəyərinin 1000 manadək olan hissəsi, xaricdə müalicə haqlarını ödəmək üçün maddi yardımın 2000 manatadək olan hissəsi vergidən azad olunur. Bu güzəştdən istifadə edənlərin hansı sosial təbəqəyə məxsus olması və onların gəlirlərinin səviyyəsi barədə (*belə güzəştə ehtiyacının olmasının müəyyənləşdirilməsi üçün*) informasiya varmı? Gəlirləri kifayət qədər olmayan insanların bu güzəştdən istifadə etmək imkanları varmı?

Vergi Məcəlləsinin 114-cü maddəsində əsas vəsaitlərin amortizasiya ayırmalarının və təmir xərclərinin gəlirdən çıxılması normalarla məhdudlaşdırılır və iqtisadiyyatın sahələri və ya vergi ödəyiciləri qrupları üçün diferensiasiya nəzərdə tutulmur. İqtisadiyyatın sahələri, müəssisələrin miqyası (*kiçik, orta və iri*) və digər meyarlar üzrə təsnifatlanmış hər hansı qrup üçün bu normalardan istifadə səviyyəsi barədə məlumat varmı? Mənfəət vergisinin bazasından çıxılan və büdcə daxilolmalarını azaldan bu məbləğlər təyinatı üzrə, yəni əsas vəsaitlərin sadə və ya geniş təkrar istehsalı üçün istifadə olunurmu?

Cavablandırılması müvafiq informasiya bazasının yaradılmasını tələb edən belə suallar Vergi Məcəlləsi ilə təsbit olunmuş hər bir vergi güzəşti üzrə monitorinqin aparılması zərurətini yaradır. Vergi güzəştinin monitorinqinin uğurlu alınması üçün ilkin məlumatların əldə edilməsi ilə bərabər, bu güzəştlərin təqdim edilməsinin məqsədləri də dəqiqləşdirilməlidir. Əlbəttə, güzəştlərin tətbiqi aidiyyəti mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarında və Milli Məclisdə

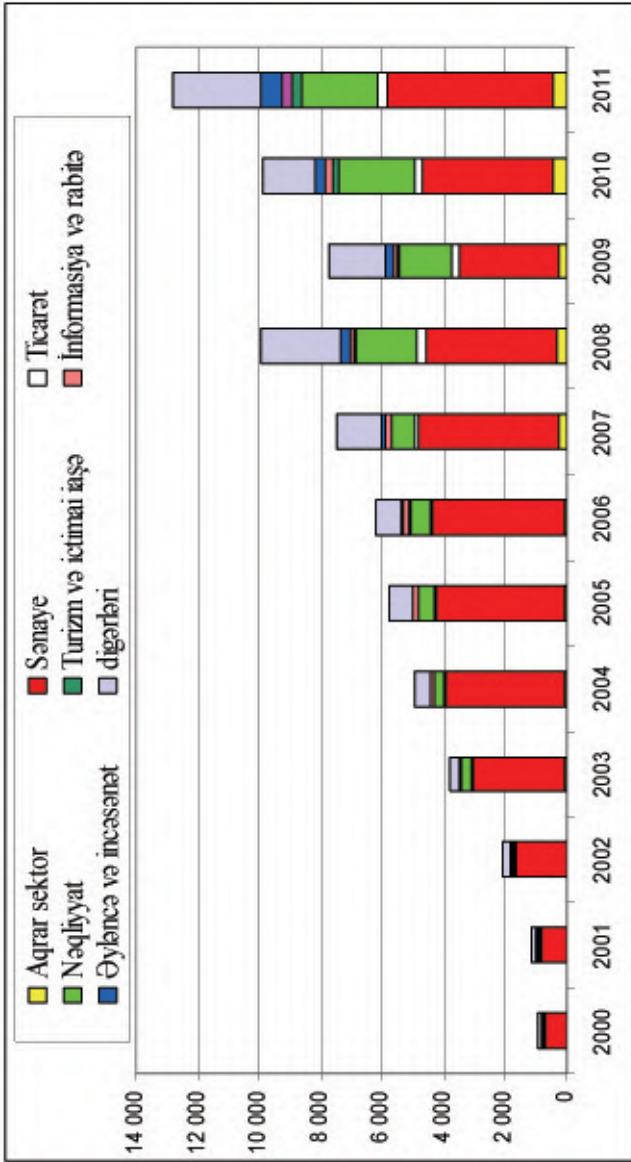
müzakirə olunur. Lakin məlumdur ki, vergi güzəştlərinin bir çoxu, xüsusilə fiziki şəxslərin sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlir vergisi, hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi və digər vergi növləri üzrə təqdim olunan güzəştlər ümumi xarakteri (*istifadəçiləri arasında diferensiasiya*nın yoxluğu, *ünvansızlığı və s.*) ilə səciyyələnilir. Vergi güzəştlərindən istifadə nəticəsində sahibkarların və müəssisələrin sərəncamında qalan vəsaitlərin necə istifadə olunması məsələsi isə qanunvericilikdə əksini tapmır. Belə alınır ki, vergi güzəştlərinin tətbiqi sistemində əks əlaqə mexanizmi hüquqi baxımdan təsbit olunmamışdır.

Məlumdur ki, amortizasiya ayırmaları əsas vəsaitlərə investisiyaların əsas mənbələrindən biri hesab olunur. Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, amortizasiya ayırmalarının vergitutma məqsədləri üçün gəlirdən çıxılması mexanizmində istifadə olunan normalar məcmu şəkildə vergi ödəyiciləri tərəfindən tam istifadə olunmur [25].

Eyni zamanda, mənfəət vergisinin dərəcələrinin azaldılması vergi ödəyicilərinin investisiya fəallığının artımı məqsədi daşıyır. Vergi Məcəlləsində investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədi daşıyan çoxsaylı vergi güzəştləri də investisiyaların artımına müsbət təsirini göstərməlidir. Ümumiyyətlə, ölkəmizdə investisiya qoyuluşlarının strukturunun, tərkibinin və dinamikasının təhlili bu məqsədlə tətbiq olunan vergi güzəştlərinin nəticələri barədə ümumi də olsa, fikir söyləməyə əsas verə bilər.

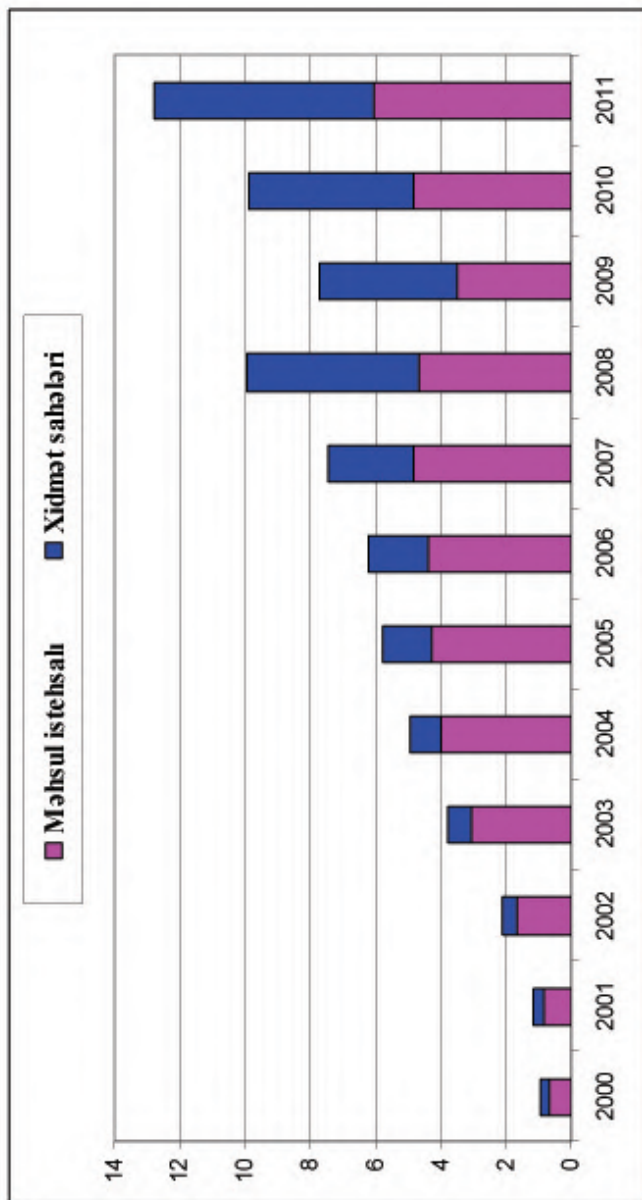
Şəkil 4.11-də Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşunun strukturu verilmişdir.

İnvestisiya qoyuluşlarının strukturuna diqqət yetirdikdə onun əsas hissəsinin sənayenin payına düşdüyünü qeyd edə bilərik. Böhran illəri isitsna olmaqla, bu sahəyə investisiyalar artan xətlə qoyulmaqda davam edir. Kənd təsər-

Şəkil 4.11. İqtisadiyyatın sahələri üzrə əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşunun strukturu
(milyon manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az

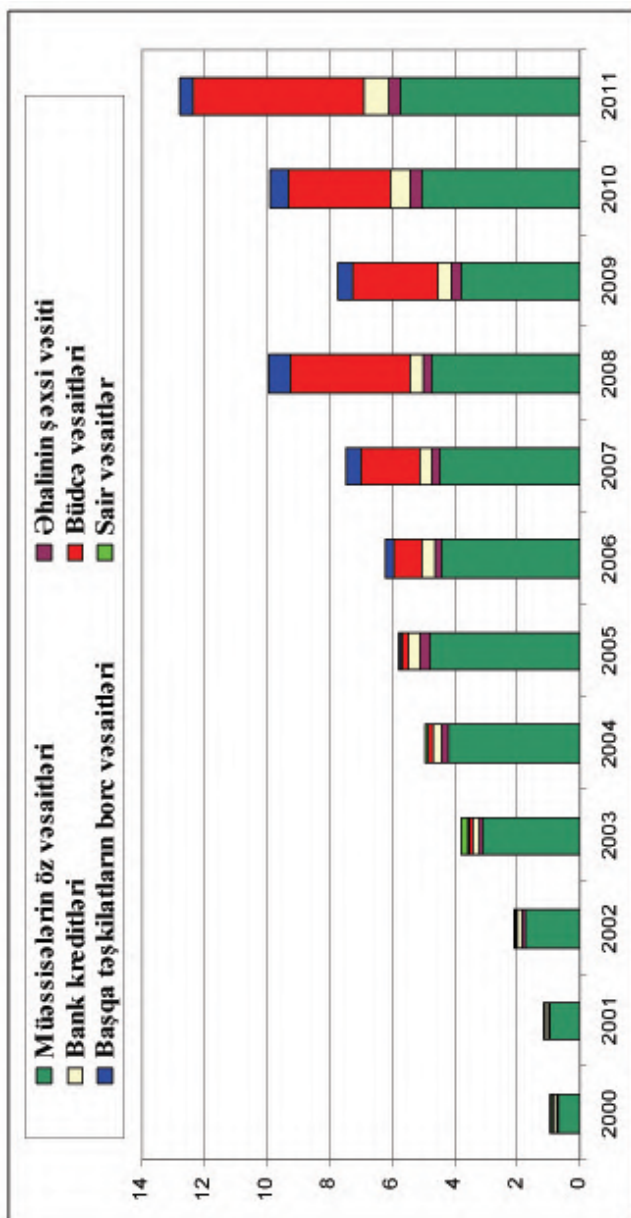
Şəkil 4.12 İnvestisiyaların sektorlar üzrə strukturu (mlrd.manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az

rüfatı məhsulları istehsalçılarına isə iri həcmli müddətli vergi güzəştlərinin verilməsinə 1999-cu ildən başlanmasına, Azərbaycan Respublikasının “Kənd təsərrüfatı istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında” 27 noyabr 2001-ci il tarixdə qəbul olunmuş Qanunun (*torpaq vergisindən başqa bütün vergilərin ödənilməsindən azad etmə*) 2002-ci ilin yanvarın 1-dən qüvvəyə minməsinə baxmayaraq bu sahəyə investisiya qoyuluşları yalnız 2007-ci ildən başlayaraq artmağa başlamışdır. Tədqiq olunan dövrdə nəqliyyat sektorunun sürətli inkişafı diqqəti cəlb edir. 2011-ci ildə nəqliyyat sektoruna qoyulan investisiyaların həcmi 2005-ci illə müqayisədə təxminən 5 dəfə artmışdır. Bu artımın illər üzrə ardıcıl olaraq yüksəlməsi və hətta böhran ili olan 2009-cu ildə 2008-ci illə müqayisədə çox cüzi azalması faktını da qeyd etmək lazımdır. Digər sahələrdə artım əsasən daşınmaz əmlak, dövlət idarəetməsi və sosial müdafiə sahələrinə yönəldilən dövlət investisiyalarının artımı ilə şərtlənmişdir.

Şəkil 4.12-də investisiyaların iqtisadiyyatın sektorları üzrə strukturunun dinamikası göstərilmişdir. Xidmət sahələrinə investisiyaların sürətli artımı vergi ödəyiciləri üçün bu sahənin nə qədər cəlbedici olması faktını təsdiqləyir. 2011-ci ilin nəticələrinə görə xidmət sahələrinə qoyulan investisiyalar həcmində görə məhsul istehsal sahələrinə qoyulan investisiyalardan çox olmuşdur. Bu artımı dövlətin turizmin inkişafı və bu sahədə müvafiq infrastrukturun yaradılması istiqamətində apardığı siyasətin uğurlu nəticəsi kimi də təqdim etmək olar.

İnvestisiyaların mənbələri üzrə tərkibinin təhlili xüsusi maraq doğurur. 2000-ci ildən başlayaraq hər il müəssisələrin öz vəsaitləri hesabına qoyulan investisiyaların həcmi kəmiyyətcə artır. Büdcə vəsaitləri hesabına investisiyaların 2006-cı ildən başlayaraq sürətlə artması,

Şəkil 4.13. Ölkə iqtisadiyyatına investisiyaların maliyyə mənbəyi üzrə strukturu (mlrd.manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az

2011-ci ildə 5,45 milyard manat olmaqla 2006-cı ilin müvafiq göstəricisindən 6,1 dəfə, 2003-cü ildən isə 28,7 dəfə çox olması dövlətin investisiya formasında xərclərinin iqtisadi artıma necə təkan verməsini göstərir (*şəkil 4.13.*) Məlumdur ki, dövlət xərcləri birbaşa ümumi milli gəlirin tərkibinə daxil edildiyi üçün onun ümumi milli gəlirə multiplikativ təsiri vergilərin multiplikativ təsirindən daha güclü hesab olunur. Dövlətin düşünülmüş investisiya siyasəti, onun xüsusilə qeyri-neft sektoruna yönəlməsi gələcək iqtisadi uğurların əsasını yaratmış olur.

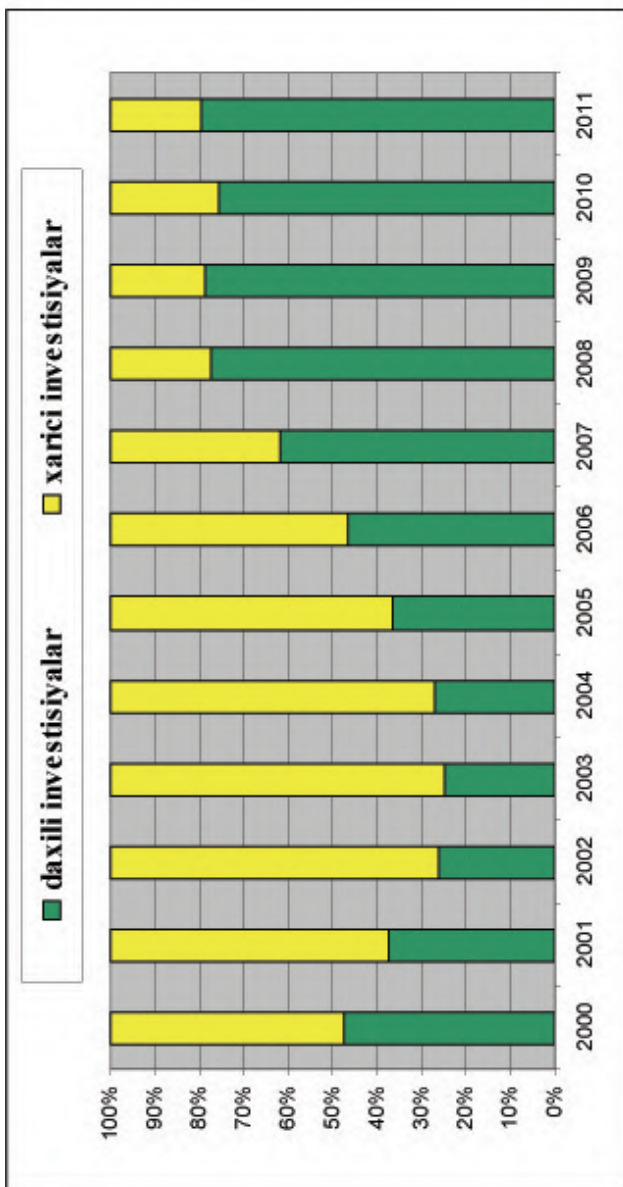
Son illərdə bank kreditləri hesabına investisiyaların artımına baxmayaraq bu mənbənin investisiya fəallığında hələ də çox zəif mövqedə olmasını bir tərəfdən mövcud pul-kredit siyasəti ilə, digər tərəfdən isə bankların investisiya bazarlarına maraqlarının az olması ilə izah etmək olar.

Şəkil 4.14 və 4.15-də həm xarici, həm də daxili investisiyaların mülkiyyət növünə görə bölgüsü, o cümlədən onların ümumi investisiya qoyuluşlarında xüsusi çəkirlərinin dinamikaı verilmişdir.

Göründüyü kimi, daxili mənbələr hesabına investisiya qoyuluşları 2004-cü ildən başlayaraq hər il əvvəlki illərə nisbətən artmış və 2003-cü ildəki 27%-dən 2011-ci ildəki 80%-lik səviyyəyə kimi yüksəlmişdir.

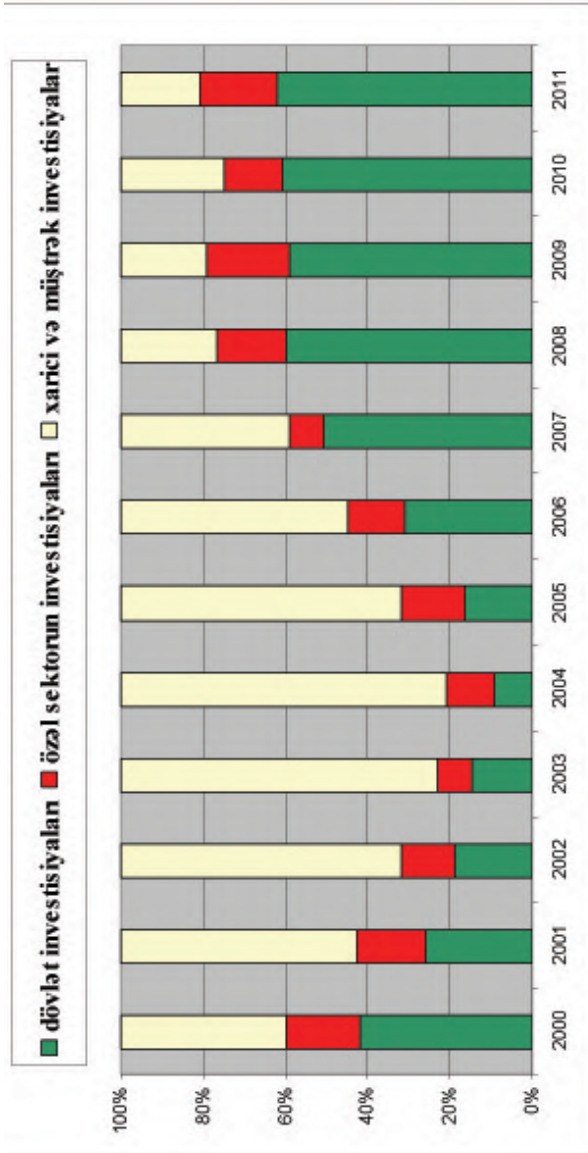
Burada yerli investisiyaların artımında əsas rolun dövlət büdcəsi və dövlət təşkilatları tərəfindən yatırılan vəsaitlərin payına düşdüyünü görmək olar. Yerli qeyri-dövlət investisiyalarında da artım meylləri müşahidə olunsada, özəl sektorun investisiya fəallığının hələ də zəruri səviyyədə olmadığını qeyd etmək olar.

Bu təhlilin nəticələrinə əsaslanaraq demək olar ki, vergi güzəştlərinin – amortizasiya normaları, mənfəət vergisinin hamı üçün eyni səviyyədə azaldılmış dərəcələri, məhdud-

Şəkil 4.14. İnvestisiyaların daxili və xarici mənbələr üzrə strukturu (%-lə)

Mənbə: www.stat.gov.az

Şəkil 4.15. İnvestisiyaların mülkiyyət növləri üzrə strukturu (%-lə)

Mənbə: www.stat.gov.az

laşdırılan xərclər və s. - bütün sahələr üçün eyni olmasına baxmayaraq, investisiya qoyuluşlarının dinamikası sahələr üzrə kəskin şəkildə fərqlənir.

Qeyd olunanlar göstərir ki, vergi güzəştlərinin tətbiqi praktikasında vergi tənzimlənməsinin əsas prinsiplərinə - vergi münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının balanslaşdırılması; səmərəliliyin təmin olunması; ünvanlılıq; dövlətin digər tənzimləmə tədbirləri ilə sistem halında uzlaşdırılma - riayət olunma istiqamətində elm və əmək tutumu kifayət qədər böyük olan işlərin görülməsinə ehtiyac vardır [24,40].

Aparılmış tədqiqat göstərir ki, xüsusilə stimullaşdırıcı vergi güzəştlərinin bütün növlərinin iqtisadi və sosial səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün müasir metodikaların işlənməsinə və bu metodikaların sistemli informasiya bazasının yaradılmasına zərurət vardır.

Bu prosesin ilk mərhələsi kimi vergi güzəştlərinin məqsədlərinə (*iqtisadi inkişafın, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin və ya regionların stimullaşdırılması; hüquqi və fiziki şəxslərin vəsaitlərinin investisiya fəaliyyətinə yönəldilməsinin stimullaşdırılması; əhalinin sosial müdafiəsi; ayrı-ayrı ödəyici qruplarına maliyyə dəstəyinin göstərilməsi; ayrı-ayrı mal və xidmət istehsalçılarının məhsullarına tələbin dəstəklənməsi və s.*) və növlərinə görə qruplara ayrılmasını təklif etmək olar. İkinci mərhələ hər bir güzəşt qrupu üzrə hesabatların forması və verilməsi qaydalarının işlənməsindən ibarət ola bilər. Bu hesabatlar vergi ödəyicilərinin qrupları, onların istifadə etdikləri güzəştlər, güzəştlərdən istifadə səviyyəsi, güzəştdən istifadə nəticəsində dövlət büdcəsinə ödənilməyən məbləğlər, istifadə edilmiş güzəştlər nəticəsində vergi ödəyicisinin sərəncamında qalan vəsaitlərin hansı məqsədlər üçün istifadəsi, güzəştlərdən istifadə imkanları və digər amillər üzrə

məlumatlardan ibarət ola bilər. Belə hesabatlılıq vergi güzəştləri üzrə informasiya sisteminin yaradılması işində əhəmiyyətli ola bilər.

Stimullaşdırıcı vergi güzəştləri üzrə mövcud praktikada bu güzəştlər nəticəsində əldə etdikləri vəsaitlərin istifadə istiqamətləri barədə vergi ödəyiciləri qarşısında heç bir öhdəlik qoyulmur. Deməli, vergi ödəyicilərinə faktiki olaraq dövlət büdcəsinə çatmalı olan vəsaitlərdən nəzarətsiz istifadə etmək imkanı verilir. Dövlətin konkret məqsədlər üçün təqdim edilən vergi güzəştlərindən (*məbləğlərdən*) həmin məqsədlər üçün istifadə olunacağına hüquqi təminatı yoxdur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, vergi güzəştləri ilə bağlı vəsaitlərin qoyulmuş məqsədlər istiqamətində istifadə səviyyəsi 30% səviyyəsindədir [68].

Müvafiq metodologiyanın və informasiya bazasının məhdudluğu Azərbaycanda bu göstəricinin hesablanmasını xeyli çətinləşdirir.

Ölkəmizdə böyük uğurlarla aparılmaqda olan iqtisadi siyasətin tərkib hissəsi olan vergi siyasətinin səmərəliliyinin artırılmasında vergi tənzimlənməsinin əsas elementlərindən olan vergi güzəştlərinin böyük rolu vardır.

Vergi güzəştləri faktiki olaraq dövlət büdcəsinin vəsaitlərinin qanuni əsaslarla vergi ödəyicilərinin sərəncamında saxlanmasıdır, yəni onları büdcə xərci kimi qəbul etmək olar. Belə büdcə xərclərinin səmərəli olması üçün onların məqsədyönlü, ünvanlı və hesabatlı olması zəruridir. Qeyd olunan vəzifələrin icrası isə vergi güzəştlərindən istifadənin nəticələri üzrə müvafiq informasiya sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin və məqsədyönlülüynün tədqiqi güzəştlərin təqdim edilmə praktikasının dəyişdirilməsi, ləğv edilməsi, məhdudlaşdırılması, differensiasiyası və ya daha da genişləndirilməsi barədə qərar-

ların qəbulu üçün çox əhəmiyyətli informasiyanı təqdim edə bilər.

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin tədqiqi üzrə işlənəcək metodikaların və yaradılacaq informasiya sistemlərinin aprobeşiyasını həyata keçirmək üçün bir və ya bir neçə vergi güzəşti növü üzrə pilot layihələrin həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun nəticələr verə bilər.

V FƏSİL

**Vergi sisteminin
investisiya mühitinə
təsiri baxımından
modernləşməsi
istiqamətləri**

5.1. İnnovativ investisiya mühitinin yaradılmasında dövlətin rolu

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşan dünyada istehsal amilləri əsasında inkişafın ölkənin rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün yetərli olmaması barədə düşüncələr heç də əsassız deyildir. Ötən əsrin 70-ci illərinin neft böhranı enerjiyə qənaət edən texnologiyaların, alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə layihələrin inkişafına böyük impuls verdi. Hazırda davam etməkdə olan global iqtisadi böhran, ekoloji problemlərin kəskinləşməsi və dünyanın neft-qaz ehtiyatlarının sürətlə tükənməsi ilə bağlı proqnozlar enerji mənbəyi kimi neft və qazın əvəzedicilərinin axtarışı, enerji istehsalı və istehlakı texnologiyalarının tamamilə yeni əsaslarda qurulması istiqamətində elmi tədqiqatları daha da sürətləndirmişdir. Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ölkəmizin gələcək inkişaf mənbəyi neft və qaz sənayesi ilə bərabər, yüksək məhsuldarlığı təmin edə biləcək və yeni texnologiyalar əsasında yaradılacaq qeyri-neft sektoru sahələri olmalıdır.

5.1.1. İnnovasiyaların yaranması və təkamülü prosesi

Müasir dövrdə geniş tətbiq olunan istehsal texnologiyalarının inkişafını beş mərhələyə bölmək olar:

1. XVIII əsrin sonlarında İngiltərədə toxuculuq sənayesində su enerjisindən istifadə;
2. XIX əsrin ortalarında buxar mühərrikinin ixtirası və kütləvi tətbiqi;
3. XIX əsrin sonlarında elektrik enerjisinin sənayedə tətbiqi;
4. XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq sənayedə neft və neft məhsullarının istifadəsi;

5. Hazırda davam etməkdə olan və mikroelektronikaya əsaslanan istehsal və informasiya texnologiyalarının tətbiqi.

İstehlakçıların tələbatlarını daha səmərəli və tamamilə yeni üsullarla ödəyə bilən məhsulun (*texnologiyanın*) bazar tərəfindən qəbul edilməsi, bazarın yeni iri seqmenti və bu seqmentin tələbatlarını ödəyən sahənin yaranması anı yeni mərhələnin başlanğıcı hesab olunur. Hazırkı dövrdə nanotexnologiyalar sahəsində əldə olunan elmi nailiyyətlər texnoloji inkişafın 6-cı mərhələsinin yaranmağa başlaması barədə mülahizələrin əsassız olmadığını sübut edir.

Rus iqtisadçı alimi Nikolay Kondratyev (1892-1938) istehsal texnologiyalarında baş verən dəyişikliklərin iqtisadi inkişafa təsirinin şübhəsizliyini qeyd edir və bu təsirin əsas şərtlərinə “yeni ideya və ixtiraların kritik kütləsinin toplanması” və “yeniliklərin tətbiqi üçün iqtisadi şəraitin yaranması”-nı aid edirdi. Avropa ölkələrində XVII əsrin sonlarında və XVIII əsrin əvvəllərinə təsadüf edən ixtiralar iqtisadiyyatda tətbiqini yalnız XVIII əsrin axırlarında – sə-naye inqilabının başlanğıcında tapmışdı [83].

Belçikalı marketoloq Jan Jak Lamben texniki və texnoloji ixtiralara və elmi biliklərə tələbatların yaranmasını təbii və törəmə tələbatların mövcudluğu ilə əsaslandırılmış, törəmə tələbatı insanın təbii tələbatına və ya arzu obyektinə texnoloji cavab kimi təqdim etmişdir [55].

Nümunə üçün, at arabası, velosiped, motosikl, avtomobil, dəmir yolu nəqliyyatı, gəmi və təyyarələrə tələbat istehlakçıların yerdəyişmə və daşımalara təbii tələbatından doğan törəmə tələbatlarının ödənilmə vasitələri - texnologiyalardır. Elmi-texniki inkişaf təbii tələbatın daha yüksək və fərqli formada ödənilməsi üçün texnoloji imkan yaratmaqla yeni törəmə tələbatların və bu tələbatların ödənilməsinin yeni vasitələrinin meydana gəlməsi ilə

nəticələnir. Beləliklə, təbii tələbatları ödəyən məhsullar daimi təkamül prosesində olur.

Tələbatların təbii və törəmə tələbatlara ayrılması konsepsiyasına görə, törəmə tələbatların ödənilməsi mümkün olduğu halda, təbii tələbatların tam ödənilməsi qeyri-mümkündür. Məhz törəmə tələbatların “nisbi ödənilməsi” mülahizəsi amerikan iqtisadçısı Teodor Levitin (1925-2006) təklif etdiyi “məhsulun həyat dövrü” modelinin əsasında dayanır. Bazarda uzun müddət və rentabelli fəaliyyət göstərmək istəyən müəssisə öz fəaliyyətini təbii tələbatların ödənilməsi əsasında qurmaqla yeni törəmə tələbatların yaradılması və ödənilməsi prosesində fəal iştirak etməlidir.

XX əsrin əvvəllərində amerikan iqtisadçısı Yozef Şumpeter (1883-1950) sahibkarlıq fəaliyyətini digər iqtisadi fəaliyyət növlərindən fərqləndirərək onu dəyərə malik olan yeniliklərin yaranması ilə əlaqələndirirdi. Y.Şumpeter “görünməz əl” mexanizminə yeniliyin yaranmasına istiqamətverici deyil, bu prosesə mane olan qüvvə kimi baxmışdır. Adam Smitin “görünməz əl” ideyası (*istehsal resurslarını tələbatın daha çox olduğu və gəlir gətirən sahələrə istiqamətləndirən mexanizm*) istehsal resurslarının sabit gəlir gətirən və tələbatı olan məhsulların istehsalı sahələrindən götürülərək gələcəyi riskli və müəmmalı olan (ilk dövrlərdə yeni məhsula tələb çox az və yaxud mövcud olmur) yeniliyin yaradılmasına yönəldilməsini izah edə bilmir. Yenilik bazar tərəfindən qəbul edildikdən sonra isə “görünməz əl” mexanizmi dərhal işə düşür [84].

Y.Şumpeter iqtisadi inkişafa təkamül prosesi kimi baxaraq iqtisadi təkamül nəzəriyyəsinə “konstruktiv dağdııcılıq” anlayışını gətirmişdir. “Konstruktiv dağdııcılıq” dedikdə, təkamül prosesində köhnənin məhv olması ilə yeniliyin yaranması və inkişafı üçün məkanın, iqtisadi

resursların azad olunması nəzərdə tutulur. Çox böyük sürətli “dağıntı” qısa zaman ərzində baş verərək dominant rolunda (dağıdıcılıq üstün mövqedə olur) olduğu üçün yeniliyin yaranmasına imkan vermir. Dağıdıcı mexanizmin olmaması və yaxud dağıdıcı prosesin ləngliyi də iqtisadi sistemlər üçün mənfi nəticələrə gətirir. Belə ki, köhnənin yeniliyin yaranmasına mane olmaq imkanları uzunmüddətli və güclü olur. Y.Şumpeter iddia edirdi ki, təkamül prosesi optimal sürətə və gücə malik olan “konstruktiv dağıdıcı” mexanizmləri yaratmaq qabiliyyətinə malikdir.

Müasir iqtisadi təkamül nəzəriyyəsində “müxtəlif tərkiblilik” (*qeyri-yekcinslik*) prinsipindən geniş istifadə olunur. Neoklassik iqtisadi məktəbin ardıcılıları bazar mexanizmini öz-özünü tənzimləyən sistem kimi qəbul edərək onun fəaliyyətinə dövlətin və ya digər qeyri-iqtisadi təşkilatların tənzimləyici müdaxiləsini lüzumsuz və ziyanlı hesab edirdilər. Təkamül nəzəriyyəsinin ardıcılıları isə kibernetika elmindən götürülmüş “müxtəlif tərkiblilik və ya “qeyri-yekcinslik” prinsipini daha əhəmiyyətli hesab etmişlər. Bu prinsipə görə müxtəlif cinsli elementlərdən ibarət olan sistemlər xarici mühitin sürətlə dəyişən, müxtəlif istiqamətli və intensiv impulslarına daha yaxşı uyğunlaşa bilər. Deməli, iqtisadi sistemin tənzimlənməsində bazar mexanizmləri ilə bərabər, dövlətin də iştirakı vacibdir.

Amerika iqtisadçısı Alfred Çendler (1918-2007) ABŞ-in iri şirkətlərinin yaranması və inkişaf tarixini tədqiq edərək qeyd edirdi ki, bəzi hallarda iqtisadi inkişaf “görünməz əl”in deyil, iri şirkətlərin “görünən əl”inin təsiri ilə baş verir, yüksək texnologiyalı sahələrin yaranmasına gətirən yeniliklər təsadüfi ixtiraların deyil, düşünülmüş siyasətin nəticəsi olaraq meydana gəlir. O göstərirdi ki, eyni zamanda, üç istiqamətdə - menecment, istehsal gücləri və satış şəbəkəsinin yaradılması istiqamətində mütənasib in-

vestisiyaları reallaşıdır və böyük satış bazarlarını tapa bilən yenilikçi müəssisələr yüksək texnologiyalı iri şirkətlərə çevrilə bilir [90].

Amerika iqtisadçısı Reymond Vernon (1913-1999) “əmtə dövrü” nəzəriyyəsində ABŞ şirkətlərinin yüksək texnologiyalar sahəsində böyük uğurlarını nəhəng ölçülərə malik olan daxili bazarda yeniliklərə tələbatın digər ölkələrə nisbətən tez yaranması ilə izah edirdi [71].

Amma, Tayvan, Cənubi Koreya, Sinqapur, İsrail, Finlyandiya kimi daxili bazarları o qədər də böyük olmayan dövlətlərdə innovasiya modeli iqtisadiyyatın qurulması və onların dünya bazarlarında uğurla rəqabət aparması faktı göstərir ki, iri həcmli daxili bazanın olmaması innovasiya layihələrinin məhdudlaşdırıcı amili olsa da, bu prosesin qarşısını ala bilmir.

Müasir amerikan iqtisadçısı Maykl Porter (1947) inkişaf etmiş ölkələrin texnoloji və iqtisadi nailiyyətlərinin səbəblərini bu ölkələrdə formalaşmış rəqabət mühitinin tədqiqi əsasında öyrənməyin mümkünlüyünü göstərmişdir. O, ölkədəki rəqabət mühitini “istehsal amilləri”, “tələbatın parametrləri”, “müəssisələrin rəqabəti, strategiyaları və strukturu” və “qohum və köməkçi sahələr” amillərinin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşdığını, bu mühitə dövlətin və “təsadüf”lərin də ciddi təsir göstərdiyini qeyd etmişdir. M.Porter yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi inkişafın təmin olunması üçün əlverişli rəqabət mühitinin və bu mühitdən yararlanı bilən klasterlərin *(bir-biri üçün həm keyfiyyət, həm də kəmiyyətə yüksək tələbat yaratmaq, bir-birini texniki-texnoloji və iqtisadi cəhətdən dəstəkləməklə fəaliyyət göstərən müəssisələrin məcmusu)* mövcudluğunu zəruri hesab edirdi. O, əlverişli rəqabət mühitinin yaradılmasında dövlətin tənzimləyici funksiyalarının əhəmiyyətini də xüsusilə qeyd edirdi [71].

5.1.2. İnnovativ sahələrə investisiyaların stimullaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübə

İnkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi modeli fərqli strategiyalar əsasında qurulmuşdur. Yaponiya iri həcmli daxili bazarının imkanlarından tam istifadə edərək müxtəlif sahələrdə həm özünün, həm də başqa ölkələrdən alınmış yeni ideyaların kommersiyalaşmasının təşkili əsasında, Finlyandiya bir sahədə (*mobil telefonların istehsalı*) ixtisaslaşmaqla, İsrail isə iri istehsalat sahələrini təşkil etmədən müxtəlif sahələrdə intellektual mülkiyyətin yaradılması ilə inkişaf yolunu seçmişdir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə yüksək texnologiyalı inkişaf modelinin qurulması prosesinin müddəti barədə məlumatlar (*cədvəl 5.1*) ölkəmizdə reallaşmaqda olan iqtisadi siyasətin nəticələrinin nə zaman nəticə verə biləcəyi barədə təsəvvür yarada bilər.

ABŞ-da dövlət xüsusi mülkiyyətli müəssisələrin yenilikçi fəaliyyətinin dəstəklənməsində yaxından iştirak edir. Yeni məhsulların və texnologiyaların dəstəklənməsi üçün SBİR (*Small Business Innovation Research – Kiçik Biznes İnnovasiya Tədqiqatları*) və STRR (*Small Business Technology Transfer – Kiçik Biznes Texnologiyaların Ötürülməsi*) adlı dövlət proqramları fəaliyyət göstərir. Hər iki proqram ABŞ-ın kiçik biznes üzrə Dövlət Agentliyi tərəfindən idarə olunur. Agentlik 11 federal orqanın yeni məhsulların alınmasına və ETSKİ-nin maliyyələşdirilməsinə yönələn vəsaitlərini idarə edir. Bu proqramın qrantlar şəklində bölüşdürülən ümumi həcmi 2 mlrd. dollara yaxındır [94].

Dövlət vəsaitlərinin özəl müəssisələrə köçürülməsi həmin vəsaitlərin səmərəli istifadəsinə müstəqil nəzarətin təşkilini tələb edir. SBİR-in işinin təhlilinə həsr olunmuş

Cədvəl 5.1. İnkişaf etmiş ölkələrin yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelinin qurulma dövrləri [83]

Ölkə	Hökumətin düşünülmüş siyaəsatının başlanğıcı	Dayanıqlı inkişafın başlanğıcı	Nəticələrə nail olma dövrü
ABŞ	1960-cı illərin əvvəli	1980-ci illər	25 il
Tayvan	1970-ci illərin əvvəli	1990-cu illərin sonu	25 il
İsrail	1980-ci illər	2000-ci illərin əvvəli	20 il
Cənubi Koreya	1980-ci illər	2000-ci illərin əvvəli	20 il
Sinqapur	1980-ci illər	1990-cu illərin əvvəli	10 il
Finlyandiya	1980-ci illər	2000-ci illərin əvvəli	20 il

tədqiqatların birində dövlət qrantı almış yenilikçi müəssisələrin nəticələri ilə analoji ölçülü və özəl vəsaitlərlə fəaliyyət göstərən yenilikçi müəssisələrin nəticələri müqayisə olunmuşdur. Bu zaman müəssisələrin bəzi fərdi xüsusiyyətləri - sahə mənsubiyyəti, yerləşdiyi region və s. də nəzərə alınmışdır. SBİR proqramında qərarların qəbulunun elmi-texniki meyarlar və yaxud müəyyən şatlara və ya sahələrə aid olma əsasında qəbul olunmasının (*siyasiləşmənin*) müəyyən edilməsi tədqiqatın əsas suallarından biri olmuşdur. SBİR-in ABŞ Konqresinə təqdim etdiyi hesabatlardan məlum olmuşdur ki, vəsaitlərin 40%-ə qədəri elm və texnologiyanın inkişaf etdiyi Kaliforniya və Massaçusets şatlarından olan müəssisələrə verilmişdir. 1980-ci illərin əvvəlində özəl vençur fondlarının sayının xeyli artması və maliyyə bazarlarında lazımi dəstəyi tapa

bilməyən müəssisələrin dövlət qrantlarını alması SBİR proqramının səmərəliliyini azaldan amillərdən hesab olunur.

Tədqiqatın digər nəticələri də tamamilə gözlənilməz olmuşdur: dövlət qrantları yüksək texnologiyalı və inkişaf etmiş özəl vençur fondları olan ştatlarda daha yaxşı nəticələr verir. Vençur fondlarının inkişaf etmədiyi ştatlarda dövlət qrantlarının səmərəsi daha aşağı olmuşdur. Başqa sözlə, dövlət qrantları texnoloji cəhətdən zəif ərazilərdə yüksək texnologiyalı biznesin inkişafına təkan verə bilməmiş, güclü ərazilərdə isə inkişafı daha da sürətləndirmişdir. SBİR qrantları özəl vençur maliyyələşdirilməsini əvəz etmir. Bu qrantlar kiçik müəssisələrin özəl sərmayəçilər üçün maraqlı olma səviyyəsinə çatması üçün “vitamin” rolunu oynayır.

ABŞ-da yüksək texnologiyalı iqtisadiyyatın qurulmasında və inkişafında dövlət dəstəyi ilə bərabər özəl sektorun təşəbbüskarlığı da əsas rol oynayır. Yenilikçi müəssisənin nizamnamə fondunda öz vəsaitləri ilə iştirak edən şəxslər - “biznes-mələklər” yeniliyin ikinci mərhələsində, müəllifin şəxsi vəsaitlərinin qurtardığı və yeniliyin vençur fondu üçün hələ maraqlı olmaması anında cəlb olunur və 50 min - 1 milyon dollar intervalında maliyyə yatırımları ilə prosesə qoşulurlar. Adətən biznes-mələk rolunda yenilikçi müəssisələrin idarə edilməsində təcrübəsi olan keçmiş sahibkarlar çıxış edirlər. Yenilikçi müəssisənin təsisçiləri sırasına daxil olan biznes-mələklər yalnız maliyyələşmədə deyil, həm də idarəetmədə səmərəli iştirak edir, bir çox hallarda isə müəssisəyə rəhbərlik edirlər [95].

Son dövrlərdə ABŞ-da daha bir meyl yaranmağa başlayıb: biznes-mələklər passiv biznes-mələklərin (*müəssisənin idarə edilməsində iştirak etmək istəməyən, amma maliyyə vəsaitlərini borc verməyə hazır olan sahibkarlar*) vəsaitlərini cəlb etmək üçün xüsusi şəbəkələrdə birləşirlər.

Cədvəl 5.2. 2009-cu ildə ABŞ-da biznes-mələklərin sərmayələrinin bölgüsü (%-lə)

Sahələr	Proqram təminatı	Səhiyyə	Biotexnologiya	Sənaye və Energetika	Ticarət	Maliyyə
Sazişlər	19	17	8	17	9	5

Mənbə: www.unh.edu/news/docs/2009angelanalysis.pdf

2007-ci ildə biznes-mələklərin assosiasiyası yaradılıb. Bu təşkilatın əsas vəzifəsi səmərəli maliyyələşdirmə üsullarının müəyyən edilməsi və təcrübə mübadiləsinin təşkilindən ibarətdir.

Biznes-mələklərin maliyyələşdirmə üçün prioritet sahələri onların biliklərinin, bacarıqlarının və əlaqələrinin yarandığı keçmiş iş yerləri ilə bağlı olur.

Cədvəl 5.2-dən göründüyü kimi sərmayələrin əsas hissəsi – 44%-i yüksək texnologiyalı sahələrə (*proqram təminatı, səhiyyə və biotexnologiya*) yönəldilmişdir. İkinci yeri ənənəvi olan sənaye və energetika sahələri, sonuncu yerləri isə innovasiya sahələrinə aid olunması təəccüb doğuran ticarət və maliyyə sahələri tutur.

Yeniliklərin maliyyələşdirilməsinin növbəti fazası vençur dövrü adlanır. ABŞ-da ilk vençur şirkətləri kiçik biznesin maliyyələşdirilməsi barədə Aktın qəbul olunduğu 1958-ci ildə yaradılmışdır. 1973-cü ildə vençur kapitalının Milli Assosiasiyası yaradılmışdır. Bu təşkilatın əsas vəzifəsi vençur şirkətlərinin maraqlarını təmsil etməklə bərabər fondun fəaliyyətinin korporativ standartlarının hazırlanmasından ibarətdir. Vençur fondlarının səlahiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir: yüksək texnologiyalar bazarında perspektivli müəssisələrin axtarışı; onların nizamnamə fondlarında iştirak; belə müəssisələrin inkişafının təmin

edilməsi. Bu vəzifələrin icrası uğurlu olduğu halda vençur fondu həmin müəssisələrin səhmlərindəki payını mənfəətlə satmaq imkanını qazanır [96].

Vençur fondu yenilikçi müəssisəyə maliyyə dəstəyindən əlavə olaraq strateji planlaşdırma, menecment metodlarının seçilməsi, əməli planlaşdırma, müəssisənin potensial alıcılara və təchizatçılara təqdim edilməsi, idarəetmə heyətinə və mülkiyyətçilərə ödənişlərlə bağlı sualların həlli məsələlərində də yardım göstərilməsini təmin edir.

Avropa ölkələrində yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelin qurulması prosesində aparıcı rol üç insti-tusional quruma məxsusdur: universitetlər və digər ali təhsil müəssisələri; biznes; elmi-tədqiqat müəssisələri. Avropa dövlətlərinin əksəriyyəti universitetlərin, elmi-tədqiqat müəssisələri və biznesdən ibarət mexanizmin dəstəklənməsi üçün tədqiqat infrastrukturunun inkişafına xüsusi diqqət yetirir. Bütün lazımi avadanlıq və ləvazimatlarla təmin olunmuş elmi-tədqiqat laboratoriyaları, alimlərin kompakt yaşayış və iş yerləri, zəngin kitabxana və arxivlər, yüksək sürətli informasiya şəbəkələri, güclü kompüter proqramları kimi resurslar tədqiqat infrastrukturunun əsas elementləri hesab olunur. Belə infrastrukturların tərkibində yaradılan “qabiliyyət mərkəzləri” texnoloji ideyaların müxtəlif sahələrdə istifadəsində, biliklərin və yeniliklərin tədqiqat şəbəkəsi vasitəsilə yayılmasında mühüm rol oynayır.

Avropada tədqiqat infrastrukturunun inkişafında bir neçə meyli qeyd etmək olar [85]:

1. Tədqiqat infrastrukturunu zaman keçdikcə qeyri-maddi xarakter alır: tədqiqatların qloballaşması və müxtəlif ölkələrin alimlərinin birgə fəaliyyət göstərməsi zərurəti inkişaf etmiş informasiya və telekommunikasiya şəbəkələrinin mövcudluğunu tələb edir;

2. Elmin maliyyələşdirilməsi mexanizmində dövlətin rolu azalır, özəl sektorun payı isə artır: elm və yeni texnologiyaların inkişafına yönəldilən investisiyaların daha dəqiq qiymətləndirilməsinə ehtiyac yaranır;
3. Tədqiqatlar elmlərarası, bir neçə elm sahəsinin birgə tətbiqinə istiqamətlənir.

Bu meyillər də öz növbəsində tədqiqat infrastrukturunun yaradılmasında aşağıdakı təşkilati-iqtisadi problemlərin həllini qarşıya qoyur:

- tədqiqatların fraqmentar xarakterinin dəyişdirilməsi, sistemliliyin təmin edilməsi;
- tədqiqat proseslərinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi;
- tədqiqat proseslərinə göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, bu xidmətlərdən istifadə imkanlarının genişləndirilməsi;
- tədqiqat məsrəflərinin idarə edilməsi və s.

Tədqiqat infrastrukturunun maliyyələşdirilməsi və inkişaf modeli əsasən Fransadakı texnoparkların və “rəqabət qabiliyyətlik qurşaqları”nın yaradılması təcrübəsi əsasında qurulur. Bir ərazidə yerləşən və əlaqəli fəaliyyət göstərən istehsal, təhsil və tədqiqat müəssisələri “rəqabət qabiliyyətlik qurşağı”nı (*klasteri*) formalaşdırır.

Fransada belə “qurşaqların” maliyyələşdirilməsi müxtəlif üsullarla həyata keçirilir: müxtəlif dövlət orqanları tərəfindən kreditlərin verilməsi; vergi yükünün və sosial ehtiyaclara məcburi ödənişlərin azaldılması; yerli büdcələrin dotasiyaları və s. Fransa dövlətinin “qurşaqlar” üçün tətbiq etdiyi fiskal güzəştlər aşağıdakılardan ibarətdir [98]:

- ☐ fəaliyyətin ilk üç ilində mənfəət vergisindən azad edilmə;
- ☐ sonrakı iki ildə ödənilməli olan mənfəət vergisinin 50%-nin bağışlanması;

❑ bəzi hallarda əmlak vergisindən azad etmə və s.

Fransa hökuməti bu güzəştlərin illik ümumi miqdarını 100 min avro çərçivəsində məhdudlaşdırmışdır. “Rəqabət qabiliyyətlilik qurşaqlarında” həyata keçirilən layihələr dörd növə bölünür:

- ❖ fundamental tədqiqatlar - Elm üzrə Milli Agentlik tərəfindən idarə olunur;
- ❖ sənayenin inkişafı layihələri - ayrı-ayrı nazirliklərin payları ilə yaranan fondlardan maliyyələşdirilir;
- ❖ kiçik və orta biznesin fərdi yenilikçi layihələri - Kiçik və Orta Müəssisələrin Dəstəklənməsi Agentliyi;
- ❖ iri sənaye layihələri (*büdcəsi 10 milyon avrodan çox olan*) - Sənaye İnnovasiyaları Agentliyi tərəfindən koordinasiya edilir.

Fransa dövləti fundamental elmlərin və tətbiqi tədqiqatların dəstəklənməsinə xüsusi diqqət yetirir. Universitetlərdən və elmi-tədqiqat laboratoriyalarından cəlb edilmiş peşəkar mütəxəssislərin Tədqiqat Birliyinin yaradılması məhz belə siyasətin təcəssümüdür. Fransada universitetlərin nəzdində fəaliyyət göstərən tədqiqat laboratoriyaları dövlət büdcəsindən dotasiyalar alır. Nümunə üçün, Parisdə yerləşən Paris 1 Panteon Sorbonna universiteti 200 milyon avroluq büdcəyə malikdir. - Bu büdcənin təxminən 7 milyonu özəl sektorun sifarişləri əsasında formalaşır. Hazırda Fransa universitetləri özəl şirkətlərlə əlaqələri genişləndirərək tədqiqat müqavilələrinin sayını və məbləğini artırmağa istiqamətlənirlər. Bu isə öz növbəsində aparılan tədqiqatların real aktuallığının və biznesin elmi biliklərə tələbatının artmasına mühüm təsir göstərir [85].

Fransada dövlət fundamental elmin əsas maliyyələşdiricisi kimi qalmaqdadır. Dövlət universitetlərin və istehsal müəssisələrinin fundamental biliklərə tələbatını artırmaq üçün institusional mühiti formalaşdırmağa çalışır, özəl

şirkətlər və universitetlərlə fundamental tədqiqatların maliyyələşdirilməsində birgə iştiraka üstünlük verir. Bu istiqamətdə aparılan tədbirlər nəticəsində qeyd etdiyimiz “rəqabət qabiliyyətlik qurşaqları” yaranır, ali məktəblərlə tədqiqat institutlarının birləşməsi baş verir, təhsil-istehsal və təhsil-elm klasterləri formalaşır.

Özəl sektorun universitetlərin və elmi-tədqiqat institutlarının apardığı tədqiqatlara tələbatı və bu layihələrdə iştirak etmək qabiliyyəti yüksək texnologiyalı iqtisadiyyatın qurulmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Avropa ölkələrində yenilikçilik mühitinin formalaşmasında dövlətin iqtisadi siyasətinin əsas istiqamətlərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- ❖ yüksək texnologiyalara əsaslanan layihələrin maliyyələşdirilməsində iştirak;
- ❖ antiinhisar siyasəti və rəqabətin dəstəklənməsi;
- ❖ dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya;
- ❖ fundamental və tətbiqi elm sahələrinin inkişaf etdirilməsi, biliyin əsas iqtisadi resursa çevrilməsi ilə həm özəl, həm də dövlət təşkilatlarının biliklərə tələbatının artırılması.

Çin iqtisadiyyatının böyük sürətlə inkişaf etdiyini və dünyada ən çox investisiyanın qoyulduğu ölkələrdən biri olduğunu nəzərə alaraq bu ölkənin vergi sistemində nəzər salaq. Belə ki, Çində xarici investisiyalı müəssisələr əsasən aşağıda göstərilən vergilərə cəlb olunur:

- ✓ təsərrüfat fəaliyyətinə vergi - vergiyə cəlb olunan xidmətlərin göstərilməsi, qeyri-maddi aktivlərin təqdim edilməsi və daşınmaz əmlakın satışı zamanı tətbiq olunur;
- ✓ biznes vergisi - mal dövriyyəsi əsasında hesablanır və hesabat dövrü təqvim ayıdır. Vergi dərəcəsi fəaliyyət növlərindən asılı olaraq fərqlənir: nəqliyyat

- 3%, tikinti-mühəndis işləri - 3%, maliyyə fəaliyyəti
- 8%, poçt və telekommunikasiya - 3%, mədəniyyət və idman - 3%, əyləncə sferası 5-20%, xidmətlər- 5%, qeyri-maddi aktivlərin əldə olunması - 5%.

Mənfəət vergisinə gəlinə isə, bu vergi Çin ərazisində gəlir əldə edən bütün xarici şirkətlərə və xarici investisiyalı müəssisələrə tətbiq edilir. Verginin həcmi hər il başa çatdıqdan sonra 5 ay müddətində müəyyənləşdirilir. Verginin həcmi maya dəyəri, xərclər və zərərər nəzərə alınmaqla ümumi mənfəət əsasında hesablanır. Çinin bəzi xüsusi rayonlarında təsis edilmiş və müəyyən fəaliyyətlə məşğul olan xarici investisiyalı müəssisələrə 15% və 24%-lik vergi dərəcələri tətbiq edilir. Müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olan xarici investisiyalı müəssisələrə 5 ilə qədər vergi təfəvüzü verilir bilər.

İqtisadi modeli Avropa ölkələri ilə müqayisədə Azərbaycan modelinə daha çox oxşayan Rusiyada son illərdə yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi inkişaf modelinin qurulması istiqamətində intensiv iqtisadi siyasət aparılır. Rusiyanın innovasiya siyasətinin əsas istiqamətlərinə vergi güzəştlərinin verilməsi, texnoparkların və xüsusi iqtisadi zonaların yaradılması, yüksək texnologiyaların yaradılması ilə məşğul olan dövlət şirkətinin - "RosNANO"-nun yaradılması və başqalarını aid etmək olar. İlk baxışdan sistemli görünən bu tədbirlərin nəticələri böyük maraq doğurur. 2010-cu ildə aparılmış tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Rusiyada müəssisələrin yalnız 10%-i texnoloji innovasiyalarla məşğul olur. Onların cəmi 1%-i dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətli olmaq şansına malikdir. İnnovasiya fəaliyyətli müəssisələrin əksəriyyəti xarici ölkələrdə mövcud olan texnoloji həllərin təkrar istehsalını reallaşdırmaqla məşğuldur. Belə ki, onlardan 40%-i xarici ölkələrdən maşın və avadanlıqların alınması ilə

texnoloji təkmilləşdirmə aparır, 45%-i innovasiyaların imitasiyası ilə məşğul olur (*yeni texnologiyaları patentlərin və lisenziyaların alınması ilə cəlb edirlər*), 8%-i yeni bilikləri yaradır və Rusiyanın daxili bazarlarında rəqabət aparmağa çalışırlar, cəmi 7%-i dünya bazarlarına daxil ola bilir [42,97].

Rusiyada yaradılmış texnoparklar məzmununa görə Avropadakı texnoparklardan fərqlənir. Onların əksəriyyətinin fəaliyyəti binaların və avadanlıqların icarəyə verilməsi ilə məhdudlaşır. Xüsusi iqtisadi zonalarda innovasiya fəallığı olduqca zəifdir. İnnovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olduqlarını sübut etməkdə çətinlik çəkən müəssisələr vergi güzəştlərindən istifadə edə bilmirlər. Dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərin sistemliliyinə nail olunmur. Belə ki, bu tədbirlər ya vaxtında reallaşmır, ya da yenilikçi təşkilatların aktual tələbatlarına uyğun gəlmir. Elm, təhsil və istehsal sahələri arasında əlaqələrin zəifliyi və bu sahələr arasında güclü hüquqi-iqtisadi maneələrin (*müəlliflik hüquqlarının qorunması, tədqiqat məsrəflərinin böyüklüyü, nəticələrin keyfiyyəti, investisiya risklərinin yüksək olması və s.*) mövcudluğu Rusiyada sistemli tədqiqat infrastrukturunun qurulmasına və inkişafına mane olan əsas amillər kimi qəbul olunur.

Son illərdə Azərbaycanda tətbiq edilmiş texnoloji yeniliklərin əksəriyyəti dövlət orqanlarının təşəbbüsü və dəstəyi ilə həyata keçirilir. Azərbaycanın elektrik stansiyalarının yeniləşdirilməsi, yeni su, istilik və külək elektrik stansiyalarının tikilməsi, neft emalı və neft-kimya müəssisələrinin rekonstruksiyası kimi layihələr əsasən dövlət büdcəsinin vəsaitləri və dövlət təminatlı kreditlər hesabına maliyyələşdirilir. Ölkəmizin qeyri-neft sektoruna aid olan dövlət və özəl şirkətlərin yeni texnologiyaların yaradılması və tətbiqi üzrə uğurları barədə faktları müəyyənləşdirmək

və ictimaiyyətə göstərmək üçün isə xeyli səy göstərmək lazım gəlir. Neft və təbii qazın hasilatı və emalı avadanlıqları, neft-kimya və kimya məhsullarının istehsalı, enerji istehsalı, tikinti, aqrar və digər sektorlarda mövcud olan böyük elmi-texniki potensial yeniliklərin yaradılması üçün imkanların mövcudluğuna dəlalət edir. Bu potensialın inkişafı və reallaşması üçün əlverişli iqtisadi mühitin yaradılmasını əsas vəzifələrdən biri kimi qəbul etmək olar.

Qeyd olunanları ümumiləşdirməklə yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın qurulması üçün fəaliyyətin ümumi istiqamətlərini təklif etmək olar:

1. Yüksək texnologiyalı sahələrin əlverişli fəaliyyət mühitinin yaradılması üçün müvafiq institusional dəyişikliklərin aparılması.
2. Yüksək texnologiyalı sahələrin yaranması üçün iri həcmli maliyyə qoyuluşlarının reallaşdırılması.
3. Həm yenilikçilərin, həm də sərmayəçilərin özünü-təşkil bacarıqlarının artırılması.

Əlbəttə, bu tədbirlər qısa müddət ərzində reallaşa və nəticələr verə bilməz. Qarşıda dayanan belə irimiqyaslı məqsədə nail olmaq üçün həm elm, həm də iş adamlarından böyük iradə, səbr, məqsədyönlü və davamlı iş tələb olunur.

Hər bir nəzəriyyədə olduğu kimi, bu problemin də həllinə məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi və onların aradan qaldırılması üçün yolların göstərilməsindən başlamaq lazımdır. Ölkəmizdə yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi inkişaf modelinin qurulması aşağıdakılarla yekunlaşmayan işlərin zəruri olduğunu qeyd etmək olar:

- son 20 ildə böyük inkişaf yolunu keçməsinə baxmayaraq iqtisadi sistemin tənzimlənməsi üçün bazar mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi;
- yeniliklərin yaranması və kommersiyalaşması üçün

daxili bazarın tutumunun nisbi məhdudluğu maneəsinin aradan qaldırılması - iri tutumlu bazarlara çıxış strategiyalarının işlənməsi;

- sərmayəçilər və yenilikçilər arasında mövcud olan informasiya asimetriyasının aradan qaldırılması üçün müvafiq təşkilati-hüquqi tədbirlərin görülməsi;
- biliklərin dəyər yarada bilən iqtisadi resursə çevrilməsi üçün hüquqi və təşkilati mexanizmlərin daha da inkişaf etdirilməsi;
- kifayət qədər böyük maliyyə və elmi-texniki potensiala malik olan iri dövlət müəssisələrində bazar prinsipləri ilə işləmə qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi və sahibkarlıq motivasiyasının gücləndirilməsi;
- təhsil - tədqiqat - istehsalçı müəssisələr klasterinin formalaşması və inkişafı üçün təşkilati-iqtisadi və hüquqi tədbirlərin davam etdirilməsi;

Ölkədə bazar mexanizmlərinin gücləndirilməsi ilə bərabər iqtisadi fəaliyyətlə bağlı qanunvericiliyin də inkişaf etdirilməsi zəruridir: rəqabət məcəlləsinin qəbulu, innovasiya fondlarının maliyyələşdirilməsi üçün vençur fondları barədə qanunun qəbulu, gömrük və Vergi Məcəlləsində yenilikçi müəssisələr üçün xüsusi rejimin yaradılması ilə bağlı dəyişikliklərin aparılması, standartlaşdırma və sertifikatlaşdırmaya dair qanunvericilik aktlarının təkmilləşdirilməsi, müəlliflik hüquqlarının qorunması tədbirlərinin sərtləşdirilməsi və s.

Yenilikləri daha yaxşı dəstəkləyən vergi sistemi bir çox hallarda ədalətlik prinsipinə uyğun gəlmir. Gəlir vergisinin progressiv şkalası yenilikçi sahibkarlığın dəstəklənməsi ilə uzlaşmır, belə ki, gəlir vergisinin dərəcəsi artdıqca sahibkarların yüksək riskli yeni layihələrə sərmayə qoymaq istəkləri və imkanları məhdudlaşır. Belə layihələrin investisiyalasdırılması “riskə görə yaxşı mükafat”la özünü doğrulda bilər. Gəlir vergisinə progressiv şkalanın tətbiqi

isə sahibkarı bu mükafatdan məhrum edir. Yalnız yeniliklərin yaranması ilə bağlı olan layihələrdən əldə edilən gəlirin aşağı vergi dərəcəsi ilə vergitutmaya cəlb olunması sahibkarların bu stimulumu bərpa edə bilər.

İnnovasiya sahələrinə investisiyaları stimullaşdıran vergitutma üzrə aşağıdakı təklifləri irəli sürmək olar.

1. Yeniliklərin istehsalçıları üçün:

- ☐ müəyyən dövr ərzində yeni texnologiyaların və ya yeni malların təqdim edilməsindən əldə edilən mənfəətin vergidən azad edilməsi, vergi tətillərinin verilməsi və vergi dərəcələrinin azaldılması;
- ☐ yenilikçi müəssisələrin nizamnamə fondunda iştirakdan əldə edilən gəlirlərinin vergilərdən azad edilməsi;
- ☐ yeni texnologiyanın yaradılmasında iştirak edən əsas vəsaitlərin alınması və qurulması, digər aktivlərin alınması ilə bağlı xərclərin ƏDV-dən azad edilməsi;
- ☐ yeniliklər üçün istifadə olunan əsas vəsaitlərin sürətləndirilmiş amortizasiyası;
- ☐ yeniliklər üçün istifadə olunan əmlakın (laboratoriya avadanlıqları, sınaq qurğuları, tədqiqat bölmələrinin yerləşdiyi binalar və s.) vergidən azad edilməsi;

2. Yeniliklərə tələbatı dəstəkləmək üçün:

- yeniliklərin (texnologiyaların, məhsulların) satışı üzrə dövryyələrin ƏDV-dən azad edilməsi;
- yeniliklərin alıcılarına mənfəət, əmlak və digər vergilər üzrə güzəştlərin tətbiqi və s.

Əlbəttə, bu güzəştlərdən sui-istifadə hallarını aradan qaldırmaq üçün ilk öncə “yeni məhsul”, “yeni texnologiya”, “yeni xidmət” anlayışlarının iqtisadi-hüquqi mahiyyəti müəyyən olunmalı, fəaliyyətin yeniliyin yaranması ilə bağlılığının müəyyən edilməsi, aktivlərin yeniliyin yaradılmasında iştirakını və bu iştirakın zəruriliyini, təqdim olunan texnologiyanın və ya malın yeniliyini müəyyən etmək üçün şəffaf və çevik hüquqi mexanizmlər işlənməlidir.

İntellektual mülkiyyət haqqında qanunvericilik aktlarının və bu aktların icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi də çox mühüm məsələdir. İntellektual mülkiyyətin lazımı səviyyədə qorunduğu şəraitdə sahibkarların biliklərin istehsalı ilə bağlı motivasiyaları güclənir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində istifadə olunan vasitələrin (*vergi və gömrük siyasəti, pul-kredit və maliyyə siyasəti, antiinhisar qanunvericiliyi və s.*) yenilikçi müəssisələr üçün fərqləndirilməsi, bu zaman sui-istifadə imkanlarının məhdudlaşdırılması və digər belə vəzifələr tənzimləmə vasitələrinin mürəkkəbliyinin artmasına və dövlət orqanlarının işinin intellektual təşkiledicisinə tələblərin xeyli yüksəlməsinə gətirəcəkdir.

Ölkə yeniliklərin təşəbbüskarı olmalı, yoxsa risk etmədən və bu işə iri sərmayələr yatırmadan başqalarının yeniliklərini imitasiya etməklə kifayətlənməlidir? Bu strategiyalardan hansı Azərbaycan üçün uğurlu ola bilər?

Bir çox hallarda müəssisələr üçün başqalarının yeniliklərini imitasiya etmək daha səmərəli olur. Yeniliyi imitasiya edən şirkət bazara müəllif şirkətdən gec daxil olsa da, onun sərmayə məsrəfləri 25-50% aşağı olur. Digər tərəfdən, yeniliyin bazar testi zamanı müəyyən olunmuş qüsurlarını bilən imitasiyaçı daha rəqabətli yeniliyi təklif etmək imkanı qazanır. Yeniliklərdən pulsuz istifadə etmək və imitasiya ilə iri maliyyə vəsaitlərinə qənaət etmək arzusu müəssisələri yeniliklərin yaradılması üzrə investisiya planlarını təxirə salmağa təhrik edir.

Bu kontekstdə iqtisadi siyasətin əsas dilemması hansı yolun seçilməsi ilə bağlı olur: ya yeniliyin yaradılması, ya da yeniliyin “imitasiyası”. Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin çoxu başqalarının yeniliklərindən istifadə etməklə inkişaf yolunu seçmişlər. İnkişafın imitasiya yolu bu ölkələrə sənayeləşməyə və iri həcmli investisiyaların cəlb edilməsinə

imkan yaratmışdır. Həmin ölkələr uzun müddət ərzində ABŞ, Yaponiya və digər inkişaf etmiş ölkələrdən olan şirkətlərin əməktutumlu əməliyyatlarının icraçısı (*əsasən yığma zavodları bu ölkələrdə tikilirdi*) olmuşlar.

Inkişafın innovasiya yolunu yeniliklərin pulsuz əldə edilməsi və kommersiya istifadəsini məhdudlaşdıran iqtisadi siyasətlə dəstəkləmək olar. Patentlər, müəlliflik hüquqlarının qorunması, vergi və gömrük güzəştləri, güzəştli maliyyələşdirmə kimi tədbirlər yenilikçi fəaliyyətin mənfəətliliyini və beləliklə, investisiya meyillərini artırma bilər.

“Yeniliklərin sərmayə mənbələri haradadır?” sualının cavabı ciddi müzakirələr tələb edir. Kim bunu etməlidir – dövlət, özəl sektor, yoxsa xeyriyyəçi təşkilatlar və insanlar? Praktikada tez-tez rast gəlinən hallardan biri də yenilikçilərin lazımi miqdarda maliyyə vəsaitlərinə malik olmamasıdır. Bu halda kənar investorun cəlb edilməsi problemi yaranır və yeniliklərin maliyyələşdirilməsinə yönəldilən borc kapitalının dəyəri ilə yeniliyin gətirəcəyi mənfəət arasında fərqi çoxluğu məhdudlaşdırıcı amil rolunu oynayır.

Yeniliklərin yaradılmasına yönəldilən maliyyə vəsaitlərinin böyük hissəsi gələcək mənfəət mənbəyi olacaq biliklərin və qeyri-maddi aktivlərin yaradıcılarına - elmi-texniki heyətin əmək haqqının ödənilməsinə sərf olunur. Yeni biliklərin əksər hissəsi onların daşıyıcıları ilə birbaşa bağlı olur və həmin işçinin müəssisədən çıxması ilə qismən itirilmiş olur. Bu baxımdan, yenilikçi müəssisələrdə əmək müqavilələrinin bağlanması və icrası mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi zərurəti yaranır.

İnformasiya asimetriyası konsepsiyası müasir iqtisadi nəzəriyyədə mühüm yer tutur. Bu konsepsiyaya görə sərmayəçinin yeniliyin verə biləcəyi nəticələr barədə məlumatlılığı müəllifə nisbətən az olur. Innovasiya layi-

həsinin müddəti nə qədər böyük olarsa, onun nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi imkanları bir o qədər azalır.

Informasiya assimmetriyası sərmayəçilərin davranışlarına da təsir edir. “Yaxşı” və “zəif” yeniliklərin fərqləndirilməsi mürəkkəb olduqda, sərmayəçinin hamı üçün vahid kredit faizi təklif etmək arzusu güclənir. Sərmayəçilər və yenilikçilər arasında mövcud olan güclü informasiya assimmetriyası innovasiya fəaliyyətini məhdudlaşdıran əsas səbəblərdəndir.

İdarəetmənin mülkiyyət hüququndan əlahiddə şəkildə həyata keçirildiyi halda (*müəssisənin sahibi əməli idarə etmədə iştirak etmir, bu işi müzdli peşəkarlar - menecerlər həyata keçirir*) iri müəssisələrdə olduğu kimi, yenilikçi kiçik müəssisələrdə də “mənəvi risk”lər meydana çıxır. Belə bölgü müəssisə sahiblərinin məqsədləri ilə icraçıların (*yenilikçilərin – mütəxəssis və ya menecerlərin*) məqsədləri arasında uyğunsuzluqdan doğan “etibarsızlıq” probleminin yaranmasına gətirir.

Mənəvi risk iki ssenari üzrə meydana çıxa bilər. Birinci hal əsasən dövlət təşkilatları üçün səciyyəvidir: şirkətin menecerləri ayrılmış vəsaitləri özləri üçün daha əlverişli olan layihələrə - yeni aktivlərin, ofislərin və bahalı avtomobillərin alınması və s. yönəldə bilərlər. İkinci hal isə menecerlərin yeniliklərin investisiyalaşdırılmasına həddən artıq ehtiyatla yanaşması ilə bağlı yaranır. Bu halın səbəbi səhmdarları mövcud bizneslə təmin olunan dividendlərlə təmin etməklə vəzifəni qorumaq istəyidir. Səhmdarlar səhm paketlərinin dəyərinin artmasında və şirkətin dividend siyasətində maraqlı olurlar. Yüksək riskli və gələcəyi qeyri-müəyyən olan layihələrə yönəldilən sərmayələr qısamüddətli dövrdə nə səhmlərin dəyərini, nə də dividend siyasətini yaxşılaşdırmır. Belə yanaşma əksər menecerlərin prioritetləri sırasında uzunmüddətli strateji perspektivlərin,

o cümlədən riskli yenilik layihələrinin arxa plana, cari maliyyə göstəricilərinin isə ön plana keçməsinə gətirir.

Biliklərə tələbatın artırılması və inkişaf etdirilməsi üçün təhsil, elmi-tədqiqat və istehsalçı müəssisələr arasında bazar prinsiplərinə söykənən təsərrüfat əlaqələri qurulmalıdır. Son illərdə ölkəmizdə informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etməsi səmərəli tədqiqat infrastrukturunun formalaşdırılması üçün əlverişli zəmin yaratmaqdadır.

Aparılan tədqiqatın nəzəri müddəalarını ümumiləşdirməklə ölkəmizdə yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelin qurulması probleminin həllinin aşağıdakı istiqamətlərini göstərə bilərik: bazarın rəqabət mexanizminin gücləndirilməsi və dəstəklənməsi; dövlətin müvafiq tənzimləmə mexanizmlərinin yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi inkişaf modelinin qurulması prosesinə uyğunlaşdırılması və gücləndirilməsi; təşəbbüskar və yüksək milli-mənəvi dəyərlərə malik olan sahibkarlar ordusunun yaradılması və dəstəklənməsi.

Qeyd olunan istiqamətlərdə dövlətin prioritet vəzifələrinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən qanunvericilik bazasının və bu qanunların icra mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, tam şəffaflığın təmin olunması;
- yüksək texnologiyalı iqtisadi modelin aparıcı sahələrinin (*texnoloji prioritetlərin*) seçilməsi, bu sahələrdə yenilikçiliyi dəstəkləyən vergi, gömrük və güzəştli maliyyələşdirmə mexanizmlərinin işlənməsi və tətbiqi;
- elm və təhsil sistemi ilə istehsalçı müəssisələr arasında bazar münasibətlərinə əsaslanan əlaqələrin dəstəklənməsi, fundamental və tətbiqi tədqiqatların prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və

maliyyələşdirilməsi, biliyin dəyərin yaradılması üçün əsas iqtisadi resursa çevrilməsinin dəstəklənməsi.

Azərbaycanda bu istiqamətlər üzrə əhəmiyyətli işlər aparılmaqdadır. Ölkədə innovativ və yüksək texnologiyalar əsasında rəqabət qabiliyyətli sənaye istehsalının inkişafı üçün münbit şərait yaratmaq, bu sahədə sahibkarlığı dəstəkləmək, qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunu artırmaq məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırıqlarına uyğun olaraq ölkəmizdə 2011-2012-ci illər ərzində 3 sənaye və texnologiyalar parkı fəaliyyətə başlamışdır.

Ölkə başçısının 21 dekabr 2011-ci il tarixli Fərmanı ilə Sumqayıt şəhərində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı yaradılmışdır. Fərmanda sənaye parkı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infrastruktura və idarəetmə qurumlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsalı və xidmətlər göstərilməsi məqsədləri üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazi kimi müəyyən edilmiş, parkın ərazisində neft-kimya və digər prioritet sənaye sahələri üzrə rəqabət qabiliyyətli məhsulların (*işlərin, xidmətlərin*) istehsalı və emalı müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

İkinci sənaye parkının yaradılması Bakı şəhərinin Balaxanı qəsəbəsində məişət tullantılarının emalı (*təkrar emalı*) və xidmət müəssisələrinin fəaliyyət göstərəcəyi Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 28 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı əsasında reallaşmaqdadır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları, telekommunikasiya və kosmos, enerji səmərəliliyi sahələrində tədqiqatlar aparılması, yeni və yüksək texnologiyaların

hazırlanması üçün Sumqayıt şəhərində “Yüksək texnologiyalar Parkı”nın yaradılması barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 5 noyabr 2012-ci il tarixli Fərmanı isə milli iqtisadiyyatımızın prioritet inkişaf istiqmətlərindən birini müəyyən etməklə innovativ iqtisadi modelin qurulması prosesində mühüm mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikasının 21 dekabr 2012-ci il tarixli Qanunu və bu qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 dekabr 2012-ci il tarixli Fərmanı ölkəmizin vergi sisteminin modernləşməsi istiqamətində mühüm addımlardan biridir.

İnnovasiyalı iqtisadi sistemin qurulması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən sənaye və texnologiyalar parklarının yaradılması və bu parklarda fəaliyyət üçün vergi güzəştlərinin tətbiqi qloballaşan dünyada rəqabətli mühitin diqtə etdiyi zərurətdən doğur. Qeyd olunan Qanunla sənaye, yaxud texnologiyalar parkında fəaliyyət üçün əsaslı vergi güzəştləri nəzərdə tutulmuşdur.

2013-cü ilin 1 yanvar tarixindən qüvvəyə minmiş bu Qanuna görə müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye, yaxud texnologiyalar parkının rezidenti olan fərdi sahibkarlar və hüquqi şəxslər sənaye, yaxud texnologiyalar parkında qeydiyyatla alındıqları hesabat ilindən başlayaraq müvafiq olaraq bu parklardakı fəaliyyətdən əldə etdikləri gəlir və mənfəət vergisindən, parkda yerləşən əmlaka görə əmlak vergisindən, parkın ərazisində istifadə etdikləri torpaqlara görə torpaq vergisindən 7 il müddətinə azad edirlər.

Müvafiq icra hakimiyyəti orqanının qərarına əsasən yaradılan sənaye və texnologiyalar parkının idarəedici təşkilatının və ya operatorunun mənfəətinin sənaye və

texnologiyalar parkının infrastrukturunun tikintisinə və saxlanılmasına yönəldilmiş hissəsi mənfəət vergisindən azad olunmuşdur.

Sənaye və texnologiyalar parkının infrastrukturunun, istehsal sahələrinin yaradılması və tikintisi, habelə elmi-tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinin görülməsi məqsədilə sənaye və texnologiyalar parkının idarəedici təşkilatı və ya operatoru tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı ƏDV-dən azad edilmişdir.

Sənaye və texnologiyalar parkında istehsal sahələrinin tikintisi, elmi-tədqiqat və təcrübə konstruktor işlərinin görülməsi və istehsal məqsədilə parkın rezidenti olan hüquqi şəxslər və hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən fiziki şəxslər tərəfindən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının təsdiqedicisi sənədi əsasında idxal olunan texnikanın, texnoloji avadanlıqların və qurğuların idxalı – rezidentin sənaye və texnologiyalar parkında qeydiyyatı alındığı tarixdən 7 il müddətinə ƏDV-dən azad edilmişdir.

Sənaye və Texnologiyalar Parkının yaradılması və bu parkda fəaliyyətin təmin edilməsi üçün tələb olunan əsas vəsaitlərin alınmasının ƏDV-dən azad edilməsi innovativ fəaliyyətin maliyyə tutumunu azaltmaqla belə investisiyaların maliyyə və inflyasiya risklərinin xeyli yumşaldılması və beləliklə, sahibkarların bu istiqamətdə motivasiyasının əhəmiyyətli dərəcədə dəstəklənməsi üçün geniş imkanlar açır.

Əlavə dəyər vergisinin investisiya və innovasiya fəaliyyətinə təsirinin təhlili göstərmişdir ki, belə fəaliyyət növlərində həm daxili (*əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin alınması*), həm də xarici istiqamətli (*malın satışı, xidmətin*

göstərilməsi və işlərin görülməsi) əməliyyatların “sıfır” dərəcə ilə ƏDV-yə cəlb olunması yeni məhsulların həm istehsalını, həm də tələbatını dəstəkləməklə daha yaxşı effekt verir. Fikrimizcə, ƏDV inzibətçiliğində müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi belə güzəştlərin də qəbul edilməsinə və müvafiq ƏDV inzibətçiliyinə imkanlar yaradacaqdır.

Hüquqi şəxsin iştirak paylarının və ya səhmlərinin təqdim edilməsinin ƏDV-dən azad olunan əməliyyatlar sırasına daxil edilməsi Azərbaycanda fond bazarının inkişafı və səhmlər vasitəsilə investisiyaların cəlb edilməsi imkanlarını xeyli artırır, müəssisələrdə iştirak paylarının təqdim edilməsində çevikliyin artırılması və yeni investorların müəssisələrin fəaliyyətinə cəlb edilməsi üçün münbit zəmin yaradır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 aprel 2013-cü il tarixli Fərmanı ilə Vergi Məcəlləsinin 13-cü maddəsinə “sənaye parkının rezidenti” və “texnologiyalar parkının rezidenti” anlayışlarının müəyyən edilməsi üçün müvafiq müddəalar əlavə edilmiş, Vergi Məcəlləsinə 67-1 maddəsi əlavə olunaraq sənaye, yaxud texnologiyalar parkının rezidentinin vergitutma obyektinin ayrı-ayrı hallarda müəyyən edilməsi qaydaları təsbit edilmişdir.

Ölkə başçısının 24 aprel 2013-cü il tarixli Fərmanı ilə sənaye parklarının nümunəvi əsasnaməsi təsdiq edilmişdir. Həmin sənəddə sənaye parkı sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri infraqurum və idarəetmə qurumlarına malik olan, müasir texnologiyaların tətbiqi yolu ilə yüksək rəqabət qabiliyyətli məhsulların istehsalı və xidmətlərin göstərilməsi məqsədləri üçün istifadə edilən, sahibkarların səmərəli fəaliyyətinə və inkişafına kömək edən ərazi kimi təsbit olunmuşdur.

Əgər sənaye, yaxud texnologiyalar parklarının yaradıl-

ması, parkların fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və parklarda fəaliyyətə verilən vergi güzəştləri ilə bağlı qərarların xronologiyasına diqqət yetirsək, onda bu istiqamətdə görülmüş işlərdə sistemliliyin, məqsədyönlülyün, düşünülmüş strategiyanın və məntiqli ardıcılığın şahidi ola bilərik. Bütün bunlar sənaye, yaxud texnologiyalar parklarında fəaliyyətə tətbiq olunan çox ciddi vergi güzəştlərinin və qeyd olunan digər tənzimlənmə tədbirlərinin yaxın gələcəkdə müsbət nəticələr verəcəyinə möhkəm əminlik yaradır.

5.2. İnvestisiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş vergi siyasətinin modernləşməsi istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin uğurlu daxili və xarici siyasəti nəticəsində iqtisadi sahədə keçid dövrünü başa vurmuş Azərbaycanda çevik vergi siyasətini həyata keçirməyə qadir olan və beynəlxalq standartlara cavab verən müasir vergi xidməti formalaşmışdır.

Azərbaycanın müasir vergi xidməti ölkənin iqtisadi qüdrətinin güclənməsi, nəhəng regional layihələrin həyata keçirilməsi işlərinə öz töhfəsini verməkdədir. Bununla da mustəqil dövlətimizin vergi siyasəti iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsinə, iqtisadi tənzimləmədə və fiskal siyasətin həyata keçirilməsində aparıcı amilə çevrilməkdədir. Dövlət başçısının bu sahədə verdiyi tapşırıqlar əsasən, dövlət idarəçiliyinin müasir Avropa standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində təkmilləşdirmələr aparılmasından, vergi orqanları ilə vergi ödəyicilərinin arasında texnoloji baxımdan mükəmməl elektron əlaqələrin yaradılmasından, müasir kompüter və proqram təminatları, geniş təhlil bazasına malik informasiya sistemlərinin qurulması istiqamətində işlərin davam etdirilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2005-ci il 12 sentyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında vergi inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı”nın (2005-2007) əsas məqsədi ölkədə vergi sistemini beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqla bu sahədə səmərəli inzibətçiliğin yaradılmasına nail olmaqdan və ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirməsinə təkan verən vergi daxilolmalarının mün-təzəm artmasını təmin etməkdən ibarət idi.

“Azərbaycan Respublikasında vergi inzibətçiliğinin tək-

milləşdirilməsi üzrə Dövlət Proqramı” (2005-2007) çərçivəsində aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu [33]:

- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin nəzdində vergi ödəyicilərinə xidmət edən müasir telefon məlumat mərkəzinin yaradılması;
- ərazi vergi orqanlarında vergi ödəyiciləri üçün kompüter terminallarının qurulması;
- vergi ödəyicilərinin öz parolu ilə Vergilər Nazirliyinin kompüter informasiya sisteminə daxil olaraq şəxsi hesab və rəqəmlərindən zəruri məlumatı almaq imkanının yaradılması;
- Vergilər Nazirliyinin fəaliyyəti və vergi mədəniyyəti haqqında silsilə televiziya və radio verilişlərinin təşkili;
- özəl vergi məsləhəti xidmətlərinin təşkili üçün tələb olunan təşkilati və normativ-hüquqi bazanın hazırlanması;
- vergi ödəyicilərinə Vergilər Nazirliyinin internet saytı vasitəsilə yuxarı vergi orqanına (*vəzifəli şəxsə*) şikayət etmək imkanının yaradılması;
- vergi ödəyiciləri üçün daha mükəmməl apellyasiya sisteminin yaradılması haqqında təkliflərin hazırlanması;
- əmlakın leqallaşdırılması ilə əlaqədar vergi amnistiyası üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və təkliflərin hazırlanması;
- fiziki şəxslərin ümumi gəlirləri haqqında vergi bəyannamələrinə (*umumi bəyannamə sisteminə*) keçmək üçün menecment, texniki ləvazimat və proqram təminatı üzrə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və tələb olunan insan, texniki və maliyyə resurslarının qiymətləndirilməsi;

- ölkədə fiziki şəxslərin ümumi gəlirləri haqqında bəyannamənin verilməsinə keçmək üçün Dövlət Proqramı layihəsinin hazırlanması;
- əlavə dəyər vergisi ödəyicilərinin qeydiyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- qeydiyyatdan əvvəl vergidən yayınmaya meyilli olanları aşkar etmək üçün;
- şübhəli iqtisadi əməliyyatlar, dələduzluq və vergidən yayınma üzrə xüsusi diaqnostika meyarlarının hazırlanması; Vergilər Nazirliyi ilə üçüncü tərəflər arasında vahid kompüter informasiya bazasının yaradılması və onun Nazirliyin kompüter informasiya sisteminə inteqrasiyası; müvafiq meyarlar üzrə Vergilər Nazirliyi ilə üçüncü tərəflər arasında məlumat mübadiləsinin aparılmasının sadələşdirilməsi;
- əlavə dəyər vergisi ilə bağlı vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə maliyyə sanksiyalarının tətbiqi barədə təkliflərin hazırlanması;
- Vergilər Nazirliyinin nəzdində auditin planlaşdırılması məqsədi ilə vergi ödəyiciləri haqqında hüquqi və iqtisadi analitik məlumat bazasının təkmilləşdirilməsi və bu bazanın Nazirliyin vahid kompüter informasiya sisteminə inteqrasiyası;
- səyyar vergi yoxlamalarının səmərəliliyini artırmaq və yoxlamaların aparılması üçün vergi ödəyicilərinin seçilməsində subyektivliyi aradan qaldırmaq məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin seçilməsi proseslərinin avtomatlaşdırılması;
- Vergilər Nazirliyinin kompüter informasiya sistemi vasitəsilə borcların yaranma müddətlərinə görə qruplaşdırılması və vergi ödəyicilərinə bildirişlərin göndərilməsinin avtomatlaşdırılması;

- Vergilər Nazirliyinin taktiki planlaşdırma fəaliyyətinin və qərar qəbul etmə qabiliyyətinin optimallaşdırılması məqsədi ilə Menecment İnformasiya Sisteminin (MİS) gücləndirilməsi;
- korrupsiya risklərinin ifşa edilməsi və korrupsiya hallarının qarşısının alınması məqsədi ilə Vergilər Nazirliyində fəaliyyət prosedurlarının təkmilləşdirilməsi və daxili təhlükəsizlik sisteminin gücləndirilməsi;
- Vergilər Nazirliyinin vahid kompüter informasiya sistemi üzrə alt-sistemlərinin proqram təminatlarının hazırlanması və tətbiqi;
- vergi ödəyicilərinin vahid dövlət elektron reyestr sisteminin yaradılması;
- vergi ödəyicilərinin elektron bəyannamələrə keçidinin təmin edilməsi və s.

Qeyd edilən Proqrama əsasən aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilmişdir:

- Bakı şəhərini əhatə edən 195 nomrəli telefon məlumat xidmətinin bazasında respublikanın bütün regionlarını əhatə edən müasir telefon mərkəzi 2003-cü ilin sonunda yaradılmış, xidmətin funksiyaları və əhatə dairəsi genişləndirilərək 2006-cı il may ayının 1-dən etibarən vergi ödəyicilərinə respublikanın bütün regionlarından 195 nomrəli telefon xidmətinə birbaşa müraciət edə bilmələrinə şərait yaradılmışdır;
- vergilərin könüllü ödənilməsi sisteminin inkişaf etdirilməsi, regionlarda sahibkarlığın inkişafı və əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması məqsədilə Vergilər Nazirliyi tərəfindən, ilk növbədə, vergi orqanı olmayan şəhər və rayonlarda vergi ödəyiciləri üçün müasir avadanlıqlar və sürətli internet xətti ilə təchiz edilmiş kompüter terminalları yaradılaraq vergi ödəyicilərinin istifadəsinə verilmişdir;

- ölkənin ümumtəhsil məktəblərində vergilərə aid məsələlərin tədrisini səmərəli şəkildə həyata keçirmək məqsədi ilə metodiki kabinetlər yaradılmışdır;
- Vergilər Nazirliyinin internet saytının tərtibatı dəyişdirilmiş və yeni dizaynda istifadəçilərə təqdim edilmişdir. Saytın yeni versiyasında naviqasiya rahatlığı, yeni bölmələrin istifadəyə verilməsi, məlumatların saytda üç – Azərbaycan, ingilis və rus dillərində yerləşdirilməsi təmin edilmişdir;
- Vergi ödəyicilərinə Vergilər Nazirliyinin rəsmi internet saytı vasitəsilə yuxarı vergi orqanına (*vəzifəli şəxsə*) şikayət etmək, habelə vergi qanunvericiliyinin və inzibətçiliğinin təkmilləşdirilməsi barədə təkliflər təqdim etmək imkanı yaradılmışdır;
- Vergi ödəyicilərinin vergi orqanlarının qərarlarından (*aktlarından*), habelə vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkətlərindən (*hərəkətsizliyindən*) şikayətlərinə məhkəmədən kənar (*məhkəməyə qədər*) baxılması məqsədilə Vergilər Nazirliyində Vergi Apellyasiya Şurası yaradılmışdır;
- 2007-ci ilin əvvəlindən başlayaraq respublikamızda ilk dəfə elektron bəyannamələrin tətbiqinə başlanılmış və vergi bəyannamələrinin elektron formada təqdim edilməsini təmin etmək üçün *e-taxes.gov.az* - Internet Vergi İdarəsi yaradılmışdır;
- Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin qeydiyyatının “bir pəncərə” (*vahid qeydiyyat orqanı*) prinsipi ilə həyata keçirilməsinə başlanmışdır.

Ölkə başçısının yuxarıda qeyd edilən müvafiq sərəncamının məntiqi davamı kimi 2005-ci il 21 oktyabr tarixli digər bir Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı

(*Elektron Azərbaycan*)” rəhbər tutularaq 2006-cı ildən başlayaraq Vergilər Nazirliyi sistemində vergi inzibatchılığı proseslərinin elektron qaydada aparılmasına imkan verən “Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi” (AVİS) tətbiq edilir. 2007-2009-cu illərdə AVİS-də yerinə yetirilən iş prosesləri genişləndirilmişdir. AVİS vasitəsilə həm vergi xidmətində sənəd dövriyyəsi elektron formata keçirilmiş və operativ informasiya mübadiləsi təmin olunmuş, həm də vergi bəyannamələrinin qəbulu və emalı prosesi sadələşdirilmiş, iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi və proqnozların tərtibinə imkan yaradılmışdır ki, bu da vergi xidmətinə daha səmərəli nəzarət mexanizmlərini tətbiq etməyə imkan vermişdir. Məhz AVİS-in yaratdığı geniş imkanlar hesabına 2007-ci ildə ölkəmizdə elektron bəyannamə sisteminin tətbiqi mümkün olmuş və bu məqsədlə İnternet Vergi İdarəsi yaradılmışdır. Müvafiq sistemin tətbiqi nəticəsində Azərbaycan vergi xidməti təkcə MDB ölkələri arasında deyil, həm də Şərqi Avropada ən modern informasiya texnologiyasına malik xidmətlərdən birinə çevrilmişdir.

Davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi sahibkarlığın dəstəklənməsi sahəsində yeni vəzifələr müəyyən etmişdir. Məlum olduğu kimi, mövcud çoxpilləli biznesə başlama proseduraları, mürəkkəb icazələr sistemi uzun müddət tələb etməklə bərabər, bəzi hallarda bürokratik əngəllər və süründürməçilik yaradırdı. Məhz buna görə də göstərilən mənfi halların aradan qaldırılması, ölkədə sahibkarlığın sürətlə inkişaf etdirilməsi və daha əlverişli biznes mühitinin formalaşdırılması məqsədilə cənab Prezident İlham Əliyev tərəfindən “Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” 2007-ci il 30 aprel tarixində Fərman imzalanmışdır.

Müvafiq Fərmanda Azərbaycan Respublikasının Nazir-

lər Kabinetinə Ədliyyə Nazirliyi, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu və Dövlət Statistika Komitəsi ilə birlikdə vahid kodlaşdırmanın tətbiqi ilə sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" (*vahid qeydiyyat orqanı*) prinsipinə uyğun təşkilinə dair təkliflərin hazırlanması tapşırılmışdır. [34]

Prezident İlham Əliyevin "Sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə təşkilinin təmin edilməsi tədbirləri haqqında" 2007-ci il 25 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə 2008-ci il yanvarın 1-dən başlayaraq sahibkarlıq fəaliyyəti subyektlərinin fəaliyyətinin "bir pəncərə" prinsipi üzrə vahid dövlət qeydiyyat orqanı Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyi müəyyən edilmişdir.

Bununla da sahibkarların dövlət qurumlarından asılılığı azalmış, qeydiyyat prosesi sadələşmişdir. Belə ki, yeni sistemin tətbiqi prosedurların sayını üç dəfə, qeydiyyat dövrünü isə 20 dəfə azaltmışdır. İndiyədək yeni biznesə başlamaq üçün 15 prosedur keçmək, 33 sənəd təqdim etmək lazım idi. Qeydiyyat dövrü isə 72 gün idi.

Vahid orqanda qeydiyyat başladıqdan sonra isə sənədlərin tam hazır olması şərt ilə, üç gün kifayət edir. Sənədlərin ümumi sayı isə beşə endirilmişdir. Yeni qeydiyyat sistemi insan ehtiyatlarından istifadəyə də qənaət edir. Əvvəllər qeydiyyat prosesinə 500 dövlət işçisi cəlb edilirdisə, indi bu işlə bütün respublika üzrə Vergilər Nazirliyinin 85 əməkdaşı məşğul olur. Çoxpilləli sistem bəzən bürokratik maneələrə səbəb olurdu. Lakin sahibkarlıq fəaliyyətinin qeydiyyat prosedurunun sadələşdirilməsi ilə bu problemlər aradan qaldırılmışdır. Biznesin qeydiyyat sisteminə "bir pəncərə" prinsipinin tətbiqi biznesin sadələşdirilməsinə böyük təsir göstərmişdir. Bu, ölkədə

daha çox inkişaf etmiş kiçik və orta sahibkarlığın fəaliyyətə başlama prosesinin sürətlənməsi üçün vacib addım olmaqla, ölkədə işgüzar mühiti əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırmışdır. Onu da qeyd edək ki, sahibkarlıq subyektlərinin “bir pəncərə” prinsipi ilə qeydiyyatı sistemi Dünya Bankı və Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası tərəfindən müəssisələrin qeydiyyatı sahəsində ən uğurlu islahat hesab edilmiş və “Doing Business” hesabatının “Biznesə başlama” reytingində Azərbaycan Respublikası 64-cü yerdən 13-cü yerə yüksəlmişdir.

2008-ci ildə Azərbaycanda ilk dəfə ƏDV inzibatçılığı prosesində vergi nəzarətinin tam elektronlaşdırılmasına imkan verən ƏDV depozit hesablarının tətbiqinə başlanmışdır.

Vahid ƏDV depozit hesabının tətbiqi ƏDV üzrə vergidən yayınmaların qarşısının alınmasına, eyni zamanda vergi ödəyicilərinin ƏDV üzrə inzibati yükünün azaldılmasına da şərait yaratmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sistem vergi orqanları üçün geniş bir informasiya bazası rolunu oynamaqdadır.

Qeyd etmək lazımdır ki, məhz həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində 2010-cu il yanvarın 1-dən etibarən elektron vergi-hesab fakturalarının tətbiqinə başlanılmışdır.

Nəticədə vergi ödəyiciləri tərəfindən satılan mallara (*iş və xidmətlərə*) görə vergi hesab-fakturaları elektron formada təqdim olunur. Elektron vergi hesab-fakturalarının tətbiqi həm vergi ödəyiciləri üçün inzibatçılığın sadələşdirilməsinə, həm də bu sahədə aparılan vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasına əlverişli şərait yaradır.

Vergi siyasətinin modernləşdirilməsi və dünya standartlarına cavab verməsi istiqamətində görülən tədbirlərdən biri də Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində

bəzi tədbirlər haqqında” 2011-ci il 23 may tarixli Fərmanıdır. Müvafiq fərmanın icrası ilə əlaqədar biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə 2011-ci il iyunun 1-dən fiziki şəxslərin, 2012-ci il fevralın 7-dən isə hüquqi şəxslərin internet vasitəsilə elektron qeydiyyatına başlanılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şəxslərin elektron dövlət qeydiyyatı iki üsulla: sürətli və adi qaydada həyata keçirilir. Təsisçi bir nəfər olduqda sürətli elektron qeydiyyat tətbiq edilir ki, bu da cəmi bir neçə dəqiqə çəkir.

Təsisçilərin sayı 1-dən çox olduqda və ya hüquqi şəxsə dair daha geniş məlumatların daxil edilməsi tələb olunduqda adi elektron qeydiyyat sistemi seçilir ki, bu da 20 dəqiqədən 3 günədək davam edir. E-qeydiyyatın tətbiqi nəticəsində biznesə başlamaq üçün prosedurların sayı 6-dan 3-dək, tələb olunan sənədlərin sayı isə 7-dən 2-dək azaldılmışdır.

Bununla yanaşı, müvafiq Fərmanın icrasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin “Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən konkret sahələr üzrə elektron xidmətlər göstərilməsi Qaydaları”nın və “Elektron xidmət növlərinin Siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında” 2011-ci il 24 noyabr tarixli Qərarına əsasən Vergilər Nazirliyi tərəfindən həyata keçirilməli olan elektron xidmət növlərinin siyahısına aşağıdakılar aid edilmişdir:

- ✓ e-bəyannamə;
- ✓ e-vergi hesab fakturası;
- ✓ vahid depozit hesabı vasitəsilə ƏDV üzrə elektron ödənişlərin və əvəzləşmələrin aparılması;
- ✓ fərdi sahibkarların e-qeydiyyatı;
- ✓ ƏDV məqsədləri üçün e-qeydiyyat;
- ✓ bank idarələrində hesabların açılması;
- ✓ vergi kalkulyatoru;

- ✓ bəyannamələrin vergi orqanları tərəfindən hazırlanması və təsdiq üçün vergi ödəyicilərinə göndərilməsi;
- ✓ vergi ödəyicisinin, təsərrüfat subyektlərinin, nəzarət-kassa aparatlarının uçotu və fəaliyyəti barədə ərizələrin təqdim edilməsi;
- ✓ vergi bəyannamələrinin, hesabat və arayışların vergi orqanına təqdim edilməsi;
- ✓ vergi ödəyicilərinin muraciətlərinin SMS vasitəsilə cavablandırılması;
- ✓ vergi və rüsumların internet vasitəsilə ödənilməsi;
- ✓ vergi borcu barədə arayışların, üzləşdirmə aktlarının, şəxsi hesab vərəqəsindən çıxarışların təqdim edilməsi;
- ✓ kommersiya hüquqi şəxslərin e-qeydiyyatı;
- ✓ istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri barədə məlumatların əldə edilməsi;
- ✓ vergi uçotuna alınmış fiziki şəxslər barədə məlumatların əldə edilməsi;
- ✓ kommersiya qurumlarının dövlət reyestri məlumatlarının əldə edilməsi;
- ✓ ƏDV ödəyiciləri barədə məlumatların əldə edilməsi;
- ✓ kommersiya hüquqi şəxsin adının unikallığının yoxlanılması.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 17 oktyabr 2012-ci il tarixli Qərarı ilə təsdiq olunmuş elektron xidmətlərin siyahısında isə Vergilər Nazirliyi tərəfindən 57 adda belə xidmətin göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

1. Elektron bəyannamənin qəbulu;
2. Elektron vergi hesab-fakturasının qəbulu;
3. Vahid depozit hesabı vasitəsilə ƏDV üzrə elektron ödənişlərin və əvəzləşmələrin aparılması;
4. Fərdi sahibkarların onlayn qeydiyyatı;

5. Kommersiya hüquqi şəxslərin onlayn qeydiyyatı;
6. ƏDV məqsədləri üçün onlayn qeydiyyat;
7. Bank idarələrində hesabların açılması;
8. Vergi və digər büdcə daxilolmalarının internet vasitəsilə ödənilməsi;
9. Bəyannamələrin vergi orqanları tərəfindən hazırlanması və təsdiq edilmək üçün vergi ödəyicilərinə göndərilməsi;
10. Sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsinin vergi orqanına onlayn təqdim edilməsi;
11. Vergi bəyannamələrinin (*sadələşdirilmiş vergi bəyannaməsi istisna olmaqla*), hesabat və arayışların vergi orqanına onlayn təqdim edilməsi;
12. Vergi borcu barədə arayışın verilməsi üçün müraciətin qəbulu;
13. Şəxsi hesab vərəqəsindən çıxarışın verilməsi üçün müraciətin qəbulu;
14. Üzləşmə aktlarının verilməsi üçün müraciətin qəbulu;
15. Vergi ödəyicisinin təsərrüfat subyektinin (*obyektinin*) onlayn qeydiyyatı;
16. Vergi ödəyicisinin filialının, nümayəndəliyinin onlayn qeydiyyatı;
17. Vergi ödəyicisinin təsərrüfat subyektinin (*obyektinin*) onlayn qeydiyyatdan çıxarılması;
18. Vergi ödəyicisinin filialının, nümayəndəliyinin onlayn qeydiyyatdan çıxarılması;
19. ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatın onlayn ləğv edilməsi;
20. Nəzarət-kassa aparatının onlayn qeydiyyatı və qeydiyyatdan çıxarılması;
21. POS-terminalın onlayn qeydiyyatı;
22. POS-terminalın onlayn qeydiyyatdan çıxarılması;

23. Fiziki şəxsin fəaliyyətinin onlayn dayandırılması;
24. Hüquqi şəxsin fəaliyyətinin onlayn dayandırılması;
25. Hüquqi şəxsin filialının, nümayəndəliyinin fəaliyyətinin onlayn dayandırılması;
26. Vergi ödəyicisinin təsərrüfat subyektinin (*obyektinin*) fəaliyyətinin onlayn dayandırılması;
27. Fiziki şəxsin fəaliyyətinin onlayn bərpası;
28. Hüquqi şəxsin fəaliyyətinin onlayn bərpası;
29. Hüquqi şəxsin filialının, nümayəndəliyinin fəaliyyətinin onlayn bərpası;
30. Vergi ödəyicisinin təsərrüfat subyektinin (*obyektinin*) fəaliyyətinin onlayn bərpası;
31. Hüquqi şəxsin uçot məlumatlarının onlayn dəyişdirilməsi;
32. Fiziki şəxsin uçot məlumatlarının onlayn dəyişdirilməsi;
33. Hüquqi şəxsin filialının, nümayəndəliyinin uçot məlumatlarının onlayn dəyişdirilməsi;
34. Vergi ödəyicisinin təsərrüfat subyektinin (*obyektinin*) uçot məlumatlarının onlayn dəyişdirilməsi;
35. Vergilər Nazirliyinə göndərilmiş müraciətlərin, sorğuların və məktubların icrasının müraciət edənlər tərəfindən onlayn izlənilməsi;
36. Satınalmalar üzrə məlumatların onlayn təqdim edilməsi;
37. Vergi orqanı əməkdaşlarının fəaliyyətində korrupsiya və digər hüquqpozma halları barədə məlumatın onlayn verilməsi;
38. Vergi orqanı əməkdaşlarının qeyri-etik davranışı barədə məlumatın onlayn verilməsi;
39. Vergi Apellyasiya Şurasına müraciətin onlayn təqdim edilməsi;
40. Vətəndaşların video qəbulu;

41. Büdcə rekvizitləri barədə məlumatın verilməsi;
42. Vergi kalkulyatoru;
43. İstehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan vergi ödəyiciləri barədə məlumatların verilməsi;
44. Vergi uçotuna alınmış vergi ödəyiciləri barədə məlumatların verilməsi;
45. Kommersiya qurumlarının dövlət reyestri məlumatlarının verilməsi;
46. ƏDV ödəyiciləri barədə məlumatların verilməsi;
47. Kommersiya hüquqi şəxsin adının unikallığının yoxlanılması;
48. Çağrı Mərkəzində vergi qanunvericiliyi və elektron xidmətlərin tətbiqi ilə bağlı sualların cavablandırılması;
49. Çağrı Mərkəzində vergidən yayınma halları və vergi orqanlarının vəzifəli şəxslərinin hərəkəti (*hərəkətsizliyi*) barədə müraciətlərin qəbulu;
50. Çağrı Mərkəzində vergi növləri barədə məlumatın verilməsi;
51. Çağrı Mərkəzində vergi borcu barədə məlumatın təqdim edilməsi;
52. Çağrı Mərkəzində SMS vasitəsilə daxil olmuş müraciətlərin SMS ilə cavablandırılması;
53. Çağrı Mərkəzində qeyri-iş saatlarında zəng etmiş şəxsin sonradan onunla canlı rejimdə əlaqə yaradılması barədə müraciətinin qəbulu;
54. Vergi ödəyiciləri ilə sual-cavab;
55. Vergilər nazirinə onlayn müraciət;
56. Vergi orqanlarına xidmətə qəbul üçün müraciətin və sənədlərin qəbulu;
57. Vergi orqanlarında vakant vəzifələr üzrə qeydə alınmış namizədlər barədə statistik məlumatların verilməsi.

Bütün bunlar vergi prosedurlarının şəffaflaşdırılmasına, vergi ödəyicilərinin uçota durması və uçotdan çıxması, vergilərin hesablanması və ödənilməsi işlərinin xeyli asanlaşdırılması, vergi ödəyicilərinin məlumatlandırılması və vergi mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm addımlar kimi qəbul oluna bilər.

Vergi ödəyicilərinə xidmətin genişləndirilməsi və xidmətlərin keyfiyyətinin artırılması istiqamətində görülən tədbirlərdən biri də 2011-ci ildə qəbul edilmiş “2011-2015-ci illərdə vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin inkişafı Konsepsiyası”dır. Konsepsiyanın qəbul edilməsində məqsəd vergi ödəyiciləri ilə əlaqələri partnyorluq və qarşılıqlı əməkdaşlıq prinsipləri əsasında, daha müasir informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə qurmaq və vergi qanunvericiliyinə könüllü əmələmə prosesinin inkişaf etdirməkdir.

Konsepsiyanın əsas hədəflərinə aşağıdakılar aiddir [35]:

- elektron xidmətlərin tətbiqinin genişləndirilməsi;
- e-xidmətlərdən istifadənin kütləviləşdirilməsi;
- vergi bəyannamələrinin təkmilləşdirilməsi, tərtibatının sadələşdirilməsi;
- vergilərin ödənilməsi prosesinin asanlaşdırılması, elektron ödəmələrin tətbiqi;
- vergi apellyasiya sisteminin təkmilləşdirilməsi;
- vergi ödəyicilərinə xidmətin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi;
- vergi ödəyicilərinə xidmət sahəsində çalışan əməkdaşların peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Ötən dövr ərzində verginin tənzimləmə funksiyasının gücləndirilməsi üçün də əhəmiyyəti addımlar atılmışdır. Ardıcıl olaraq həyata keçirilmiş islahatlar nəticəsində mənfəət vergisi və gəlir vergisinin dərəcəsində bir sıra dəyişikliklər edimişdir. Belə ki, mənfəət vergisi 1992-1996-cı

illərdə 35%, 1997-1998-ci illərdə 32%, 1999-cu ildə 30%, 2000-2002-ci illərdə 27%, 2003-cu ildə 25%, 2004-2005-ci illərdə 24%, 2006-2009-cu illərdə 22%, 2010-cu ildən bu günə qədər isə 20% həcmində müəyyənləşdirilmişdir. Gəlir vergisinə gəldikdə isə bildirilməlidir ki, muzzdlu işdən gəlir vergisinin həcmi 1992-1995-ci illərdə 12-55%, 1996-1999-cu illərdə 12-40%, 2000-2003-cu illərdə 12-35%, 2004-2009-cu illərdə 14-35%, 2010-2012-ci illər 14-30%, 2013-cü ildən isə 14-25% intervalında müəyyən edilmişdir. Fiziki şəxslərin 14% dərəcə ilə vergiyə cəlb olunan aylıq gəlirlərinin maksimum həddi isə 2500 manatadək artırılmışdır.

Aqrar sektorun inkişafını stimullaşdırmaq məqsədilə kənd təsərrufatı istehsalçıları torpaq vergisi istisna olmaqla, bütün vergilərdən azad edilmiş, fiziki şəxslərin əmanətləri üzrə ödənilən faiz məbləğlərindən gəlir vergisinin tutulmasına güzəştlər tətbiq edilmiş, bankların, sığorta və təkrarsığorta şirkətlərinin mənfəətinin nizamnamə kapitalının artırılmasına yönəldilmiş hissəsi mənfəət vergisindən azad olunmuşdur.

Belə ki, Milli Məclisin 2008-ci il 25 noyabr tarixli Qanununa əsasən 2009-cu il yanvarın 1-dən “Kənd təsərrufatı məhsulları istehsalçılarına müddətli vergi güzəştlərinin verilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2001-ci il 27 noyabr tarixli Qanununun qüvvədə olma müddəti 5 il uzadılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, vergilərin ləğv olunması nəticəsində kənd təsərrufatı məhsulları istehsalçıları təkcə 2010-cu ildə dövlət büdcəsinə 164,1 mln. manat vergi ödəməkdən azad edilmişdir: hüquqi şəxslərdən mənfəət vergisi 24, 6 mln.manat, hüquqi və fiziki şəxslərdən əlavə dəyər vergisi 126,1 mln.manat, hüquqi şəxslərdən sadələşdirilmiş vergi 6,3 mln.manat, hüquqi şəxslərdən əmlak vergisi 5,7 mln.manat, fiziki şəxslərdən gəlir vergisi

1,4 mln. manat təşkil etmişdir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların dövlət tərəfindən verilmiş vergi güzəştlərindən bəhrələnməsi məhsulların maya dəyəri xərclərinin və qiymətlərin aşağı düşməsinə, məhsul bolluğunun yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Respublikamızda vergi ödəyicilərinin operativ şəkildə məlumatlandırılması üçün informasiya bülletenləri və buketlər nəşr edilir. Vergilər Nazirliyinin internet saytı yaradılmışdır və bu sayt məlumatlar əldə etmək, vergi qanunvericiliyinə aid suallar vermək imkanı yaradır ki, bunun nəticəsində ödəyicilər sorğularına dəqiq və operativ cavab alırlar; bu saytda vergilər mövzusunda ictimai fikrin öyrənilməsi məqsədilə “Səsvermə” bölməsi, vergi qanunvericiliyini bilmə səviyyəsini öyrənmək üçün “Vergi testi” bölməsi və saytda olan hər hansı məlumatı asanlıqla tapmaq üçün “Axtarış sistemi” yaradılmışdır.

Respublikamızda aparılan uğurlu vergi siyasətinin davamı olaraq bir sıra mühüm layihələrin həyata keçirilməsi gözlənilir. Reallaşdırılmasına başlanılmış əhəmiyyətli layihələrə misal olaraq Avropa İttifaqının Qonşuluq Siyasəti çərçivəsində "Kompüter əsaslı audit sistemi sahəsində Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinə dəstəyin göstərilməsi" Tvinning layihəsini göstərmək olar. E-auditin tətbiqi sahəsində Avropada ən mütərəqqi təcrübəyə malik ölkələrdən biri olan Niderland Krallığının Vergi və Gömrük Administrasiyası ilə birlikdə həyata keçirilən bu layihə dövlətimizdə vergi audit sahəsində inzibatçılığın ən yüksək beynəlxalq standartlara çatdırılmasını nəzərdə tutur.

Eyni zamanda Prezident İlham Əliyevin tapşırıqlarına əsasən, ticarət, xidmət və ictimai işə obyektlərində POS-terminalların quraşdırılmasının təmin edilməsi ilə adı çəkilən sahələrdə nağd ödənişlərin minimuma endirilməsi

istiqamətində Mərkəzi Bankla, ölkədə fəaliyyət göstərən digər banklarla birlikdə texniki, eyni zamanda məlumatlandırma və maarifləndirmə işləri həyata keçirilməkdədir. Bu il "Elektron audit" sisteminin tətbiqi ilə bağlı geniş işlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Layihənin 2013-cü ildə tətbiqini təmin etmək üçün bir sıra texniki, təşkilati və hüquqi məsələlər planlaşdırılır. E-audit sisteminin tətbiqinin vergidən yayınmaya qarşı xəbərdaredici rol oynamaqla yanaşı, vergi yoxlamalarına sərf olunan vaxtdan və insan resurslarından daha qənaətlə istifadəyə imkan yaratması gözlənilir.

Qeyd olunan vergi islahatları ölkəmizin vergi sisteminə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin edilməsi istiqamətində daha mürəkkəb vəzifələri yüksək keyfiyyətlə icra etmək üçün geniş imkanlar yaratmaqdadır. Azərbaycanın müasir vergi sistemi beynəlxalq iqtisadi mühitin təsirlərinə və milli iqtisadiyyatın innovativ inkişaf tələblərinə uyğunlaşmaq qabiliyyəti əldə etmiş, onun çevikliyi və dayanıqlığı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ölkəmizin vergi sistemi özünün idarəetmə, kadr, inzibati, texniki və digər imkanları ilə aşağıda göstərilən modernləşmə istiqamətləri üzrə mürəkkəb vəzifələrin yüksək səviyyədə icrası üçün böyük potensiala malikdir:

1. Ölkənin iqtisadi və vergi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün vergi sisteminin rəqabətqabiliyyətinin artırılması;
2. Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətlik baxımından prioritet sahələrinin seçilməsi və vergi sisteminin həmin sahələr üzrə differensiasiyasının təmin edilməsi;
3. Vergilərin fiskal funksiyası ilə yanaşı tənzimləyici funksiyasının daha da gücləndirilməsi;

4. İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsinin mürəkkəbləşməsi ilə vergi inzibatçılığının inkişafının paralelliyinin təmin edilməsi;
5. Davamlı investisiya fəaliyyətinin (*sosial, ekoloji və korporativ məsuliyyət dəyərlərinə əsaslanan investisiya fəaliyyəti*) təşviqi;
6. Vergi güzəştlərinin məqsədyönlülüyünün və səmərəliliyinin daha da artırılması və s.

Nəticə və təkliflər

Son 20 ildə ölkəmizdə həyata keçirilməkdə olan uğurlu iqtisadi islahatlar bazarın tənzimlənmə mexanizmlərinin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına gətirmişdir. Əlbəttə, təkamül xarakterli bazar mexanizmlərinin belə qısa müddət ərzində təkmil səviyyəyə çatdırılması sadəcə olaraq mümkün deyil. Ölkəmizdə rəqabət mühitinin, alıcıların seçmə imkanları və qabiliyyətlərinin, sahibkarlıq mədəniyyətinin, “qohum və köməkçi sahələrin” və digər belə amillərin inkişaf səviyyəsindəki obyektiv boşluqların mövcudluğu iqtisadi fəaliyyəti tənzimləyən bazar mexanizmlərinin keyfiyyətində də təzahür olunur. Belə vəziyyətdə dövlətin inkişafın zəncirvari reaksiyasını yaradacaq “impuls”un mənbəyi və müvafiq “mühit”i formalaşdıracaq əsas institusional qurum kimi fəallığı zərurətə çevrilir.

İnvestisiya fəallığını stimullaşdıran mexanizmlərin gücləndirilməsi ilə yanaşı, vergilərin tənzimlənmə funksiyasının iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsində rolunu artırmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli vergilərin könüllü ödənilməsinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri və vergidən yayınma hallarının azaldılmasına yönəlmiş alətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə biavasitə bağlıdır.

Məqsədli və ünvanlı xarakter daşımali olan vergi tən-zimlənməsinin təsir obyektinin seçilməsi səmərəliliyin mühüm amilidir. Obyektin məqsəd baxımından iqtisadi sis-temdə prioritetliyi və digər sahələrlə qarşılıqlı əlaqələrinin səviyyəsi, tən-zimləmə nəticəsində obyektdə baş verəcək dəyişikliklərin proqnozu, bu dəyişikliklərin iqtisadi sistemə təsir ehtimalları əsas seçmə meyarları kimi qəbul oluna bilər.

Vergi tən-zimlənməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün tən-zimləmə xərcləri (*dövlət büdcəsinə çatmalı olan, lakin vergi güzəştləri şəklində vergi ödəyicisinin sərən-camında qalan vəsait*) ilə tən-zimləmə nəticəsində əldə ol-unan əlavə dəyərin müqayisəsi aparılmalıdır. Belə müqa-yisə həmin xərclərin və əlavə dəyərin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq metodiki və informasiya təminatının işlən-məsi zərurətini yaradır.

Vergi tən-zimlənməsinin bazar mexanizmləri və dövlətin iqtisadi sistemə digər təsir tədbirləri ilə əlaqələndirilmiş və kompleks şəkildə tətbiqi tən-zimlənmənin ümumi səmə-rə-liliyinin artırılması üçün zəruridir.

Vergi güzəştləri faktiki olaraq dövlət büdcəsinin və-saitlərinin qanuni əsaslarla vergi ödəyicilərinin sərən-camında saxlanılmasıdır, yəni onları büdcə xərci kimi qəbul etmək olar. Belə büdcə xərclərinin səmərəli olması üçün onların məqsədyönlü, ünvanlı və hesabatlı olması zəruridir. Qeyd olunan vəzifələrin icrası isə vergi güzəştlərindən is-tifadənin nəticələri üzrə müvafiq informasiya sisteminin yaradılmasını tələb edir.

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin və məqsədyönlülü-yü-nün tədqiqi güzəştlərin təqdim edilmə praktikasının dəyiş-dirilməsi, ləğv edilməsi, məhdudlaşdırılması, differensiasi-

yası və ya daha da genişləndirilməsi barədə qərarların qəbulu üçün çox əhəmiyyətli informasiyanı təqdim edə bilər.

Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin tədqiqi üzrə işlənəcək metodikaların və yaradılacaq informasiya sistemlərinin aprobeşiasını həyata keçirmək üçün bir və ya bir neçə vergi güzəşti növü üzrə pilot layihələrin həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun nəticələr verə bilər.

Vergi Məcəlləsinin mənfəət vergisi ilə bağlı müddələrinin innovasiya risklərinə təsirinin tədqiqi göstərir ki, mövcud vergitutma mexanizminin amortizasiya mexanizmi istisna olmaqla bütün elementləri müəssisələrin innovasiya fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Müəssisələrin bu istiqamətdə mövcud olan vergi güzəştlərindən lazımı səviyyədə istifadə etməməsi faktı isə ölkəmizdə innovasiya fəallığının zəifliyini vergitutma səbəbləri ilə əlaqələndirməyə imkan vermir.

Vergi daxilolmalarının dövlətin cəmiyyətdə, xüsusilə sosial sahədə və iqtisadi sistemin tənzimlənməsində rolunun səviyyəsi ilə əlaqələndirilməsi və vergi yükünün bu mövqedən çıxış etməklə müəyyən edilməsi daha məqsədəuyğun yanaşma hesab olunur. Beləliklə, iqtisadi sistemin vergi alətləri ilə stimullaşdırılması vergi ödəyicilərinin sahibkarlıq fəaliyyətinə təkan verən vergi güzəştləri, vergi bazasının genişləndirilməsi və zəruri hallarda vergi dərəcələrinin artırılması ilə də həyata keçirilə bilər.

İnnovasiya fəaliyyətində mühüm rol oynayan ixtiralar, sənaye nümunələri və faydalı modellər kimi sənaye mülkiyyəti obyektlərinin - qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya qaydalarında aşağıdakı dəyişikliklərin edilməsi məqsədəuyğun ola bilər:

- ❑ istismar müddəti məlum olmayan ixtiralar, sənaye nümunələri və faydalı modellər kimi qeyri-maddi aktivlərin amortizasiya normalarının əsaslı şəkildə artırılması;
- ❑ qeyri-maddi aktivlərin amortizasiyasının xüsusi uçotunun aparılması və amortizasiya ayırmalarının aidiyyəti üzrə istifadəsindən asılı olaraq gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsi və s.

Mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasının müəyyən edilməsi zamanı innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı investisiyaların (*elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor xərcləri, qeyri-maddi aktivlərin yaradılması və istifadəsi xərcləri, yeni investisiyalarla bağlı zərərlərin növbəti illərə keçirilmiş məbləğlərinin və s.*) uçotunun aparılması və sahələr üzrə ümumiləşdirilməsi bu istiqamətdə verilən vergi güzəştlərindən istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsinə və müvafiq tənzimləmə tədbirlərinin işlənməsi üçün məlumat bazasının hazırlanmasına imkan yarada bilər.

Amortizasiya ayırmalarının Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsində müəyyən olunmuş normaları və hesablanma metodikası əsas vəsaitlərin nəinki genişləndirilmiş, hətta sadə təkrar istehsalının tam maliyyə təminatını verə bilmir. Azərbaycanın sənaye müəssisələrində əsas vəsaitlərə investisiya qoyuluşlarında və amortizasiya potensialında əsaslı artımın müşahidə olunmasına baxmayaraq, sahibkarlıq subyektləri amortizasiya siyasətlərində Vergi Məcəlləsinin verdiyi imkanlardan çox aşağı səviyyədə istifadə edirlər. Sənaye müəssisələrində texnoloji innovasiyalarla bağlı maşın və avadanlıqların alınması üzrə fəallığın aşağı səviyyədə olması isə innovasiya yönümlü investisiyalara meyilliliyin az olmasını göstərir.

Qüvvədə olan Vergi Məcəlləsində və Mili Mühasibat Standartlarında amortizasiya ayırmalarının istifadəsinin uçotu barədə heç bir tələb qoyulmur. Müstəqilliyimizin ilk illərində müəssisələrə amortizasiya ayırmalarından istifadədə sərbəstliyin verilməsini bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünün çətinlikləri, kəskin maliyyə çatışmazlığı və iri həcmli qarşılıqlı ödəməmələrin mövcudluğu ilə izah etmək olardı. Hazırda isə ölkəmizdəki iqtisadi vəziyyəti bütün sahələrdə inkişafın yüksək templəri, makroiqtisadi dayanıqlılıq, yüksək səviyyəli infrastrukturun mövcudluğu, müəssisələr arasında qarşılıqlı münasibətlərdə bazar prinsiplərinin üstünlüyünün təmin olunması və digər belə uğurlu göstəricilərlə xarakterizə etmək olar. Bütün bunlar göstərir ki, müəssisələrin amortizasiya ayırmalarından istifadəsinin dövlət tənzimlənməsinin təmin olunmasının, amortizasiya ayırmalarının gəlirdən çıxılan xərclərə aid edilməsi kimi vergi güzəştinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün müvafiq uçotun tətbiqinin vaxtı çatmışdır.

Amortizasiya siyasətinin vergi tənzimlənməsində ilk dövrlər üçün aşağıdakı differensiasiya istiqamətləri təklif edilə bilər:

- ☐ neft və qeyri-neft sektoruna aid sahələr üzrə;
- ☐ neft-kimya və digər emal sahələri üzrə;
- ☐ elmi-texniki fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan əsas vəsaitlər üzrə;
- ☐ innovasiya fəaliyyətində istifadə olunan əsas vəsaitlər üzrə;
- ☐ enerjiyə qənaət edən maşın və avadanlıqlar (*siyahısı və istehsalda real nəticələri müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş*) üzrə və s.

İnvestisiya fəallığını stimullaşdıran mexanizmlərin daha da gücləndirilməsi ilə yanaşı vergilərin tənzimləmə funksiyasının rolunu artırmaq lazımdır. Bu vəzifənin həlli vergi inzibatçılığının vergidən yayınma hallarının azaldılmasına yönəlmiş alətlərinin təkmilləşdirilməsi ilə paralel surətdə aparıldığı halda səmərəli ola bilər.

Açıq, qeyri-xətti və mürəkkəb sistem olan bazar iqtisadiyyatı daim tarazlığa doğru meyllənir. Lakin onun təbiəti, daxili və kənar amillərin müxtəlif istiqamətə və gücə malik olan impulsları iqtisadi sistemin tarazlıq vəziyyətinin aniliyini - qısa müddətliliyini şərtləndirir. İqtisadi sistemin rəqabət (*təbii seçmə*) mexanizmi, köhnə ilə yeninin daimi mübarizəsi kimi təzahür olunan daxili ziddiyyətləri onun tarazlıq vəziyyətini inkar edir. Bu mexanizmlərin mövcudluğu iqtisadi sistemin daimi mütəhərrikliyini, dəyişkənliyini şərtləndirir, onların yoxluğu isə iqtisadi sistemin keyfiyyətə dəyişməsinə və qapalı sistemə çevrilməsinə gətirir.

Mövcud məhsulların istehsalının təsərrüfat mexanizmi maya dəyərini minimuma gətirməklə alıcıların ödədikləri ƏDV məbləğlərini də azaldır. Həyat dövrünün “bazara daxil olma” mərhələsində olan yeni məhsulların istehsalında isə nə “miqyas effekti”ndən, həm də “təcrübə effekti”ndən istifadə imkanları mövcud deyil. Qeyd olunan səbəblər yeni məhsulların maya dəyərinin, qiymətinin və alıcının ödəməli olduğu ƏDV məbləğinin mövcud məhsulların müvafiq göstəricilərindən yüksək olmasını şərtləndirir və yeni məhsulun köhnə üzərində üstünlüyünü məhdudlaşdırır. Beləliklə, ƏDV bazarda köhnə ilə yeninin mübarizəsində yeniliyə əlavə maneələr yaradır.

Aparılan tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, in-

novasiya ilə bağlı investisiya fəaliyyətini vergitutma baxımından digər iqtisadi fəaliyyət növlərindən fərqləndirilməsi zəruridir və bu fəaliyyətdə həm istehsal amillərinin alınmasında, həm də malların satışı, işlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üçün ƏDV üzrə 0 (*sıfır*) dərəcənin tətbiqi yeniliyin dəstəklənməsində daha səmərəli güzəşt hesab oluna bilər.

**İstifadə olunmuş
ədəbiyyat**

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitutsiyası, 2013
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, 2013
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 2013
4. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 13 yanvar 1995-ci il
5. “Xarici investisiyanın qorunması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 15 yanvar 1992-ci il.
6. “İnvestisiya fondları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 30 noyabr 1999-cu il
7. Məmmədov F.Ə. və başqaları. “Vergilər və vergitutma”. Bakı: 2010. CBS Polygraphic Production, 508 səh.
8. Məmmədov Ə.C. “İnvestisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsi yolları”, Sahibkarlar üçün vəsait, 1999
9. Məmmədov Ə.C. “İnnovasiya layihələri sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır”, Vergilər qəzeti, 12 iyun 2001, №24
10. Məmmədov Ə.C. “Azərbaycanda sahibkarlıq: uğurlar və həlli vacib problemlər”, “İqtisadiyyat və audit” elmi-praktik jurnal, №7, 2001-ci il, səh.2-8
11. Məmmədov Ə.C. “Azərbaycanda investisiya mühitinin yaxşılaşdırılmasında sahibkarların ictimai təşkilatlarının rolu”, “Azərbaycanda investisiya mühiti” mövzusunda elmi-praktiki konfransın materialları, London, 2002.
12. Məmmədov Ə.C. “Azərbaycan – xarici investisiyalar üçün ideal ölkədir”, “Cənubi Qafqaz ölkələrində investisiya imkanları” mövzusunda Beynəlxalq Biznes Forumunun materialları, Bern, İsveçrə, 2003
13. Məmmədov Ə.C. “Məhsuldarlıq və rəqabətədavamlılıq”, Sahibkarlar üçün vəsait, 2007

14. Məmmədov Ə.C. “Sahibkarlığın inkişafında maliyyə nəzarətinin və auditin rolu”, “Sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsində maliyyə nəzarətinin rolu” mövzusunda Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, səh. 154-158, 2006
15. Məmmədov Ə.C. “Qafqazda və Mərkəzi Asiya ölkələrində bazar iqtisadiyyatına keçid: nailiyyətlər, problemlər və perspektivlər”, “Qloballaşma prosesində Qafqaz və Mərkəzi Asiya. İqtisadi və beynəlxalq münasibətlər” mövzusunda II Beynəlxalq Konqresin materialları, səh. 568-573, 2007
16. Yusifov C.R. “Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti və dövlətin vergi təhlükəsizliyi”, Elm və İnnovasiya jurnalı, 2012, №4
17. Allahverdiyev H.B., Qafarov K.S. və Əhmədov Ə.M. “İqtisadiyyatın Dövlət Tənzimlənməsi” Bakı, “Nasir”, 2002-446 səh. səh.24-41
18. Musayev A., Qəhrəmanov A. “Vergi mədəniyyəti”. Bakı: 2010. “Caşoğlu” nəşriyyatı, 343 səh.
19. Kəlbəyev Y.A. Fiskal siyasət və milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi problemləri (Monoqrafiya), Bakı, 2005, “Elm”, 468 səh.
20. Kəlbəyev, Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. “Xarici ölkələrin vergi sistemi”, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2011, 554 s.
21. Kəlbəyev Y.A. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı: “Elm”, 2012, 488 səh.
22. Seyfullayev İ.Z. “Yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadi modelin qurulmasında dövlətin rolu”. Azərbaycanın Vergi Xəbərləri, 2011, №6, səh.45-60
23. Seyfullayev İ.Z. “Sahibkarlığın tənzimlənməsinin iqtisadi-psixoloji məsələləri”. Azərbaycanın Vergi Xəbərləri”, 2011, № 8, səh.43-62

24. Seyfullayev İ.Z. “Vergi tənzimlənməsində özünü təşkil nəzəriyyəsinin tətbiqi məsələləri“, Azərbaycanın Vergi Xəbərləri” 2011, №10, səh.83-94
25. Seyfullayev İ.Z. “İnnovasiya yönümlü amortizasiya siyasətinin vergitutma cəhətləri“, Azərbaycanın Vergi Xəbərləri” 2011, №12, səh.49-68
26. Seyfullayev İ.Z. “Mənfəət vergisinin müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə təsirinin tədqiqi” Azərbaycanın vergi jurnalı, 2012, №3, səh.61-74
27. Seyfullayev İ.Z. “Əlavə dəyər vergisinin müəssisələrin innovasiya fəaliyyətinə təsiri” Azərbaycanın vergi jurnalı, 2012, №4, səh.99-116
28. Seyfullayev İ.Z. “Vergi güzəştlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin nəzəri-praktiki məsələləri” Azərbaycanın vergi jurnalı, 2012, №6, səh.125-138
29. Seyfullayev İ.Z. “Marketing”- dərs vəsaiti, Bakı, “Təhsil-NPM”, 2011, 404 s.
30. Səmədzadə Ş.Ə., Musayev V.R, Seyfullayev İ.Z. “Sahibkarlığın əsasları”, Bakı, Çarşıoğlu, 2000.- 371 səh. 3, səh.12
31. Səfərov S. “Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni mərhələnin dinamikası”. Bakı: 2007. “Azərbaycan” nəşriyyatı , 991səh
32. “Vergilər” qəzeti, 26 yanvar 2011-ci il, №3; 15 sentyabr 2011-ci il, №35.
33. <http://e-qanun.az>. Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasında vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi Dövlət Proqramı (2005-2007)
34. <http://eqanun.az/print.php?internal=view&target=1&docid=12975&doctype=0/> Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasında sahibkarlığın inkişafı ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında Azər-

- baycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 30 aprel 2007
35. <http://www.taxes.gov.az/?name=qanun&cat=11/> Vergi orqanları tərəfindən vergi ödəyicilərinə göstərilən xidmətlərin inkişafı Konsepsiyası, 6 yanvar 2011-ci il.
 36. www.azstat.org/statinfo/industry/az/index.shtml - Dövlət Statistika Komitəsinin saytı
 37. Богданов А.А. Тектология: Всеобщая организационная наука. В 2-х книгах, кн. 1 - 304 с., кн. 2 - 354 с. М.: Экономика, 1989.
 38. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Макроэкономика – СПб:Питер, 2008, с-55
 39. В поисках новой теории: Книга для чтения по экономической теории с проблемными ситуациями: Учебное пособие. Под.ред.А.Г.Грязновой и Н.Н. Думной. М.: КНОРУС, 2004, 368 с.
 40. Гордеева О.В. Принципы эффективного налогового регулирования.// Финансы, №9, 2010, 33-36 с.
 41. Гринспен А. “Эпоха Потрясений. Проблемы и перспективы мировой финансовой системы”, Пер. с англ. -4-е изд. –М.:ООО “Юнайтед Пресс”.2011.-518 с.
 42. Гохберг Л.М. Бизнес льготы не берет // Российская газета, Федеральный выпуск, 28 октября, 2010.
 43. Голикова Е.И. Рыночная экономика требует реальной модернизации амортизационной политики. Финансы, №9, 2010, с. 28-32.
 44. Гумбольдт В. “О пределах государственной деятельности”, Челябинск: Социум, 2009, 287 стр.
 45. Джевонс У.С. “Денги и механизм обмена”, Челябинск, Социум, 2006, 180 с.
 46. Давид Рикардо “Начала политической экономии и налогового обложения”. Избранное/ пер. с англ.; пре-

- дисл. П.Н.Клюкина. –М.:Эксмо, 2008.-960 с.-(Антология экономической мысли)
47. Дадашев А.З. Совершенствование налоговой политики при переходе к инновационному типу экономического развития.// Финансы, №6, 2009, с. 36-40.
 48. Долан Э.Дж., Линдсей Д. “Рынок: микроэкономический модел” С-Пб. СП “Автокомп”, 1992 – 496 с.
 49. Джоббер Д. “Принципы и практика маркетинга” пер. с англ. Уч.пос.- М.: Издательский дом “Вильямс”, 2000.-688 с.
 50. Джон Мейнард Кейнс “Общая теория занятости, процента и денег”, М.Гелиос АРВ, 2002, 352 с.
 51. Журнал “Мир перемен” 2009,. №1 с.10
 52. Ирвинг Фишер “Покупательная сила денег. Ее определение и отношение к кредиту, проценту и кризисам”, М.:Дело, 2001, 198 стр.
 53. Карл Маркс. “КАПИТАЛ: Книга III. Процесс капиталистического производства, взятый в целом “ www.esperanto.mv.ru/Markssmo/kapital3-00.html
 54. Корнаи Я. “Инновации и динамизм: взаимосвяз систем и технического прогресса”. ж-ль “Вопросы Экономики”, 2012, №4, стр.6-7
 55. Ламбен Ж.Ж. “Стратегический маркетинг. Европейская перспектива”, С-Пб, Наука, 1996, с.589
 56. Людвиг фон Мизес “Человеческая деятельность: Трактат по экономической теории”, пер. с 3-го испр.англ.изд. А.В.Куряева. – Челябинск: Социум, 2012.-878 с.
 57. Людвиг фон Мизес “Теория экономического цикла”/ пер. с англ. под.ред.А.В.Куряева.- Челябинск: Социум, 2012, 413 стр.
 58. Людвиг фон Мизес . Индивид, рынок и правовое государство/ Сост. Д.Антисери, М.Балдини, С.Маль-

- цева. СПб.: Изд-во “Пневма”, 2006. – 196 с.
59. Меркантилизм. М.: Соцэкгиз, 1935. с. 155
60. Макроэкономика. Теория и российская практика: учебник / кол. авт.; под ред. А. Г. Грязновой. Финансовая академия при Правительстве РФ. — 6-е изд., испр. и доп. — М.: КНОРУС.- 2006.-624с
61. “Налоговая политика в социально-экономическом развитии стран с переходной экономикой” Под ред. Р.С.Гринберга, .Н.Кузнецовой, СПб.:Алетейя, 2011.- 392с.
62. Мусаев А.Ф. “Особенности налоговой политики при стимулировании инновационной деятельности” “Azərbaycanın vergi jurnalı” №1, 2012, s. 61-70.
63. Орлов А. “НДС и воспроизводственный процесс”. “Вопросы Экономики” №7, 2011, с. 129-140
64. Петрикова Е.М. Роль амортизационной политики предприятия как инструмента стимулирования инвестиций в обновление основных фондов // Финансы и кредит, 2007, № 34 (274).
65. “Предприятия на внешних рынках” Под ред. С.И.Долгова, И.И.Кротова – М: БЭК, 1997 – 784 стр.
66. Пансков В.Г. “Налоги и налогообложения: теория и практика”, М.:Изд-во Юрайт, 2012, 680 стр.,
67. Пансков В.Г. Совершенствование амортизационной политики в контексте модернизации Российской экономики, ж-ль Финансы, 2010, №11, с. 27-31.
68. Пансков В.Г. Налоговые льготы: целесообразность и эффективность, ж-ль Финансы, 2012, №10, стр.34-36
69. Перов А.В., Толкушкин А.В. “Налоги и налогообложения”, М.:Изд-во Юрайт, 2012, 899 стр.
70. Петрикова Е.М. Роль амортизационной политики предприятия как инструмента стимулирования ин-

- вестиций в обновление основных фондов // Финансы и кредит, 2007, № 34 (274).
71. Портер М. “Конкуренция”, М.: “Вильямс”, 2000, 495 с.
 72. Перес К. “Технологические революции и финансовый капитал” М: Дело, 2011
 73. Райнерт Э.С. “Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными”, М:Изд.дом ВШЭ, 2011, 384 стр.
 74. Смит А. (1776) Исследование о природе и причинах богатства народов. Книга I-III, М.: Изд-во: Наука, 1993, 721стр,
 75. Сидорова Н.И. “Специфика и функции НДС”. “Финансы”, №2, 2008, с. 36-41
 76. Сисмонди Жан Шарль Леонар де Симонд. Новые начала политической экономии, или о богатстве в его отношении к народонаселению. Т.1-2. М.: 1937.
 77. Соколов М. М. Изменения в амортизационной политике как особая форма налогового воздействия на развитие экономики//Все о налогах,2008,№3, с. 23-29.
 78. Теория и практика налогообложения (2010): учебник под ред. Н.И.Малис. – М. Магистр Инфра-М, 384 стр.
 79. Франсуа Кэне. Избранные экономические произведения, М.: Издательство социально-экономической литературы, 1960
 80. Фридрих фон Хайек “Индивидуализм и экономический порядок”, пер.с англ. О.А.Дмитриевой под.ред. Р.А.Капелюшникова. – Челябинск: Социум, 2011.XXVIII+394 с.
 81. Фридрих Хайек. Капитализм и историки/ Бертран де Жувенель; Людвиг фон Мизес; Фридрих Хайек;

- Томас Эштон. Пер. с. англ. .-Челябинск: Социум, 2012.- XII+398 стр.
82. Харрод Р., Хансен Э. Классики кейнсианства. М.: Экономика, 1997, 864 с.
 83. Чубайс А. (2011) Инновационная экономика в России: что делать? Журнал “Вопросы Экономики”, №1, стр. 120-126
 84. Шумпетер Й. Теория экономического развития. М.: Прогресс, 1982, 401 стр.
 85. Шилов А. Инновационная экономика, ж-ль “Вопросы Экономики”, 2011, №1, стр. 127-137
 86. Экономика предприятия: Учебник под. ред. Н.А. Сафронова, М.: Юристъ, 1998, 584 с.
 87. Экономика налоговой политики. Пер. с англ./Под ред. Майкла П. Девере, М.: Филин, 2001
 88. Юданов А.Ю. “Конкуренция: теория и практика”, М.: Ассоциация авторов и издателей “Тандем”, Изд-во “ГНОМ-ПРЕСС”, 1998 – 384 с.
 89. Ясин Е. “Институциональные ограничения модернизации, или приживется ли демократия в России?”. “Вопросы Экономики”, №11, 2012, с. 5
 90. Alfred D. Chandler (1977) “The Visible Hand. The Managerial Revolution in American Business”. Copyright by A.D. Chandler, Printed in USA, Sixteenth printing, 2002-608 p.
 91. Alfred D. Chandler “Scope and Scale. Dynamics of Industrial Capitalism”. (with the assistance of Takashi Hikino) First Harvard University Press paperback edition, 1994, 736 p
 92. Krugman P. “How Did Economists Get It So Wrong?” // The New York Times. 2009 September 2.
 93. www.evolbio.ru/bertalanfi.htm - Ludvig von Bertalanfy (1962) “General System Theory - a Critical Review”,

- “General Systems, vol. VII, p.1-20, пер. Н.С.Юлиной
94. www.sbir.gov/about/index.htm (ABŞ-ın Kiçik Biznes İnnovasiya Tədqiqatları Dövlət Agentliyinin saytı)
95. www.angelcapitalassociation.org (ABŞ-ın Biznes-mə-ləklər Assosiasiyasının saytı)
96. www.rusventure.ru (ОАО “Российская венчурная Компания” - “Rusiya Vençur Şirkəti” ASC-nin saytı)
97. www.rusnano.com (ОАО “Роснано” – “Rosnano” ASC-nin saytı)
98. www.oseo.fr/partenaires/international/les_partenari-ates_tecnologiques_bilateraux (Fransanın Kiçik və Orta müəssisələrin Dəstəklənməsi Dövlət Agentliyinin saytı)
99. www.un.org – Birləşmiş Millətlər Təşkilatının saytı
100. www.umf.org – Beynəlxalq Valyuta Fondunun saytı

Mündəricat

ÖN SÖZ

5

I fəsil.**Müasir şəraitdə investisiya fəaliyyətinin iqtisadi məzmunu**

1.1.	İnvestisiya haqqında təlimlərin əsas anlayışları	14
1.2.	İnvestisiya fəaliyyətinin nəzəri əsasları	23
1.3.	İnvestisiya fəaliyyətinin məhsuldarlıq və rəqabətə davamlılıq aspektləri	53
1.4.	Davamlılıq – investisiya fəaliyyətinin yeni məzmunu kimi	71

II fəsil.**İnvestisiya mühiti və onun tənzimlənməsinin nəzəri əsasları**

2.1.	İnvestisiya mühitinin əsas amilləri	80
2.2.	İnvestisiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinin nəzəri məsələləri	99
2.3.	İnvestisiya fəaliyyəti vergi tənzimlənməsinin obyektı kimi	115
2.4.	Vergi təhlükəsizliyinin əlverişli investisiya mühitinin formalaşmasında rolu	130

III fəsil.**Vergi sisteminin investisiya mühitinə təsir mexanizmləri.**

3.1.	İnvestisiyaların təşviqinin vergitutma üzrə hüquqi əsasları	144
3.2.	Vergi sisteminə aparılan islahatların sahibkarlıq mühitinə təsiri	157
3.3.	İnvestisiya fəaliyyətində ikiqat vergitutma məsələləri	170
3.4.	Büdcə-vergi mexanizmi investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması aləti kimi	181

IV fəsil.**Mövcud vergi sisteminin investisiya mühitinə təsirinin qiymətləndirilməsi**

4.1.	Azərbaycanda investisiya qoyuluşlarının ümumi təhlili	200
4.2.	Amortizasiya ayırmalarının vergi tənzimlənməsinin təhlili	212
4.2.1.	Amortizasiyanın mahiyyəti və onun vergi tənzimlənməsi məsələləri	213
4.2.2.	Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin mövcud amortizasiya siyasətinin tədqiqi	220
4.2.3.	Amortizasiya siyasətində vergi tənzimlənməsi prinsiplərindən istifadənin tədqiqi	235
4.3.	İnvestisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasında mənfəət vergisinin rolunun qiymətləndirilməsi	240
4.4.	Əlavə dəyər vergisinin investisiya fəaliyyətinə təsirinin tədqiqi	260
4.5.	Vergi güzəştlərinin investisiya mühitinə təsirinin qiymətləndirilməsi məsələləri	288

V fəsil.**Vergi sisteminin investisiya mühitinə təsiri baxımından modernləşməsi istiqamətləri**

5.1.	İnnovativ investisiya mühitinin yaradılmasında dövlətin rolu	310
5.1.1.	İnnovasiyaların yaranması və təkamülü prosesi	310
5.1.2.	İnnovativ sahələrə investisiyaların stimullaşdırılması üzrə beynəlxalq təcrübə	315
5.2.	İnvestisiya mühitinin təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş vergi siyasətinin modernləşməsi istiqamətləri	337
	Nəticə və təkliflər	356
	İstifadə olunmuş ədəbiyyat	364

ƏLƏKBƏR COMƏRD OĞLU MƏMMƏDOV
İLQAR ZÜLFÜQAR OĞLU SEYFULLAYEV

VERGİ və İNVESTİSİYA

Redaktor
Elşən Əliyev

Texniki redaktor
İdris Əhmədov

Korrektor
Aysel Əliyeva

Dizayn
SS production

Mətbəə
Cəfəoğlu

ISBN
978-9952-8189-0-1